

30ste vergadering

Dinsdag 23 januari 1990

Aanvang 14.00 uur

Voorzitter: Deetman

Tegenwoordig zijn 142 leden, te weten:

Aarts, Apostolou, Beckers-de Bruijn, Beijlen-Geerts, Beinema, J.H. van den Berg, J.T. van den Berg, Biesheuvel, Bijleveld-Schouten, Blauw, Boers-Wijnberg, Bolkestein, Borgman, Brinkman, Brouwer, M.M. van der Burg, V.A.M. van der Burg, Buurmeijer, Van de Camp, Castricum, De Cloe, Dees, Deetman, Dijkstal, Van Dis, Doelman-Pel, Dolman, Eisma, Van Es, Esselink, Eversdijk, Feenstra, Franssen, Frinking, Frissen, Van Gelder, Gerritse, Van Gijzel, Ginjaar-Maas, De Grave, Groenman, Gualthérie van Weezel, Haas-Berger, Van Heemskerck Pillis-Duvekot, Van der Heijden, Hennekam, Herfkens, Hermans, Hermes, De Hoop Schef-fer, Van Houwelingen, Huibers, Huys, Van Iersel, Janmaat, Janmaat-Abée, G. de Jong, M.D.Th.M. de Jong, Jorritsma-Lebbink, Kalsbeek-Jasperse, Koetje, Koffeman, Kohnstamm, De Kok, Kombrink, Koning, De Korte, Korthals, Korthals Altes, Krajenbrink, Laning-Boersema, Lankhorst, Lansink, Leerling, De Leeuw, Leijnse, Lilipaly, Van der Linden, Linschoten, Lonink, Mateman, Melkert, Middel, Van Middelkoop, Van Mierlo, Mulder-van Dam, Netelenbos, Niessen, Nijhuis, Nijland, Van Noord, Nuis, Van Otterloo, Paulis, De Pree, Quint-Maagdenberg, Reitsma, Van Rijn-Vellekoop, Roosen-van Pelt, Van Rooy, Rosenmøller, Ruigrok-Verreijt, Schaefer, Schartman, Scheltema-de Nie, Schimmel, Schoots, Schutte, Smits, Soutendijk-van Appeldoorn, Spieker, Stemerding, Stoffelen, Swildens-Rozendaal, Tegelaar-Boon-acker, E.G. Terpstra, G.H. Terpstra, Tommel, Van Traa, Tuinstra, Van der Vaart, Valk, Ter Veer, Vermeend,

Versnel-Schmitz, Verspaget, Vliegthart, Van der Vlies, Voorhoe-ve, Vos, Vriens-Auerbach, Weisglas, Wiebenga, Willems, Witteveen-He-vinga, Wolffensperger, Wolters, Wöltgens, Ybema, Van Zijl, K. Zijlstra en M. Zijlstra,

en mevrouw Dales, minister van Binnenlandse Zaken, de heer Van den Broek, minister van Buitenlandse Zaken, Hirsch Ballin, minister van Justitie, Ter Beek, minister van Defensie, mevrouw Maij-Weggen, minister van Verkeer en Waterstaat, de heren Braks, minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Pronk, minister voor Ontwikkelings-samenwerking, Dankert, staatssecre-taris van Buitenlandse Zaken, en Kosto, staatssecretaris van Justitie.

De **voorzitter**: Ik deel aan de Kamer mede, dat zijn ingekomen berichten van verhindering van de leden:

Achttienribbe, Van Nieuwenhoven en Te Veldhuis, wegens ziekte, de hele week;

Moor, wegens bezigheden elders;

M.M. van der Burg en Stemerding, alleen voor de avondvergadering.

Deze berichten worden voor kennisgeving aangenomen.

De **voorzitter**: Ingekomen zijn een tweetal brieven, één van collega Nijhuis en één van collega Schaefer.

De brief van collega Nijhuis, gedateerd 22 januari, luidt aldus:

“Hierbij deel ik u mede dat ik per 29 januari a.s. mijn lidmaatschap van de Tweede Kamer zal beëindigen

wegens het aanvaarden van een benoeming elders.

Gedurende ruim zeven jaar heb ik met zeer veel voldoening het kamerlidmaatschap uitgeoefend.

Gaarne wil ik de collegae en alle medewerkers van de Kamer oprecht danken voor de vriendschap en ondersteuning die ik van zovelen mocht ondervinden.

Het gaat u allen zeer goed en ik hoop u nog vaak te ontmoeten.” (Getekend: Nijhuis)

Wij vinden het jammer dat collega Nijhuis heeft besloten, de nationale politiek vaarwel te zeggen, zoals het er althans nu naar uitziet. In de periode dat collega Nijhuis lid is geweest van deze Kamer heeft hij zich als actief en volbloed parlementariër doen kennen. Wij wensen hem alle goeds toe voor de verdere toekomst.

De brief van collega Schaefer luidt aldus:

“Als je het kamerwerk goed wilt doen, dan is het méér dan een full-time job. Aangezien ik mijn kamerwerk goed wil doen en mijn gezondheid die inzet niet geheel mogelijk maakt, moet ik helaas voor het lidmaatschap van de Kamer bedanken.

Ik heb vanaf begin 1971 actief in de dagelijkse politiek mogen werken. Vooral aan de periode dat ik onder Joop den Uyl en in Amsterdam aan de verwezenlijking van de sociaal-de-mocratie heb mogen werken denk ik met dankbaarheid terug. Ik ben er van overtuigd dat ik zelf wel een weg zal vinden om op een andere manier verder te werken aan mijn politieke idealen.

Gelukkig verlaat ik het parlement op een moment dat mijn partij eindelijk weer regeringsverantwoor-

delijkheid draagt. Ik hoop dat dit langdurig het geval zal zijn. Zij het, wat mij betreft, met een andere partner en met D66, zoals het hoort.

Ik wil de kiezers, die al die jaren door het uitspreken van hun vertrouwen mij het mogelijk hebben gemaakt dit werk te doen, bedanken. Ik heb steeds getracht dit vertrouwen waard te zijn.

Tevens wil ik via deze weg al de medewerkers van deze Kamer bedanken voor de fantastische wijze waarop zij het mij mogelijk hebben gemaakt om hier te werken. Ook wil ik alle kamerleden, op die ene na, bedanken voor hun collegialiteit en een aantal voor hun vriendschap." (Getekend: Schaefer)

Wij betreuren het dat collega Schaefer om gezondheidsredenen een beslissing heeft moeten nemen, waardoor hij de volledige parlementaire periode niet kon vol maken. Die beslissing zal collega Schaefer, een politicus in hart en nieren en met een geheel eigen stijl, niet gemakkelijk zijn gevallen. Wij wensen collega Schaefer voor de verdere toekomst alle goeds toe.

(Applaus)

De **voorzitter**: Van deze brieven is mededeling gedaan aan de minister van Binnenlandse Zaken en aan de

voorzitter van het Centraal stembureau.

De brieven worden voor kennisgeving aangenomen.

De **voorzitter**: De overige ingekomen stukken staan op een lijst, die op de tafel van de griffier ter inzage ligt. Op die lijst heb ik voorstellen gedaan over de wijze van behandeling. Als aan het einde van de vergadering daartegen geen bezwaren zijn ingekomen, neem ik aan, dat de Kamer zich met de voorstellen heeft verenigd.

Regeling van werkzaamheden

De **voorzitter**: Het woord is aan de heer Wiebenga.

De heer **Wiebenga** (VVD): Mijnheer de voorzitter! Inmiddels is op de stemmingslijst opgenomen de stemming over de motie die ik verleden week bij de behandeling van de begroting van Binnenlandse Zaken heb ingediend over het gemeentelijke voorkeursbeleid (21300-VII, nr. 14). Zoals ik verleden week heb aangekondigd bij de regeling van werkzaamheden, heeft mijn fractie er behoefte aan om over dat onderwerp verder te spreken met de regering, met name bij de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken. Ik

wil u dan ook verzoeken, de stemming aan te houden en het stuk toe te voegen aan punt 10 van de agenda.

De **voorzitter**: Ik stel voor, overeenkomstig het verzoek van de heer Wiebenga te besluiten.

Daartoe wordt besloten.

De heer **Willems** (Groen Links): Voorzitter! Wij waren op deze interventie van de heer Wiebenga niet helemaal voorbereid en ik heb even overwogen wat wij met onze motie moeten doen. Als er in de Kamer behoefte is om over het onderwerp LOTA, dat in onze motie op stuk nr. 16 (21300-VII) aan de orde is, bij de begroting van Buitenlandse Zaken te spreken, dan zou ik onze motie ook bij dat debat willen betrekken en de stemming vandaag niet willen houden. Dat zou dan de enige reden zijn om vandaag niet tot stemming over te gaan, want wat ons betreft had die door kunnen gaan. Als er nog behoefte aan discussie blijkt te zijn, dan kan onze motie beter bij dat debat betrokken worden.

De **voorzitter**: Ik stel voor, met deze motie op dezelfde wijze te handelen als zojuist met de motie-Wiebenga.

Daartoe wordt besloten.

De heer **Korthals** (VVD): Het blijkt dat de minister van Justitie bij brief van vrijdag jongstleden heeft geantwoord op mijn motie (21300-VI, nr. 13). De inhoud van die brief is mij niet zodanig bekend dat ik mijn motie wil intrekken. Ik verzoek u dan ook, de stemming over de motie een week aan te houden.

De **voorzitter**: Ik stel voor, overeenkomstig het verzoek van de heer Korthals te besluiten.

Daartoe wordt besloten.

Aan de orde zijn de **stemmingen** in verband met het wetsvoorstel **Nadere wijziging van de Liquidatiewet invaliditeitswetten houdende een vierde, tevens afsluitende liquidatiefase (21284).**

(Zie vergadering van 16 januari 1990.)

afscheid van de heer Schaefer (PvdA)

In stemming komt het amendement-Schimmel (stuk nr. 13, I).

De **voorzitter**: Ik constateer, dat de aanwezige leden van de fracties van D66 en Groen Links voor dit amendement hebben gestemd en die van de overige fracties ertegen, zodat het is verworpen.

Ik stel vast, dat door de verwerping van dit amendement de andere op stuk nr. 13 voorkomende amendementen als verworpen kunnen worden beschouwd.

De artikelen I t/m XI en de beweegreden worden zonder stemming aangenomen.

In stemming komt het wetsvoorstel.

De **voorzitter**: Ik constateer, dat het wetsvoorstel met algemene stemmen is aangenomen.

Aan de orde is de **stemming over een motie**, ingediend in de UCV over **het Noordzeebeleid**, te weten:

- de motie-Esselink c.s. over de premiereregeling voor opgeveste explosieven (17408, nr. 50).

(Zie UCV 9 van 18 december 1989.)

De **voorzitter**: Het is mij gebleken, dat deze motie voldoende wordt ondersteund.

Ik constateer, dat deze motie met algemene stemmen is aangenomen.

Ik stel voor, de stukken 17408, nrs. 42 t/m 45 en 49 en ook 20800-XII, nr. 75, voor kennisgeving aan te nemen.

Aldus wordt besloten.

Aan de orde is de **stemming over een motie**, ingediend bij de behandeling van **de begroting van Binnenlandse Zaken**, te weten:

- de motie-Schutte/J.T. van den Berg over het schorsen en vernietigen van besluiten van gemeentebesturen (21300-VII, nr. 18).

(Zie vergadering van 17 januari 1990.)

De **voorzitter**: Ik constateer, dat de aanwezige leden van de fracties van het GPV, de SGP, de RPF, de VVD, het CDA en de Centrumdemocraten

voor deze motie hebben gestemd en die van de overige fracties ertegen, zodat zij is aangenomen.

Aan de orde is de **beantwoording van vragen**, gesteld overeenkomstig artikel 121 van het Reglement van orde door het lid Feenstra aan de minister van Verkeer en Waterstaat, over **het door Engeland dumpen van industrieel afval en rioolslib in de Noordzee**.

□

De heer **Feenstra** (PvdA): Mijnheer de voorzitter!

1. Is het de minister bekend, dat Noorwegen, Zweden en Denemarken op 16 januari jl. gezamenlijk protest hebben aangetekend tegen de door het Verenigd Koninkrijk toegestane dumpingen van industrieel afval en rioolslib in de Noordzee en dat deze landen via de PJP — Prior justificati-on procedure — van de bij het Verdrag van Oslo betrokken partnerlanden de Ad-hoc-werkgroep dumpingen bijeen hebben geroepen?

2. Wat was de reactie van het Britse ministerie van landbouw, visserij en voedselvoorziening op de aan het ministerie kenbaar gemaakte bezwaren van de Nederlandse regering tegen twee van de drie voorgenomen dumpingen op 5 oktober 1989? Is nu ook aansluiting bij het gezamenlijk protest van Noorwegen, Zweden en Denemarken overwogen?

3. Indien naar Nederlande inzichten de dumping niet noodzakelijk, doch wel schadelijk is, is dan ook overwogen de Oslo-dumping-werkgroep bijeen te roepen?

4. Heeft de minister, zoals toegezegd in de UCV van 18 december jl. op haar rondgang langs de Noordzee-staten ter voorbereiding op de derde Noordzee-ministersconferentie van maart 1990 de Nederlandse bezwaren tegen de voorgenomen dumpingen onder de aandacht van de Britse overheid gebracht? Zo ja, wat was daarop de reactie? Tot welke resultaten heeft dit geleid?

5. Kan aan de hand van de in het totaal nu 12 aangemelde dumpingen worden gesteld, dat Engeland zich wel houdt aan de procedures, maar niet aan de afspraken? Zo ja, welke maatregelen zullen genomen moeten worden teneinde deze praktijk in de toekomst te kunnen beëindigen?

□

Minister **Maij-Weggen**: Mijnheer de voorzitter! Het is mij bekend, dat Noorwegen, Zweden en Denemarken het secretariaat van de Oslo-commissie hebben verzocht om de Ad hoc working group on dumping bijeen te roepen. Dat is gebeurd naar aanleiding van de antwoorden, die deze landen van het Verenigd Koninkrijk hebben ontvangen op hun bezwaren tegen drie voorgenomen lozingen van industriële afvalstoffen door het Verenigd Koninkrijk. In die antwoorden gaf het Verenigd Koninkrijk aan, niet overtuigd te zijn van de schadelijkheid van de lozingen voor het marine milieu en bovendien zou er geen sprake zijn van voldoende beschikbaarheid van verwerkingsmogelijkheden op het land. Zoals de heer Feenstra weet, gaat het hier om de twee criteria uit het Oslo-verdrag voor lozingen. Omdat de drie landen niet akkoord gingen met de reactie van het Verenigd Koninkrijk, hebben zij gevraagd om een urgente vergadering van de Ad hoc working group on dumping van het Oslo-verdrag. Die working group komt op 14 februari bij elkaar.

De Nederlandse regering en met name mijn departement hebben bij deze zaak niet stilgezeten. Ook wij hebben schriftelijk bezwaar aangetekend tegen de voorgenomen lozingen. Wij hebben dat zelfs eerder gedaan dan de drie genoemde Scandinavische landen. Ook Nederland heeft daarop een antwoord van het Verenigd Koninkrijk ontvangen. Dat antwoord was uiteraard hetzelfde en even onbevredigend als het antwoord, dat aan Noorwegen, Zweden en Denemarken werd gegeven. Onze reactie is, dat de risico's voor ten minste twee van de drie lozingen volgens door ons gehanteerde TNO risico-analyses veel te groot zijn voor het mariemilieu en dat de informatie, die het Verenigd Koninkrijk heeft afgegeven over onderzochte landverwerkingsmethodes ontoereikend is om daarover een oordeel te vormen. Wij hebben daarom het Verenigd Koninkrijk laten weten dat wij onze bezwaren handhaven, maar dat het ons nuttig leek daarover bilateraal overleg te hebben. Dit contact was toch al voorzien omdat het mijn bedoeling was — ik had dit al meegedeeld tijdens de UCV over de Noordzee — om na het laatste ambtelijke vooroverleg in december

over de ministeriële Noordzee-conferentie nog persoonlijk contact op te nemen met een aantal betrokken milieuministers, onder wie die van het Verenigd Koninkrijk. Dit bilaterale overleg heeft nog niet plaatsgevonden, omdat ik — even een zijspiongetje — gezien de resultaten van het laatste ambtelijke overleg over de Noordzee-conferentie, heb aangedrongen op het voeren van een extra ambtelijk overleg, dat overigens vandaag en morgen plaatsvindt. Daarmee is het programma voor het bilaterale overleg met de ministers, die deelnemen aan de Noordzee-conferentie, een maand opgeschoven. Het vindt nu in februari plaats. Dit geldt dus ook voor het gesprek met de Engelse milieuminister. Overigens is net, zoals men waarschijnlijk weet, een nieuwe milieuminister aangetreden in het Verenigd Koninkrijk, zodat het uitstel eigenlijk wel goed uitkomt, want wij zullen ook op de Noordzee-conferentie met deze nieuwe minister te maken hebben.

Intussen hebben de drie Scandinavische landen het pad van het bilaterale overleg verlaten. Ik wijs erop dat het bilaterale overleg nadrukkelijk wordt genoemd als een van de mogelijkheden in de Oslo-procedure om problemen op te lossen. Bedoelde landen hebben gekozen voor het bijeenroepen van de Ad hoc working group on dumping. Voor ons was het initiatief daartoe dat is genomen door de drie Scandinavische landen niet hoffelijk, omdat al afgesproken was dat wij zelf met de betrokken minister van het Verenigd Koninkrijk zouden spreken. Nu Noorwegen, Zweden en Denemarken dit pad hebben gekozen, sluiten wij ons daarbij aan en zullen ook wij onze bezwaren op 14 februari a.s. naar voren brengen in de Ad hoc working group on dumping van het Oslo-verdrag. Wij zullen nu dus beide wegen bewandelen, die van de Ad hoc working group en die van het bilaterale overleg, waarmee de druk op het Verenigd Koninkrijk flink zal worden opgevoerd. Ik heb overigens vandaag gehoord dat het Verenigd Koninkrijk heeft gevraagd, al op 13 februari a.s. dat overleg te voeren. De geachte afgevaardigde is politicus genoeg om aan te voelen hoe gewichtig die datum is als hij weet dat de Ad hoc working group op 14 februari a.s. bijeenkomt. Kennelijk heeft de nieuwe Engelse milieuminister er behoefte aan, voordien duidelijkheid te verschaffen.

Voorzitter! Ik meen hiermee de vragen 3 en 4 min of meer te hebben beantwoord. Over de derde Noordzee-conferentie wil ik in dit verband nog iets zeggen. De conferentie biedt de kans, zoals men weet, om een tussenbalans op te maken inzake de afspraken die op de tweede Noordzee-conferentie in 1987 in Londen zijn gemaakt. Ons land huldigt met betrekking tot het lozen en het storten van industrieel afval stringenter opvattingen dan het Verenigd Koninkrijk. Het storten van zuiveringsslib door het Verenigd Koninkrijk — maar dat valt niet onder de Oslo prior justification-procedure — is voor ons land en ook voor een aantal andere Noordzee-landen eigenlijk niet aanvaardbaar. Dat zal dus een belangrijk hangpunt worden in de derde Noordzee-conferentie, mits de nieuwe Engelse milieuminister hierover striktere opvattingen huldigt dan zijn voorganger. Ik sluit dit helemaal niet uit, gezien de persoon van de nieuwe minister. Hij heeft wel vaker opvattingen op milieugebied verkondigd die wij niet direct in de traditie van de Engelse regering zouden verwachten.

De heer Feenstra heeft het in de vijfde vraag over 12 aangemelde dumpingen. Vorig jaar zijn door het Verenigd Koninkrijk in het ambtelijk overleg 16 à 17 dumpingen genoemd. De situatie is dus nog bedreigender dan door de heer Feenstra wordt verondersteld. Tot op heden zijn er door het Verenigd Koninkrijk pas vier officieel bij het Oslo-secretariaat aangemeld. Dat zijn de drie lozingen waarover ik net heb gesproken en een vierde, waarvan de gegevens op 2 januari jl. door het Oslo-secretariaat aan ons zijn toegestuurd. In het laatste geval gaat het om een lozing waarvoor eind van dit jaar een verwerkingsmogelijkheid op het land zal zijn gerealiseerd. Op grond daarvan en ook op grond van de samenstelling van de afvalstoffen wordt nu in overleg met Rijkswaterstaat bezien of het maken van bezwaar ook in de tijd gezien nuttig is.

Dan kom ik tot de vraag of Engeland zich wel aan de procedures maar niet aan de afspraken houdt. Engeland lijkt zich inderdaad niet aan de afspraken te houden. Daarom zijn ook brieven door ons geschreven en zijn ook deze procedures in gang gezet. Engeland houdt zich wel aan de procedures, maar dat — dit zal de

heer Feenstra met mij eens zijn — helpt het milieu echt niet veel.

Ik dank ten slotte de heer Feenstra voor zijn precieze en politiek erg relevante vragen. Hij heeft mij de mogelijkheid gegeven om nog eens uit de doeken te doen hoe vanuit Nederland op deze hele zaak is gereageerd. Ik denk dat de Nederlandse reactie, ook gezien onze specifieke positie in het kader van de komende Noordzee-conferentie, adequaat is geweest. Wij kunnen dus eigenlijk pas uitsluitel geven na 13 of zelfs pas na 14 februari.

□

De heer **Feenstra** (PvdA): Voorzitter! Ik bedank de minister voor de beantwoording van de door mij gestelde vragen. De inhoud van deze antwoorden stelt mij ook tevreden. Ik heb het idee dat er perspectief is geboden om deze zaak tot een oplossing te brengen. Er zijn drie gelegenheden om dat te doen. De eerste gelegenheid is op 13 februari en de tweede op 14 februari. Mochten er dan nog geen oplossingen zijn gevonden, dan is er nog een mogelijkheid op de derde Noordzeeministersconferentie in maart. Ik vind het van belang — ik proef dat ook in de beantwoording van de minister — dat niet alleen de concrete kwestie van de dumpingen tot een oplossing wordt gebracht, maar dat er bij dit soort onderwerpen ook de zekerheid tussen de partnerlanden bestaat dat men èn naar de letter èn naar de geest van de afspraken kan handelen. Het gegeven is dus breder dan alleen dumpingen. Ik heb het dan ook over de afspraken uit de tweede conferentie en de afspraken die mogelijk op de derde conferentie te maken zijn.

□

Minister **Maij-Weggen**: Voorzitter! Ik wil hierop reageren door te zeggen dat juist dat een van de redenen is geweest, waarom wij eerst de weg van het bilaterale overleg hebben gekozen. Wij hebben op dat gebied dan extra mogelijkheden vanwege het bilaterale overleg dat ook al was afgesproken in het kader van de Noordzee-ministersconferentie. In een bilateraal overleg kunnen wij niet alleen vragen over deze specifieke problematiek, maar ook een aantal belendende vragen over bijvoorbeeld het slib beantwoord krijgen. Volgens

De heer Feenstra (PvdA)

mij heeft een wat bredere benadering bij de bespreking in Engeland een eerste voorkeur.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Ik ben wat ongerust geworden over het genoemde zijsprongetje van de minister. Zij heeft meegedeeld dat de bilaterale contacten met de ministers van de Noordzee-conferentie in februari plaatsvindt. Ik vraag de minister wanneer de laatste gesprekken zullen plaatsvinden. Dat heeft immers niet zozeer te maken met de datum van 13 en 14 februari, het kan ook dagen later zijn want het gaat over meer zaken dan de hier aan de orde gestelde vragen. Zijn er nog mogelijkheden om met de Kamer een overleg te hebben voor 7 en 8 maart, wanneer, dacht ik, de Noordzee-ministersconferentie plaatsvindt?

Minister **Maij-Weggen**: Voorzitter! Ik probeer in dit kader de afspraken met de Noordzee-ministers te plannen tussen half februari en eind februari. Op 13 februari vindt het gesprek met de Engelse minister plaats en op 28 februari het gesprek met de Duitse minister Töpfer. Daartussenin wordt gepoogd de andere gesprekken te plannen. Het vind dat een goede planning. Het

betekent dat wij daarna nog ongeveer een week hebben om "onze mind op te maken". In een noodsituatie kan er dan altijd nog een tweede gesprek plaatsvinden. Ik denk dat de planning van de gesprekken in die zin goed is. Ik denk dat het beste moment om overleg met de Kamer te hebben eind februari en misschien zelfs begin maart is. Dan heeft de Kamer echt de maximale informatie. Anders moet ik de Kamer misschien op enkele punten, voor wat betreft de standpunten van de ministers van andere Noordzee-staten, nog in het ongewisse laten.

De **voorzitter**: Ik geef gelegenheid tot het afleggen van stemverklaringen achteraf over de onderwerpen, waarover zojuist is gestemd.

Binnenlandse Zaken

Mevrouw **Scheltema-de Nie** (D66): Voorzitter! Op het gevaar af dat dit een beetje als mosterd na de maaltijd komt, heeft mijn fractie toch behoefte aan het afleggen van een stemverklaring over de motie-Schutte/Van den Berg inzake de LOTA-problematiek (21300-VII, nr. 18).

De heren Schutte en Van den Berg hebben een motie ingediend die naar onze mening strijdig is met ons thans geldende staatsrecht. Zij stellen

daarin dat besluiten van gemeentebesturen die in strijd zijn met de wet of met het algemeen belang worden geschorst of vernietigd, maar laten daarbij een cruciaal woordje, het woordje "kunnen", weg. Dat betekent dat het hier een bevoegdheid van de Kroon betreft en niet een plicht. Dat is voor ons een reden om tegen de motie te stemmen, want ook de rest volgt uit deze verkeerde staatsrechtelijke opvatting, die wij niet delen.

Aan de orde is de behandeling van:
- **het deel Ontwikkelingssamenwerking van hoofdstuk V (Buitenlandse Zaken) van de rijksbegroting voor 1990 (21300 V).**

De algemene beraadslaging wordt geopend.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Mijnheer de voorzitter! De VVD heeft waardering voor de paragraaf ontwikkelingsamenwerking in het regeerakkoord, omdat het, zeker na de aanvullende passage over de versterking van ontwikkelingsrelevante exportkrediettransacties, nauw aansluit bij ons eigen verkiezingsprogramma. Over wat niet in het regeerakkoord staat, kom ik nog te spreken, omdat hier juist de ruimte voor een "Pronkiaanse" inkleuring voorhanden lijkt.

Eerst dus wat er wel staat. Een plezierig onderwerp voor een oppositiepartij die in alle redelijkheid de goede voornemens van dit kabinet wil prijzen. Een merkwaardig onderwerp ook, omdat het niet de VVD, maar de huidige minister voor Ontwikkelingssamenwerking is die als kamerlid de OS-paragraaf kraakte. De heer Pronk zelf liet in Folia van oktober optekenen dat "het een interessant regeerakkoord is met een teleurstellende paragraaf over ontwikkelingsamenwerking". Interessant is dat zijn PvdA-collega Eveline Herfkens in Onze Wereld veel milder oordeelde over dezelfde paragraaf; zelfs de passages over de inschakeling van het bedrijfsleven, over de partiële binding en het niet ongedaan maken van wat de PvdA altijd vervuiling noemde, konden haar instemming hebben.

Maar ja, het kan verkeren. Het kamerlid Pronk achtte zichzelf toen nog geen kandidaat-minister voor

Ontwikkelingssamenwerking! Hoe oordeelt de minister thans over datzelfde regeerakkoord dat het kamerlid Pronk zo teleurstellend vond?

Tweede interessante vraag. Enkele dagen voor zijn beëdiging liet de heer Pronk in de Volkskrant blijken dat hij enorme zin in zijn nieuwe functie had. De VVD prijst dat in de minister en hoopt dat zijn arbeidsvreugde niet getemperd wordt door het feit dat het primaat voor het buitenlands beleid bij de minister van Buitenlandse Zaken berust. Hoe moeten wij in dit verband zijn opmerking interpreteren dat Ontwikkelingssamenwerking geen hulpministerie, maar een politiek ministerie is?

In hetzelfde interview ventileerde de heer Pronk zijn beleidsvoorname met betrekking tot het IMF en de Wereldbank die na de beëdiging door de ministers Pronk en Kok, daartoe uitgenodigd door mijn collega Weisglas en mij, overigens al weer zijn afgezwakt. Ik citeer: "De regering zal bij het beleid ten aanzien van internationale monetaire en financiële zaken uitgaan van de centrale rol van IMF en Wereldbank" en "Het antwoord op de vraag of het de bedoeling is om Nederlands ontwikkelingsgeld vooral te besteden ten behoeve van regeringen in ontwikkelingslanden waarvan het sociaal-economisch beleid de objectieve toets der kritiek van Wereldbank en IMF niet kan doorstaan, luidt ontkennend." De VVD is het met deze citaten eens.

Kort samengevat: a. primair een beleid, gericht op de centrale rol van het IMF/Wereldbank-aanpassingsbeleid met steeds meer open oog voor de sociale gevolgen, waarover trouwens ook het kamerlid Pronk in een speech in 1988 positieve opmerkingen maakte; b. terughoudendheid om dat beleid in je eentje te doorcruisen en c. versterking van het "adjustment with a human face"-beleid van binnen uit, zoals ook de VVD een- en andermaal heeft bepleit en verleden jaar samen met de PvdA in een motie over het ontwikkelen van sociale parameters daadwerkelijk vorm gaf.

Wil de minister nu, na weer een andere uitspraak in NRC Handelsblad van jongstleden zaterdag, uitleggen hoe hij precies denkt om te gaan met IMF en Wereldbank? Spreekt hij mede namens zijn collega van Financiën? Daarna hoor ik graag de

mening van het CDA en de PvdA daarover.

Derde vraag over de interessante discrepantie tussen kamerlid Pronk en minister Pronk. Hoe moet worden verstaan dat minister Pronk "de kwaliteitsnota van zijn voorganger tot de zijne maakt", terwijl hij als kamerlid de vloer heeft aangeveegd met diezelfde nota die hij "drijfzand" noemde, "zonder visie en onderbouwing"? Heeft het ongebruikelijke, maar assertieve antwoord van minister Bukman in zijn laatste dagen in die functie de minister alsnog overtuigd?

Wij zullen nog uitgebreid komen te spreken over de kwaliteitsnota. Dat is ook nodig, want het is juist de VVD geweest die van meet af aan heeft gepleit voor de handhaving van de 1,5%, maar tevens voor een verbetering van de kwaliteit van de hulp. Daarom nu slechts enkele korte kanttekeningen.

Wij zijn blij dat in het regeerakkoord de voorkeur van de PvdA voor een aparte rijksdienst OS is geneuveld. Onze bezwaren zijn bekend: politieke controle op en politieke verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het OS-beleid zou door de invoering van een aparte rijksdienst aanmerkelijk worden verzwakt. Daar voelt de VVD niets voor. Het gaat per slot van rekening om enkele miljarden aan belastinggeld. Wij zijn blij dat de uitgesproken zorg over het ontbreken van voldoende kennis bij de, door de integratie op Buitenlandse Zaken steeds weer roulerende, ambtenaren duidelijk wordt genoemd. Graag herhaal ik ons pleidooi voor een betere training en een langere stationering in ontwikkelingslanden en op het ministerie, om verworven deskundigheid niet verloren te laten gaan. Over de mate van uitbesteding komen wij nog te spreken tijdens de UCV over de kwaliteit. Daarbij zullen wij onder andere ingaan op het afstudeeronderzoek van drs. Broersma aan de Universiteit Twente, waarin duidelijk het belang van volledige participatie van de lokale bevolking bij identificatie, uitvoering en evaluatie van projecten wordt onderstreept.

De VVD was eveneens zeer ingenomen met de in het regeerakkoord opgenomen passage over de uitbreiding van het programma voor ontwikkelingsrelevante export. Hoewel ook de voorzitter van de fractie van het CDA tijdens het debat over het regeerakkoord hierover met

eveneens duidelijke instemming enkele vragen stelde, was het antwoord van de minister-president dusdanig wollig dat ik de minister graag uitnodig, ons precies uit te leggen wat deze passage inhoudt voor het te voeren beleid. Mogen wij ervan uitgaan dat het LCL-programma — dit programma is zeer belangrijk voor ontwikkelingsrelevante export van kapitaalgoederen, diensten en kennisoverdracht — zal worden uitgebreid en op z'n minst weer snel operationeel zal zijn? Dit zou niet alleen sporen met het door de VVD voorgestane beleid, maar ook met de steeds belangrijker rol van de private sector in ontwikkelingslanden, waarover ook in het verslag van de bijeenkomst UNCTAD/MOLS die november jl. in Nederland is gehouden, behartigenswaardige zaken staan vermeld. Zelfs Zimbabwe keert voorzichtig terug naar een markteconomie. Wij juichen deze internationale trend toe. Hierbij moeten overigens in bilateraal en vooral in multilateraal verband de milieuvraagstukken nauwgezet worden betrokken. Wij onderschrijven de passage in de memorie van toelichting waarin staat dat het oplossen van mondiale vraagstukken ook tot de verantwoordelijkheid van ontwikkelingslanden gerekend moet worden en dat het niet alleen een zaak van de geïndustrialiseerde landen is. Wel zullen, kunnen en moeten wij helpen, de uit soms pure overlevingsdrift bijna onvermijdelijke milieu-afbraak in derde-wereldlanden — de zogenaamde pollution of the poor — te stoppen. Directe armoedebestrijding en sustainable development, dat wil zeggen een ecologisch verantwoorde economische groei, zijn sinds het Brundtland-rapport geen tegenpolen meer, maar liggen in elkaars verlengde. Als het goed is, versterken zij elkaar zelfs. De VVD is het daarmee eens. Toch houden wij onze aarzelingen over een nieuw sectorprogramma milieu. Op zichzelf is het een sympathiek idee, maar wij achten het gevaar groot dat wij teruggaan naar het verkokerde en versnipperde beleid van de jaren zeventig en dat wij afbuigen van de goed ingeslagen weg naar meer en effectievere hulp, geconcentreerd op een beperkt aantal landen en sectoren. De VVD meent dat mondiaal milieubeleid zich vooral leent voor multilaterale inspanningen — zij het met een kritische blik naar de multilaterale organisaties — en

dat in bilateraal verband de milieu-component een integraal onderdeel dient te zijn van het totale beleid. Bij het laatste moet reeds bij de identificatie van alle projecten en programma's rekening worden gehouden met de consequenties voor natuur en milieu. Wil de minister op onze aarzelingen ingaan?

In deze tijd van hoopvolle mondiale veranderingen wordt wel een direct verband gelegd tussen vermindering van uitgaven voor bewapening en de beschikbaarheid van extra middelen voor ontwikkelingssamenwerking en milieumaatregelen. Dat verband is ook niet onlogisch. Nu de Oost-Westverhouding drastisch en duurzaam lijkt te veranderen, worden de groeiende kloof tussen Noord en Zuid en de aanslag op het mondiale milieu meer prominent gezien als een wezenlijke bedreiging van de veiligheid op aarde. Maar een automatische overheveling van gelden is illusoir. Er zal nog veel moeten veranderen, voordat ook in het nieuwe wereldbeeld de donorlanden wél de politieke wil hebben om net als Nederland de reeds lang geleden afgesproken VN-norm van 0,7% ODA-BNP te halen. De vergeefse oproep van de minister bij de DAC van de OESO voor verhoging van de ontwikkelingshulp met 10 miljard dollar is er een voorbeeld van. Wellicht draagt het lidmaatschap van minister Pronk van de nieuwe commissie-Brandt, waarover wij gisteren werden geïnformeerd, bij tot grotere internationale druk om ten minste de norm van 0,7% voor alle donorlanden te bereiken. Overigens meende ik dat dergelijke commissies voornamelijk voor ex-politici bestemd zijn. Het zal aan ons niet liggen, de minister snel in die positie te brengen.

De paragraaf over de mensenrechten heeft onze volle instemming en ligt in het verlengde van datgene wat de Teldersstichting in haar geschrift *Mensenrechten en buitenlands beleid* eerder bepleitte. Wel roept hij enkele vragen op. Allereerst is het praktische beleid gediend bij een actuele en onafhankelijke rapportage over de naleving van de klassieke, maar ook de sociale, economische en politieke mensenrechten in ontwikkelingslanden. Op welke wijze denkt de minister deze te bevorderen?

Verder is de praktische vertaling van het uitgangspunt dat geen ontwikkelingssamenwerking moet plaatsvinden met landen waarin de

mensenrechten voortdurend en flagrant worden geschonden, en met landen die een aperte agressie ten toon spreiden, in het geheel niet makkelijk. Via de gewaardeerde medefinancieringsorganisaties en de NGO's kan daadwerkelijk die hulp worden gegeven die buiten de overheid rechtstreeks en controleerbaar de bevolking ten goede komt. Hoe moet nu echter in de praktijk worden gehandeld? Hoe moet bij voorbeeld worden gereageerd op de schokkende rapportage van Amnesty International over El Salvador of op de gruwelijke praktijken van de doodskaders in Sri Lanka? Is het voor dat laatste niet tijd om op de Parijse Pledging conference in internationaal verband een deadline te stellen, een merkwaardige term in dit verband, voor een daadwerkelijke verbetering van de situatie en aan te kondigen dat Nederland in navolging van Duitsland en het SIDA anders onherroepelijk de hulpbijdrage aan Sri Lanka opschort?

Ten slotte maak ik enkele opmerkingen over datgene wat niet in het regeerakkoord staat, al is dit deels gecorrigeerd door de uitvoerige antwoorden. Geen woord staat in het regeerakkoord over het bevolkingsvraagstuk, hopelijk toch een blijvende prioriteit in het beleid en een van de bepalende factoren voor sustainable development. Er staat nauwelijks iets over de schuldenproblematiek in, zoals naast kwijtschelding aan de minst ontwikkelde landen de creatieve mogelijkheden voor een conversie van debt for nature. Wil de minister eens hierop ingaan? Trefwoorden zijn: het plan-Brady en de relatie tussen defensie-uitgaven van ontwikkelingslanden en kwijtschelding.

Ook was er geen aankondiging van de beslissing van de minister om geen meerjarenontwikkelingsplan van Suriname meer te verlangen, voordat meer structurele ontwikkelingshulp wordt gegeven. De VVD vindt deze koerswijziging van de minister onzorgvuldig. Het is onzorgvuldig ten opzichte van de Surinaamse regering, die immers sinds lange tijd met de eis van een meerjarenontwikkelingsplan geconfronteerd wordt en nu bezig is met het opstellen van een dergelijk plan. Het is ook onzorgvuldig ten opzichte van de Nederlandse belastingbetaler, omdat nu ontwikkelingshulp aan Suriname verstrekt dreigt te worden, zonder adequate economische

onderbouwing van de projecten waaraan het geld besteed zal worden. Hierbij komt de weer toenemende rol van het leger in Suriname. Ik vraag de minister, terug te komen van zijn gedachte om van Suriname geen meerjarenontwikkelingsplan meer te verlangen en te bevestigen dat het verstrekken van structurele ontwikkelingshulp aan Suriname ook afhankelijk blijft van de concrete invulling van de democratisering en de uitvoering van het door de Surinaamse regering afgesloten vredesakkoord voor oost-Suriname.

Diepe teleurstelling is er over het feit dat in het regeerakkoord met geen woord wordt gerept over de rol van vrouwen in het ontwikkelingsproces. Als de tijd het mij toeliet, citeerde ik de relevante passages uit ons verkiezingsprogramma en desnoods ook uit dat van de PvdA om dit onderwerp kracht bij te zetten. Waarom is deze ommissie in het regeerakkoord? Moeders is niet boos, maar verdrietig. Moeten wij nu weer helemaal opnieuw beginnen? Nee, toch? Leg uw oor te luisteren bij uw collega Eveline Herfkens, met wie de VVD juist over vrouwen en ontwikkelingssamenwerking in het verleden zulke goede zaken heeft kunnen doen. Hierin delen wij het oordeel van het kamerlid Pronk dat het regeerakkoord op dit punt visie en inspiratie mist. Wellicht kan minister Pronk het in dit debat corrigeren.

□

Mevrouw **Van Rooy** (CDA): Mijnheer de voorzitter! Ik wil beginnen met een woord van waardering voor de voorganger van deze minister. De heer Bukman heeft in zijn tijd een belangrijke bijdrage geleverd aan de verdere vermaatschappelijking van de ontwikkelingssamenwerking; hij heeft een zorgvuldiger financieel beheer op de rails gezet en hij heeft gezorgd voor een actievere betrokkenheid van andere departementen door middel van de goed functionerende ROS. Natuurlijk wil ik ook de minister die nu voor ons zit, veel succes wensen. Hij kan bogen op een grote internationale ervaring en deskundigheid en wij verwachten dan ook veel van hem.

Mijnheer de voorzitter! Drie decennia ontwikkelingssamenwerking stemmen ons enerzijds tot zorg en teleurstelling maar zijn ook reden voor hoop. Zorg en teleurstelling omdat in veel ontwikkelingslanden de

situatie verder verslechterd is, met name in sub-Sahara-Afrika. Het armoedeprobleem is nog verder toegenomen, de schuldenproblematiek blijft voor veel landen een molensteen en de vernietiging van het leefmilieu, gekoppeld aan de snelle toename van de bevolking, maken de perspectieven somber en vereisen daarom een ontwikkelings-samenwerkingsinspanning als nooit tevoren. Helaas moeten wij ook constateren dat de internationale doelstelling om 0,7% van het BNP voor ontwikkelingslanden te bestemmen voor het merendeel van de geïndustrialiseerde landen nog steeds een doelstelling is.

De ontspanning tussen Oost en West kan op zichzelf positief uitwerken voor de ontwikkelingslanden maar zij dreigt tegelijkertijd de aandacht te verminderen door een eenzijdige focus op Oost-Europa. Er is sprake van een grotere differentiatie tussen ontwikkelingslanden enerzijds en veranderde posities in Oost-Europa anderzijds, die vraagt om een herijking van de klassieke indeling van Tweede en Derde Wereld. Vooralsnog houden wij vast aan het inkomen per hoofd van de bevolking als belangrijk referentiepunt voor de ontwikkelingshulp. Daarom is er op dit moment geen reden om het ontwikkelingsbudget voor Oost-Europa aan te spreken. Wel zijn wij van mening dat de instrumenten die in het kader van ontwikkelingssamenwerking ontwikkeld zijn, ook ingezet kunnen worden op Oost-Europa maar dan met een andere grondslag. Ik denk bij voorbeeld aan het bevorderen van investeringen, projectuitzending managers en samenwerkingsstructuren op onderwijsterrein.

Mijnheer de voorzitter! Er zijn ook hoopgevende ontwikkelingen. Veel landen, met name in Zuidoost-Azië zijn wel degelijk in een betere positie terechtgekomen. Niet alleen is de economische structuur versterkt, ook de bevolkingsgroei is effectiever aangepakt.

Een ander winstpunt betreft de grotere internationale overeenstemming over de te volgen aanpak. Ook in de ontwikkelingslanden zelf is sprake van een verzakelijking van beleid, minder overheidsingrijpen, een groter accent op marktoriëntatie en een groter belang voor de vrijhandel. In dit verband wijs ik ook op de ontwikkelingen in de afgelopen maanden in Oost-Europa omdat wij

eigenlijk kunnen spreken van een wereldtrend op dit gebied.

Mijnheer de voorzitter! Voor de fractie van het CDA blijft in de jaren negentig structurele armoedebestrijding de hoofddoelstelling. Wij hebben geen behoefte aan trendbreuken, noch ten aanzien van de hoofddoelstelling, noch ten aanzien van de wegen waarlangs die hoofddoelstelling gerealiseerd moet worden. Zeker, er moet ruimte zijn voor vernieuwing, bij voorbeeld op het belangrijke terrein van het milieu. Maar het moet wel op basis van een duidelijke continuïteit en consistentie gebeuren.

Er is een steeds bredere consensus dat structurele aanpassing voor veel ontwikkelingslanden een absolute noodzaak is om scheefgegroeide macrosituaties te corrigeren, zodat er een basis ontstaat voor duurzame groei en ontwikkeling. In dit verband verwijs ik graag naar het antwoord op de schriftelijke vragen over de studie van het SIDE en de universiteit van Groningen. Een van die conclusies luidt dat juist een sterk aanpassingsbeleid de gemiddelde groeipercentages voor de LDC's met 2% per capita kan doen toenemen. Dat is voorwaar niet gering. Structurele aanpassing betekent voor het CDA natuurlijk evenzeer een beleid gericht op het verzachten van de nadelige, sociale gevolgen, vooral ook op het gebied van de gezondheidszorg en het onderwijs. Anders gezegd: een groei bevorderend beleid heeft de meeste kans van slagen, indien dit gecombineerd wordt met gerichte armoedebestrijding. Op dit punt hebben juist de bilaterale donoren een aanvullende taak, waarbinnen de MFO's een wezenlijke bijdrage kunnen leveren.

Hoe beoordeelt de minister in dit verband het recente rapport van de Wereldbank over sub-Sahara-Afrika? Heeft de kritische toonzetting van de Wereldbank ten aanzien van de noodzaak van verbetering van openbaar bestuur, toch een parallel met de uitlatingen van de minister, verwoord in een interview in de Volkskrant van 6 november jongstleden?

Mijnheer de voorzitter! De CDA-fractie is van oordeel dat voor het aanpassingsbeleid het beleid van de Bretton Woods-instellingen het referentiepunt moet vormen, het kader moet blijven, voor het Nederlandse beleid. Dat betekent geenszins het klakkeloos volgen van het beleid van die instellingen, maar juist

een zeer actieve inbreng door Nederland om het beleid in de door ons gewenste zin te kunnen beïnvloeden. Een dergelijke actieve opstelling bij de beleidsvorming van het fonds en de bank door de minister van Financiën en de minister voor Ontwikkelingssamenwerking, impliceert natuurlijk wel een commitment ten aanzien van de uitkomst van dat beleid.

In dit verband hebben wij met verbazing kennis genomen van de antwoorden op vraag 1. De minister wil namelijk op basis van een onafhankelijke analyse bepalen of het oordeel van de internationale instellingen kan worden overgenomen. Dat roept vragen op. In welke gevallen zal zo'n onafhankelijke oordeel nodig zijn? Geldt dat voor het algemene beleid of geldt het per land of project? Wie is dan wel verantwoordelijk voor zo'n onafhankelijke analyse? Wat betekent eigenlijk "onafhankelijk"? Het gaat toch uiteindelijk om een politiek oordeel? Vooral wil ik weten wat de positie van de minister van Financiën in dezen is. De minister van Financiën, die als governor en bovendien als lid van het interim-committee een zware stem in het kapittel heeft, kan toch niet het beleid, waarvoor hij zelf medeverantwoordelijk draagt, afwijzen? Hoe moet dit worden gezien in het licht van de uitspraak van de minister, dat juist het multilaterale beleid sterk de nadruk krijgt? Als de minister langs deze weg voor zichzelf ruimte wil creëren om beleid te voeren dat duidelijk afwijkt van het beleid van de bank en het fonds, roept dit bij ons grote bezwaren op. Het kan de geloofwaardigheid en dus de invloed van Nederland binnen bedoelde instellingen aantasten. Het kan de effectiviteit van bank en fonds ondermijnen als de minister landen wil steunen die niet bereid zijn met het IMF en de Wereldbank tot overeenstemming te komen. Ten slotte kan sprake zijn van verzwakking van de zo noodzakelijke internationale coördinatie als ieder donorland zelf uitzonderingen aanbrengt. Ook binnen het kader van het beleid van IMF en Wereldbank is het goed mogelijk eigen accenten te plaatsen in de vorm van aanvullend beleid en met name ook in EG-kader. Dat is de lijn die het CDA voorstaat.

Mijnheer de voorzitter! De bijdrage die wij leveren aan structurele armoedebestrijding wordt niet alleen bepaald door de omvang van de

hulp, maar vooral ook door de kwaliteit van de inspanning. Wat dat betreft vinden wij het verstandig en zijn wij ook blij, dat de minister de nota van zijn voorganger in hoofdlijnen tot de zijne heeft gemaakt. Wij gaan ervan uit, dat dit ook geldt voor de filosofie die uit de nota blijkt, de aangegeven prioriteiten en de voorstellen betreffende de departementale organisatie. Omdat er nog een aparte UCV over de nota zal worden gehouden, wil ik nu slechts een enkele kanttekening maken.

In de nota wordt een lans gebroken voor een duidelijke prioriteitenstelling, juist ter wille van kwaliteit en doelmatigheid. Dat betreft zowel structuren als landen en daarbij is eerder een inkrimping dan een uitbreiding gewenst. Uit interviews blijkt dat deze minister een dynamisch man is die veel wil aanpakken en dat is te prijzen. Een geïntegreerde plattelandontwikkeling blijft de motor van de ontwikkeling. Habitat verdient meer aandacht, evenals vrouw en ontwikkeling en de positie van kinderen. De AIDS-problematiek is door de minister genoemd. Chili, Cambodja en Ethiopië kunnen op meer steun rekenen. Niemand zal bestrijden dat deze onderwerpen en landen niet zeer relevant zijn. Waar ligt de grens? Kan de minister aangeven wat nu echt zijn prioriteiten en posterioriteiten zijn? Welke criteria hanteert hij? Voor ons wegen, juist vanwege de effectiviteit, de continuïteit en consistentie zwaar. Wij zien geen reden om gemaakte keuzen fors aan te passen of uit te breiden, te meer daar natuurlijk het milieu sowieso en terecht een groter accent zal krijgen. Als het even kan, moet een en ander zoveel mogelijk geïntegreerd worden in de landenbeleidspunten. Natuurlijk willen ook wij graag de democratie in Chili verder verstevigen. Het is echter de vraag of dit moet gebeuren met ontwikkelingsgeld, voor een land waar het inkomen per capita toch op een redelijk hoog niveau ligt, hoger dan bij voorbeeld in een land als Turkije. Die middelen kunnen niet ten goede komen aan armere ontwikkelingslanden. Zou het bovendien ook niet de democratie ondersteunen als wij zouden trachten, de economische samenwerking meer via het ministerie van Economische Zaken te bevorderen? Wat betekent verder de politieke hulp aan Ethiopië en Cambodja?

Mijnheer de voorzitter! Nederland

heeft altijd een breed draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking gekend. Dat moet vooral ook zo blijven. Ontwikkelingssamenwerking is een nationale zaak en mag geen onderwerp worden van polarisatie of van een selecte groep specialisten. Daarom moet een beleid gevoerd worden dat gericht is op de vermaatschappelijking. Zoveel mogelijk geleidingen uit de samenleving, zowel hier als daar, moeten bij die ontwikkelingssamenwerking betrokken worden. De particuliere sector, profit en non-profit, kan een onvervangbare eigen bijdrage leveren aan het versterken van de maatschappelijke en economische structuren in ontwikkelingslanden. Dat geldt voor vakbonden, MFO's, onderwijsorganisaties, milieu-organisaties en bedrijfsleven. De medefinancieringsorganisaties zijn niet alleen een "kanaal", het zijn organisaties die een wezenlijke inbreng hebben in de processen van beleidsvernieuwing, kwaliteitsverbetering en armoedebestrijding. Zij leveren een eigen bijdrage aan een evenwichtig proces van structurele aanpassing. Voor het CDA blijven de MFO's in de jaren negentig, ook in termen van begrotingsmiddelen, een belangrijke rol vervullen. Het blijven voor ons echter wel medefinancieringsorganisaties. De maatschappelijke achterban dient een herkenbare eigen financiële inbreng te blijven geven. Juist die maatschappelijke verankering geeft immers aan de MFO's die unieke positie. Wij wachten verder de impactstudie af.

Ook de betrokkenheid van het bedrijfsleven moet haar weerklink vinden in het beleid. Het is een goede zaak dat het NCW zijn jaarlijkse bezinningsconferentie aan ontwikkelingssamenwerking wijdt. Dat moet ook tot uiting komen in het beleid. Ook wat dit punt betreft, hebben wij graag zekerheid en duidelijkheid. Dat is actueel voor de toekomst van de FMO. Wanneer neemt de minister een besluit over de voorstellen voor verdere verzelfstandiging van de FMO? Er is geen reden voor uitstel. Door de kabinetscrisis wachten de plannen nu al een jaar op besluitvorming. Er was overeenstemming tussen alle betrokken partijen: de departementen, het bedrijfsleven, de vakbeweging en de banken. Bovendien kan een slagvaardiger FMO ertoe bijdragen dat het bedrijfsleven ook juist op ontwikkelingslanden gericht

blijft en dat Euro-centrisme bij het bedrijfsleven wordt tegengegaan. Ik overweeg, eventueel in tweede termijn een motie in te dienen. Hoe staat het verder met de POPM's? Ook hierover graag op korte termijn duidelijkheid. Wij hoopten voorts, in de vorm van een brief, ook duidelijkheid te krijgen over de LCL's. Wij hadden verwacht dat de minister had aangekondigd dat het loket alweer geopend zou zijn. Er is immers voldoende ruimte op de begroting in 1992. Juist om onderuitputting in 1992 te voorkomen, is spoedige heropening gewenst. Ik hoop dat de minister zijn antwoord opent met een opening van het loket.

Het spreekt voor zichzelf dat de criteria aangepast moeten worden om een forse overschrijding opnieuw te voorkomen, maar uit de antwoorden op de schriftelijke vragen is het mij niet duidelijk of de minister de voorstellen voor aanpassing van zijn voorganger terzake overneemt. Een duidelijke toets op de ontwikkelingsrelevantie is zeker gewenst. Wij moeten wel oppassen voor ingewikkelde bureaucratische procedures. De overcommitting van 1988 leidde weliswaar tot budgettaire problemen, maar was tegelijkertijd toch ook een ondersteuning van het belang van het programma, een aansluiting op de prioriteiten van ontwikkelingslanden zelf en op de toegenomen behoefte aan kapitaalgoederen. Dat was een positief signaal. Vandaar dat het regeerakkoord ook concludeert dat versterking van het programma vanwege de toegenomen ontwikkelingsrelevantie nodig is. Gaat de minister het programma versterken door een groter deel van de kapitaalmarkt middelen op zijn begroting te bestemmen voor dit programma? In een land zoals Zweden is het aandeel van de LCL's in het ontwikkelingsbudget dubbel zo hoog als bij ons.

In de brief over de asielzoekers is voor 1990 sprake van 75 mln. extra. Dat is geen vreugdevol nieuws, omdat daardoor de ruimte voor uitbouw van het beleid dreigt te verkrappen. Maar de brief toont evenzeer de ernst van de problematiek; een problematiek die wij niet uit de weg gaan. Wij achten de weg die het kabinet kiest verdedigbaar, juist omdat de kern van het beleid is te komen tot verkorting van de procedures en omdat de forse extra belasting, die nu eenmaal in lijn is met het regeerakkoord, voor 1990

Van Rooy

toch duidelijk begrensd is. Ik heb toch nog een paar vragen. Hoe is de 75 mln. samengesteld? Wat is de precieze betekenis in dit kader van de zinsnede over de nieuwe sleutels? Werkt dit door naar 1990?

Afrondend nog een enkel woord over Suriname. De minister heeft ook in zijn positie hier vanuit de Kamer vaak aangedrongen op een macroplan voor Suriname, samen met anderen. Waarom heeft hij deze eis nu laten vallen om de hulp behoorlijk te kunnen inbedden? Wij begrijpen dit niet helemaal. Wat komt hiervoor in de plaats? Vreest de minister niet dat hij hiermee ieder drukmiddel op de Surinaamse regering kwijtraakt?

De **voorzitter**: Ik wil mevrouw Van Rooy gelukwensen met haar maidenspeech. Ik schors de vergadering voor enkele ogenblikken voor felicitaties.

De vergadering wordt voor enkele ogenblikken geschorst.

□

De heer **Tommel** (D66): Mijnheer de voorzitter! Ik wil ook vanaf deze plaats mevrouw Van Rooy hartelijk feliciteren met haar maidenspeech. Wij waren haar heldere en duidelijke betoogtrand al gewend in dit huis, zij het vanaf een andere plaats. Ik heb er ook nu weer met onvervalst

genoegen naar geluisterd. Het was een goed inhoudelijk betoog. Ik had enige moeite met ons gebruik om niet te interrumperen als iemand voor het eerst het woord voert. Dat pleit voor haar betoog. Ik hoop nog vele malen in de gelegenheid te zijn, de degens met mevrouw Van Rooy te kruisen.

Ik wil de nieuwe minister voor Ontwikkelingssamenwerking verwelkomen bij zijn eerste plenaire debat en zijn eerste begrotingbehandeling. De fractie van D66 wenst hem toe dat zijn beleid zeer succesvol zal zijn. Dat succes heeft hij hard nodig, want hij is maar al te goed te vergelijken met de nieuwe trainer van een voetbalploeg in de degradatiezone. Zijn ploeg verliest voortdurend, zinkt steeds verder in het moeras en moet het zonder veel publiek stellen. Zo gaat het immers met de Derde Wereld en met veel mensen die daar wonen. Hun toch al niet rooskleurige omstandigheden zijn in de afgelopen jaren aanzienlijk verslechterd. De politieke belangstelling in het rijke Westen is minimaal, behalve wanneer de stroom asielzoekers uit de Derde Wereld plotseling sterk toeneemt.

In de campagne voor de verkiezingen van de Tweede Kamer van september van het vorige jaar speelde de problematiek van de ontwikkelingssamenwerking geen rol van betekenis. Ook in het regeerak-

koord is het hoofdstuk Ontwikkelingssamenwerking bepaald geen hoogtepunt. Minister Pronk heeft daarop in het openbaar gewezen en mijn fractie deelt zijn kritiek, maar waar was de heer Pronk toen de onderhandelingen werden gevoerd? Hij was toen toch een prominent lid van de fractie van de Partij van de Arbeid? Of hadden zijn onderhandelaars, de heren Kok en Wöltgens, wellicht geen interesse in dit onderwerp? Ik hoor graag een uitleg op dit punt.

De beleidsdaden van het nieuwe kabinet liggen in dezelfde lijn. Ik word daar alles behalve vrolijk van. De dames en heren hadden nog maar net op hun stoelen plaatsgenomen toen zij besloten om reeds bij de allereerste bezuinigingsronde 75 mln. weg te halen van de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking. Dat is nog eens solidariteit met de Derde Wereld! Daar bleef het echter niet bij. Als een zwaard van Damocles hing en hangt boven het budget voor Ontwikkelingssamenwerking de dreiging dat nog meer kosten, verbonden aan de opvang van de toenemende stroom asielzoekers uit de Derde Wereld in ons land zullen worden doorberekend aan de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking. De vervuiling van het budget — het uit de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking betalen van zaken die niet van belang zijn voor ontwikkelingslanden — zou hierdoor toenemen. Bij de debatten over de regeringsverklaring heeft mijn fractie zich hiertegen bij monde van de heer Van Mierlo krachtig verzet. Hij heeft zelfs een motie op dat punt ingediend, die toen op verzoek van het kabinet is aangehouden. Het is duidelijk dat die motie thans onderdeel van de beraadslaging behoort te zijn. Het gaat hier om de motie op stuk nr. 21132, nr. 24. Mijnheer de voorzitter, ik verzoek u die motie alsnog aan de agenda toe te voegen.

De **voorzitter**: Ik stel voor, de motie-Van Mierlo (21132, nr. 24), die op 30 november 1989 van de agenda is afgevoerd, thans aan de agenda toe te voegen.

De heer **Tommel** (D66): Mijnheer de voorzitter! Gisteren ontvingen wij een brief van het kabinet, waaruit blijkt dat opnieuw een greep van 75 mln. wordt gedaan uit de kas van Ontwikkelingssamenwerking, ten

Links mevrouw Terpstra (VVD) en rechts mevrouw Van Rooy (CDA), die bloemen kreeg voor haar maidenspeech

Tommel

behoefte van de opvang van asielzoekers in ons land. Mijn fractie vindt dit onbegrijpelijk en onacceptabel. Het is bovendien in strijd met de verkiezingsprogramma's van het CDA en de PvdA. Daarin staat namelijk dat de vervuiling van het budget voor Ontwikkelingssamenwerking moet worden teruggedrongen. Ik wil de heer De Hoop Scheffer, die ik hier in de Kamer zie zitten, eraan herinneren dat hij bij de behandeling van de begroting voor 1989 tot driemaal toe heeft gezegd dat moet worden gewaakt voor verdere vervuiling van het budget voor Ontwikkelingssamenwerking. Welnu, waar zijn zijn daden? Of hoor ik nu toch die haan ergens kraaien?

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Ik heb gezegd wat ik heb gezegd bij de behandeling van de begroting voor 1989. Daarin heeft de heer Tommel gelijk. Het gaat er echter om wat je als vervuiling beschouwt. Op een moment dat je als politieke fractie accepteert — dat is gebeurd bij het paasdebat van tweeënehalf jaar geleden — dat er op de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking gelden worden uitgetrokken ten behoeve van de opvang van asielzoekers, voor zover ze uit derde-wereldlanden komen en voor zolang ze in procedure zijn, dan ontstaat een heel ander soort debat. Vervuiling moet worden tegengegaan, maar wat noemen wij vervuiling? Wij willen die politieke verplichting aangaan en daar zit uiteraard een bovengrens aan, zoals mevrouw Van Rooy daarnet in het debat zei. Dan ontstaat een ander soort discussie en kan mij in ieder geval, gezien wat er in het paasdebat in 1988 is gebeurd, geen inconsistentie worden verweten.

De heer **Tommel** (D66): Ik bestrijd dat. Als een politieke partij in een verkiezingsprogramma zet dat de vervuiling van het budget moet worden teruggedrongen en het resultaat is dat er 75 mln. meer vervuiling optreedt, is dat dan kiezersbedrog of is dat geen kiezersbedrog?

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Dat is het niet, omdat u een andere definitie van het begrip "vervuiling" geeft dan ik. Ik stem er met mijn fractie mee in dat dit gebeurt, omdat wij wel een relatie zien tussen de opvang van asielzoekers in Neder-

land, voor zover zij in procedure zijn en uit derde-wereldlanden komen, en de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking. Mijn opvatting is derhalve dat hier niet van vervuiling kan worden gesproken. Als ik spreek over het terugdringen van vervuiling, bedoel ik dus andere posten dan de post asielzoekers. Bij dit soort toerekeningen — dat is dus een ander woord dan "vervuiling" — is uiteraard een bovengrens aanwezig, zoals mevrouw Van Rooy daarnet al zei.

De heer **Tommel** (D66): Naar aanleiding van deze uitleg zal ik mijn fractie in overweging geven, een theoloog in te huren voor de exegese van het CDA-verkiezingsprogramma. Dat lijkt mij het minste wat wij kunnen doen.

Mevrouw **Beckers-de Bruijn** (PPR): Misschien mag ik even een tekst voorlezen? Ik neem tenminste aan dat vervuiling voor de CDA-fractie hetzelfde is als verontreiniging. In het regeerakkoord staat hierover: dat zo voldoende tegendruk geboden wordt aan het vraagstuk van verontreinigingen, die overigens in het licht van de vreemdelingenwetproblematiek op dit moment partieel nog toenemen.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Ik heb net het paasdebat van tweeënehalf jaar geleden aangehaald. Er is in het regeerakkoord geen passage opgenomen waarin de opvatting die toen door de CDA-fractie werd aangehangen, is teruggedraaid. Er moet wel degelijk vervuiling worden teruggedraaid, akkoord, maar dan is er een discussie over het begrip "vervuiling".

Mevrouw **Beckers-de Bruijn** (PPR): Nu wordt het helemaal mooi! U beweerde net dat vreemdelingenproblematiek geen vervuiling is. In het regeerakkoord staat: verontreiniging die overigens in het licht van de vreemdelingenwetproblematiek op dit moment partieel nog zal toenemen. Dus is vreemdelingenproblematiek verontreiniging.

De heer **De Hoop Scheffer** (CDA): Neen, vreemdelingenproblematiek is geen verontreiniging. Ik heb net uitgelegd wat onze opvatting daarover is als gevolg van de positie die wij toen hebben ingenomen en die door het regeerakkoord niet is teruggedraaid.

De heer **Tommel** (D66): Het minste wat ik kan doen, is de minister vragen om in zijn antwoord duidelijkheid te geven over wat het kabinetsstandpunt is over de vraag of de vreemdelingenproblematiek onderdeel is van de vervuiling. Deelt hij de opvatting van de heer De Hoop Scheffer? Duidelijkheid op dit punt is het minste wat wij kunnen verwachten.

Nu ik het toch heb over oneigenlijke toerekeningen, hoor ik van het kabinet graag de toezegging dat de hulp aan Oost-Europa, die op zichzelf noodzakelijk is, in ieder geval niet ook nog geheel of ten dele uit de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking zal worden gefinancierd.

Ter afronding van dit financiële deel van mijn betoog vraag ik de aandacht voor een probleem dat min of meer tot mijn verbazing niet in het regeerakkoord is geregeld. Waar moeten de financiële middelen vandaan komen voor de oplossing van de schuldenproblematiek? Ik spreek nu in het bijzonder over de herstructurering van schulden in het overleg van de Club van Parijs. Hierover zijn bij de algemene beschouwingen bij de begroting voor 1989 twee moties ingediend. Enerzijds is er de motie-Kok, waarin wordt gezegd dat het Nederlandse aandeel niet uit de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking moet worden betaald. Anderzijds zegt de motie-De Vries/Voorhoeve dat dit van geval tot geval moet worden bekeken. Mijn fractie was het eens met de motie-Kok en is dat nog. Ik overweeg, die motie opnieuw in te dienen, maar ik hoor graag eerst het oordeel van het nieuwe kabinet over beide moties en de daarin verwoorde standpunten.

Mijn fractie is ingenomen met het overgrote deel van de nieuwe accenten die minister Pronk in het beleid wil leggen: meer aandacht voor het milieu, meer aandacht voor de mensenrechten, meer aandacht voor de positie van de vrouw in de ontwikkelingslanden en meer aandacht voor enkele landen die tot nu toe buiten beeld bleven. Alvorens op enkele van deze punten in te gaan, moet ik toch de opmerking kwijt dat niet alles kan en dat menskracht, aandacht en financiële middelen beperkt zijn. Ik ben bang dat de aandacht zal worden versnipperd over te veel beleidsprioriteiten die ieder op zichzelf nuttig, maar gezamenlijk te veel hooi op de vork

Tommel

zijn. Wil de minister hierover zijn opvattingen geven en daarbij ook eens aangeven, aan welke onderwerpen in de toekomst minder aandacht zal worden gegeven? Ik hoop in ieder geval, dat het bevolkingsbeleid daar niet onder zal vallen. Mijn fractie vindt dit, net als mevrouw Terpstra onverminderd van belang. Hetzelfde geldt voor het plattelandsontwikkelingsprogramma. Wij begrijpen niet, waarom uitgerekend daarop moet worden bezuinigd.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Ik luister met veel aandacht naar het interessante betoog van de heer Tommel. Ik ben het geheel eens met zijn opmerking over meer aandacht voor het milieu. Naast die grotere aandacht voor het milieu heb ik gevraagd, of een apart sectorprogramma milieu niet het gevaar in zich bergt, dat een te verkokerd en geïsoleerd beleid wordt gevoerd. De aandacht voor het milieu zou moeten worden geïntegreerd in het gehele beleid. Kan de heer Tommel hierover zijn mening geven? Ik denk in dit verband aan de antwoorden op de vragen over het meeberekenen van de milieucomponent in de rekeningen van de verschillende landen.

De heer **Tommel** (D66): Ik meen, dat hier geen tegenstelling tussen behoef te bestaan. Het milieusectorprogramma kan zeer wel gecombineerd worden met andere beleidsprioriteiten. Ik denk aan milieu/plattelandsontwikkeling, milieu/industrieontwikkeling. Ze zijn onverbreekbaar met elkaar verbonden. Als mevrouw Terpstra het risico signaleert, dat het een op zichzelf staand gegeven zal worden, dan wijs ik haar erop, dat het risico zeer beperkt is, mits wij zorgen voor goede kruisverbanden. Ik zie niet goed in hoe je een milieuprogramma kunt maken, zonder die directe relatie met de andere beleidsterreinen. Desondanks denk ik, dat het isoleren van de milieucomponent in administratieve en financiële zin best een goede zaak kan zijn.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Krijg je dan niet het afschuifstelsel, in de zin van: dit hoort bij het sectorprogramma?

De heer **Tommel** (D66): Ja, net als in Nederland. Zo zijn wij ook.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Het

sectorprogramma gaat over het Nederlandse bilateraal beleid.

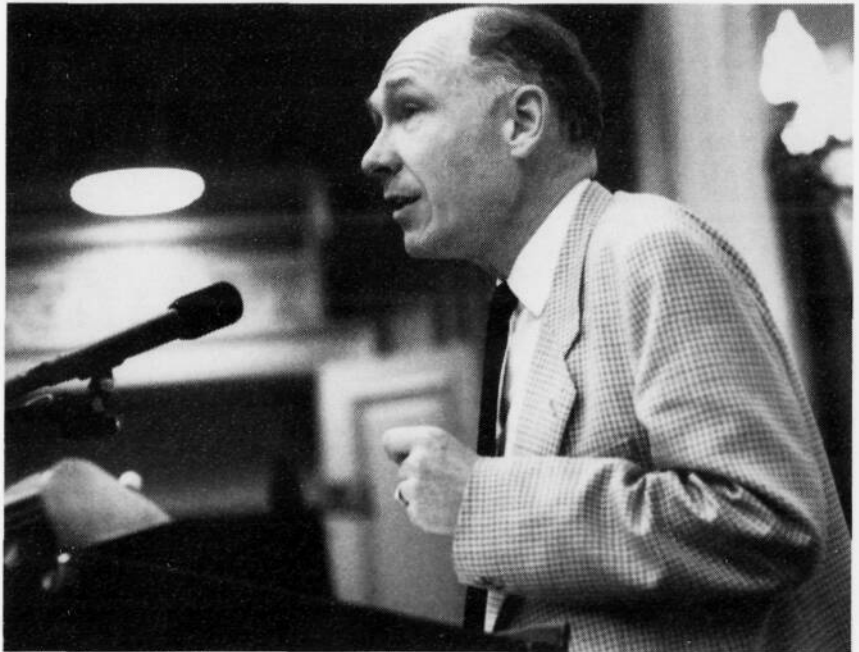
De heer **Tommel** (D66): Ik kijk even naar het Nederlandse beleid, waar hetzelfde afschuifstelsel ook wel eens voorkomt. Dat risico moet worden onderkend. Ik wacht het af, ik moet het programma eerst zien. Het is absoluut duidelijk, dat er een integratie moet plaatsvinden. Ik deel die mening van mevrouw Terpstra.

Mijnheer de voorzitter! Het meer benadrukken van een fatsoenlijk mensenrechtenbeleid, ook in ontwikkelingslanden, juicht mijn fractie onvoorwaardelijk toe. Het is ons echter niet duidelijk, wat dit in concreto gaat betekenen. Het beleid zal toch toetsbaar en helder moeten zijn. Zal er bij voorbeeld op de Verenigde Staten druk worden uitgeoefend om de bovenmatige steun aan de ARENA-regering in El Salvador te verminderen? Zal er aandacht worden gegeven aan de uiterst bedroevende mensenrechtensituatie in het algemeen in El Salvador, Guatemala en Sri Lanka? Welke maatregelen vloeien uit het oordeel van de minister over die mensenrechtensituatie voort? Welk oordeel vloeit voort uit de bijzonder slechte mensenrechtensituatie in Tibet? Welke betekenis heeft dit voor de ontwikkelingssamenwerkingsrelatie met China? Op dit punt pleit ik voor helderheid. Ik heb enkele

voorbeelden genoemd. Ik pleit voor meer hulp aan Nicaragua, ook ten behoeve van de aldaar binnenkort te houden verkiezingen. Zal ook bij het beoordelen van de mensenrechtensituatie in een land de situatie van de inheemse volkeren meer een rol gaan spelen? Zal de minister de mensenrechtensituatie in Indonesië op de agenda van de IGGI-conferentie zetten?

Mijnheer de voorzitter! Hoogst belangwekkend zijn de ontwikkelingen in Indo-China. De minister overweegt hulp aan Cambodja. Dat is uitstekend, maar hij moet zich wel realiseren dat de missie van de heer Van Gennep alleen zin heeft, als wordt voorkomen dat de Rode Khmer opnieuw aan de macht komt. Ik spreek ook nadrukkelijk de minister van Buitenlandse Zaken aan. Zou het overigens niet verstandig zijn, de ruimte van de particuliere organisaties te vergroten voor activiteiten in Vietnam? Kan de beperking tot alleen noodhulp aldaar niet worden opgeheven? Wat zou daartegen zijn?

Mijnheer de voorzitter! Ik uit mijn bezorgheid over de gang van zaken in Suriname. Een veel omvattend ontwikkelingsplan — ik durf het niet eens integraal te noemen — blijft almaar uit. Met overbruggingshulp kunnen wij niet eindeloos doorgaan. Nu lijken wij dan te vluchten in ad-hoc-plannen, die op zichzelf best nuttig zullen zijn, maar onderling

De heer Tommel (D66)

geen samenhang vertonen en derhalve een sub-optimaal resultaat tot gevolg zullen hebben, zo er al resultaat zal zijn. Ik erken overigens dat het stoppen van de geldstroom geen reële optie is, zodat ik geen echt goede oplossing bij de hand heb.

Voorzitter! Ten slotte wil ik een opmerking maken over Chili. De hoge prioriteit die de minister toekent aan hulp aan Chili onderschrijft mijn fractie niet. Wij zijn bang dat deze meer het resultaat is van een efficiënt georganiseerde lobby dan dat zij gebaseerd is op goede, objectieve gegevens.

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Mijnheer de voorzitter! Het nieuwe ontwikkelingsdecennium vraagt om een nieuw elan, een nieuwe inzet om ook in de ontwikkelingslanden in één generatie, zoals het Brundtland-rapport aangeeft, duurzame ontwikkeling te bereiken. Dit vergt veel: op internationaal gebied ten aanzien van de schuldenproblematiek, grondstoffen en handel. Een verhoging van de hulpinspanning wereldwijd is noodzakelijk, maar ook van onszelf in het besef dat in onze toekomstige wereld allen van allen afhankelijk zijn en geen land meer op eigen houtje zichzelf kan ontwikkelen. Een nieuwe, ervaren minister in een nieuwe regering zal ongetwijfeld vaart zetten achter het beleid. Dat is nodig, want ondanks fraaie termen als "structurele armoedebestrijding" waren de jaren tachtig voor de ontwikkelingslanden de periode waarin velen als gold het een sint-itusdans een flinke sprong achterwaarts deden in hun ontwikkeling. Jan modaal in Latijns-Amerika leverde 10% van zijn inkomen in. Zij broer in sub-Sahara-Afrika, waar schraalhans toch al keukenmeester was, teerde 20% in. Hun vrouwen, zusters en moeders verging het nog slechter. De gevolgen bleven niet uit: terugval in gezondheid, verhoging van de kindersterfte en verminderde deelname aan het onderwijs — toch de erkende basis van de moderne maatschappij — vonden plaats. Er werd gedesinvesteerd in menselijk kapitaal.

De oorzaken zijn bekend. De mondiale economische recessie van het begin van de jaren tachtig en de terugbetaling van rente en schulden werkten vernietigend op eerdere

ontwikkelingsresultaten. In 1988 betaalden de ontwikkelingslanden driemaal zoveel aan rente en schulden — 178 miljard dollar — dan het totaal aan hulp dat zij uit de gehele geïndustrialiseerde wereld ontvingen. Wie helpt wie eigenlijk?

In de jaren tachtig stond in het internationale beleid ten aanzien van de ontwikkelingslanden niet de mens maar het ding centraal: de schuld, de begroting, het macro-economische regeringsbeleid. Er was sprake van een "verdinglijking" van het beleid, die zelfs zover voerde dat het hulpbeleid van de Nederlandse regering afhankelijk werd gemaakt van de vraag of een land, zoals Zambia, zich schikte naar een erkend onredelijk IMF-beleid. Zambia werd door Nederland gestraft met een drastische verlaging van de hulp, terwijl de regering van Zambia haar mensen wilde beschermen. Indonesië, een land waar de mensenrechten systematisch worden geschonden, kreeg in het voorjaar van 1989 een douceurtje van 30 mln. aangeboden.

Voorzitter! De nieuwe minister voor Ontwikkelingssamenwerking heeft snel na zijn entree verkwikende geluiden laten horen over een menselijker aanpak van de schuldenproblematiek. Ik vraag hem zijn visie op de schuldenproblematiek vanuit het kader van duurzame ontwikkeling te belichten. Wat stelt hij zich voor, meer te doen dan ondersteuning te geven aan het plan-Brady, met name in de richting van de Afrikaanse schuldenlanden? Hoe denkt hij over schuld opkopen in ruil voor natuurbehoud, mede met het oog op de soevereiniteit van landen? Hoe denkt hij over de milieuplannen van de Wereldbank en de integratie van milieu in het IMF-beleid?

Duurzame ontwikkeling zal de kern moeten vormen van het ontwikkelingsbeleid de komende jaren. Er is, ook in internationaal verband, geen kwaliteit mogelijk zonder duurzaamheid.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Ik wil mevrouw Herfkens vragen...

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): U vergist zich, mevrouw Jansen.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Wat stom! Neemt u mij niet kwalijk. Die naam ligt mij ook zo op de lippen bestorven.

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Er zijn

wel meer zaken, die u zich moet afwennen, mevrouw Terpstra.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Daar zijn wij hard mee bezig, zoals u hebt gehoord. En met genoeg moet ik zeggen.

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Ik hoop dat u zich in belangrijke mate kunt aansluiten bij ons beleid.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): U moet afwachten wat morgen in het restant van het debat zal gebeuren.

Voorzitter! Mevrouw Verspaget vraagt aan de minister hoe hij bij voorbeeld denkt over het opkopen van schulden ten behoeve van natuurbehoud, waarbij ik onder meer denk aan het tropisch regenwoud. Wat is haar eigen mening daarover? Ik herinner mij uit vorige debatten dat de PvdA-fractie daar nogal aarzelend tegenover stond, in tegenstelling tot bij voorbeeld de VVD-fractie die er altijd voor heeft gepleit en dat nu nog doet. Ik ben benieuwd naar haar antwoord daarop.

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Als ik mevrouw Jansen heel kort mag informeren...

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Ik heb u nu heel correct mevrouw Verspaget genoemd!

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Ik denk dat de aankoop van schulden in ruil voor natuurbehoud maar een heel beperkt instrument is, omdat er in het algemeen maar beperkte delen kunnen worden opgekocht. Een probleem is dat daarmee de soevereiniteit van ontwikkelingslanden kan worden aangetast. Ik maak mevrouw Terpstra er opmerkzaam op, dat de betrokken landen over het beleid in bij voorbeeld het Amazone-gebied in het verleden uitdrukkelijk opmerkingen hebben gemaakt. De Wereldbank is gevraagd met eigen initiatieven te komen. Zonder dat ik een directe uitspraak doe wacht ik het antwoord van de minister even af. Ik heb haar mijn twijfels laten merken.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): U zult bedoelen: ik heb hem mijn twijfels laten merken.

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Aan u toch ook?

Mevrouw **Terpstra** (VVD): U moet

het nog eens nalezen. Wat u zei was een freudiaanse verspreking.

Mevrouw **Verspagnet** (PvdA): Goed, daar neem ik dan kennis van.

Voorzitter! Zoals ik al zei, zal duurzame ontwikkeling de kern moeten vormen van een ontwikkelingsbeleid in de komende jaren. Er is, ook in internationaal verband, geen kwaliteit mogelijk zonder duurzaamheid. Sinds het Brundtland-rapport weten wij dat er maar één echte vijand is die ons aller overleven bedreigt: de verwoesting van het leefmilieu, veroorzaakt door de overmatige consumptie hier en de armoede in de Derde Wereld. Duurzame ontwikkeling, ecologische veiligheid op wereldniveau, kan echter alleen worden bereikt als de armoede in de ontwikkelingslanden is opgelost. Daar zal het komende decennium 80% van het te verwachten aantal kinderen worden geboren. Daar zal halverwege de volgende eeuw 90% van de mensen wonen. Al die mensen hebben recht op een verhoging van het gebruik van grondstoffen, energie en voedsel. Dat alles moet kunnen plaatsvinden binnen de voorwaarde van herstel en behoud van het natuurlijk leefmilieu.

Dat veronderstelt een gigantische inspanning op wereldschaal, in ontwikkeling in overdracht van technologieën, ook biotechnologie, ten gunste van ontwikkelingslanden. Dat vraagt ook om een nieuwe visie op de rol van de Verenigde Naties. Binnen hun organen zal het concept van duurzame ontwikkeling moeten worden geoperationaliseerd. De VN zullen echter ook moeten worden uitgebouwd tot een instituut, waar bindende vormen van bovennationale besluitvorming mogelijk worden die verder reiken dan het tot stand brengen van een gemeenschappelijk normbesef over de rechten van elk individu. Die bindende vormen moeten meer zijn dan vrijwillige afspraken over de hoogte van de hulpafspraken die vrijwel elk land aan zijn laars lapt. Er moet een bovennationale besluitvorming komen die rechtvaardiger is ten opzichte van de armste landen en de meest behoeftige groepen. Dat is een wellicht nog rudimentaire vorm van een internationale verzorgingsstaat, zoals die onlangs door De Swaan is bepleit.

Voorzitter! Ik hoop dat de minister mij een notitie wil toezeggen over de visie van de regering over de

toekomstige rol van de Verenigde Naties.

Dit jaar zullen wij in de Kamer de Internationale conventie voor de rechten van het kind behandelen. Dat kan alleen zinvol gebeuren als wij ons ook verplicht voelen de rechten van de kinderen elders te waarborgen. Daarvoor is echter meer geld en een betere ontwikkelingsinspanning nodig, zoals ook al blijkt uit de resultaten van het zojuist afgesloten onderzoek naar de omvang van de hulp.

Voorzitter! Vorige week heeft Jacques Delors ons verrast met de 43 miljard per jaar, die hij nodig meende te hebben om in Oost-Europa een gelijk welvaartsniveau als binnen de EG te bereiken. Graag wil ik van onze minister weten, hoeveel miljarden er nodig zijn om de ontwikkelingslanden op een gelijk welvaartsniveau als het onze te brengen. Het kan niet zo zijn, dat wij in de begrijpelijke euforie om onze herontdekte burens te helpen met het vertimmeren van hun kamers, de ontwikkelingslanden vergeten. Een boer uit Bangladesh en een oorlogsweduwe uit Mozambique komen niet bij ons op het Binnenhof klagen. Wij moeten hen, de armsten, beschermen. Uit hun zakken mag niet geplukt worden ten behoeve van Oost-Europa. Niemand had het duidelijker kunnen zeggen dan de Roemeen, die staande bij de acht ton verkruimelde Nederlandse biscuitjes zei: *wij zijn hier geen Ethiopië. Nee, Oost-Europa is geen Ethiopië, geen Bangladesh, geen Mozambique en geen Afrika; gelukkig maar!*

De ontspanning tussen Oost en West heeft reeds een gunstige invloed gehad op sommige ontwikkelingslanden, namelijk op die landen waar de echte slachtoffers van de koude oorlog zijn gevallen. Mozambique en Angola hebben beide gekozen voor een gemengde economie en hunkeren naar particuliere investeerders. Daar liggen kansen voor het bedrijfsleven, zeker ook nu Namibië binnenkort als direct gevolg van perestrojka en glasnost onafhankelijk zal zijn. De Nederlandse overheid zou het bedrijfsleven hiervoor moeten interesseren, zodat ook van die zijde een bijdrage wordt geleverd aan de in potentie zo rijke regio zuidelijk Afrika, waar de bevolkingen zo intensief hebben gestreden voor vrijheid en onafhankelijkheid.

Te zamen met een vergroting van de internationale steun voor Afrika,

zoals bepleit door de Wereldbank, via institutievorming, voedselveiligheid, verbetering van de positie van de vrouw, een strategie voor duurzame ontwikkeling, groeit er een sprankje hoop voor Afrika, mits onder internationale persie, conflicten als in Soedan en Ethiopië kunnen worden beëindigd. Nederland moet zich daarvoor inzetten. Wellicht dat de aangekondigde conferentie over Afrika, een positieve idee, ook in dit opzicht tot nieuwe initiatieven zal leiden. Meer geld kan wellicht gevonden worden door de gedachte uit de nota Kwaliteit van de CDA/VVD-regering te steunen, om defensiegelden voor ontwikkelingssamenwerking te gebruiken. Hoe denkt de minister hierover?

Terecht is het afgelopen jaar een levendige publieke discussie op gang gekomen over de kwaliteit van de hulp. Het tekent het volwassen worden van de sector, dat deze discussie nu mogelijk is, nadat in andere na-oorlogse beleidssectoren deze discussie reeds heeft plaatsgevonden.

Maar om te beginnen wil ik die discussie graag relativeren. Uit buitenlands onderzoek blijkt dat 60% à 70% van de hulp goed terecht komt. Dat is veel als u bedenkt dat in ontwikkelingslanden nu eenmaal meer misgaat dan bij ons. Het is ook veel als u zich realiseert, dat 80% van de bedrijven die in Nederland worden opgericht, na vijf jaar het loodje heeft gelegd. Niettemin moet de kwaliteit van de hulp worden verhoogd. Dat betekent allereerst dat de kwaliteit van de inbreng in de internationale besluitvorming ten gunste van de ontwikkelingslanden moet worden verbeterd, binnen de centrale doelstelling die ook hier voor het kwaliteitsdebat geldt: duurzame ontwikkeling.

Kwaliteit heeft ook alles te maken met het formuleren van toetspunten, die ook bij grote infrastructurele projecten of generieke hulp aan de orde zijn. De essentiële vraag is altijd, of het project bijdraagt, structureel, aan verbetering van de positie van de armsten; en zij zijn zijn veelal vrouwen en kinderen. Vrouwen en kinderen zijn, meer dan mannen, zo blijkt uit recente studies naar het aanpassingsbeleid van Wereldbank en IMF, slachtoffer van het aanpassingsbeleid geworden.

Het is niet voldoende om duurzame ontwikkeling en de armsten als toetspunt slechts verbaal te ventileren.

Verspagnet

ren. Te zamen vormen zij het begin en het eindpunt, het ijkpunt van ontwikkelingssamenwerking. Beide bepalen wat wel en wat niet kan. Er kan en er moet een procesgang kunnen plaatsvinden, waarbij doelstelling en toetspunt de harde factoren zijn. Modieuze nevendoelelstellingen, beleidsfantasieën die niet of niet voldoende aan het bereiken van de doelstelling bijdragen, dienen te worden verlaten. Ik noem drie nevendoelelstellingen, die meer dan de verbale ondersteuning van structurele armoedebestrijding, het beleid van de afgelopen jaren hebben bepaald. Op de eerste plaats de ideologie van de afslanking van het apparaat en de integratie van de dienst. Op de tweede plaats de gedachte dat uitbesteding kwaliteitsverhogend en kostenbesparend zou werken. Op de derde plaats de binding van de hulp: de al te gemakkelijke gedachte dat wat ons bedrijfsleven helpt, ook ontwikkelingslanden helpt. Alle drie punten die door ons in het verleden zijn bekritiseerd en die nu in de discussie over de kwaliteit van de hulp als negatieve factoren te voorschijn zijn gekomen.

In het regeerakkoord zijn kleine aanzetten tot verbetering gegeven, zoals de versterking van het ambtelijk apparaat. Bovendien zal bij besteding van de hulp, de behoefte van de ontwikkelingslanden bepalend zijn. Dat vraagt om een uitwerking. Ik vraag de minister, daarop in te gaan.

Mevrouw Terpstra (VVD): Mevrouw Verspagnet heeft zojuist haar coalitiegenoot iets horen zeggen over de passage inzake de hulp per land, ook als het niet spoort met het IMF/Wereldbank-beleid. Wat is haar mening daarover?

Mevrouw Verspagnet (PvdA): Dat punt is door mij niet aan de orde gesteld, zij het alleen even in het begin.

Mevrouw Terpstra (VVD): Nee, maar ik doe het nu. U spreekt namelijk over de kleine aanzetten in het regeerakkoord. Ik wil dan ook graag uw mening weten over deze kleine aanzet van uw coalitiegenoot.

Mevrouw Verspagnet (PvdA): Als u doelt op het sporen van het IMF-, het Wereldbank-beleid en onze houding ten opzichte daarvan, kan ik er heel duidelijk over zijn. Als het beleid van bij voorbeeld Zambia, gericht op

structurele bestrijding van armoede, door ons wordt ondersteund, moet in afwijking van datgene wat Wereldbank en IMF voorstellen, Nederland misschien zelfs wel zijn hulpinspanning voor dat land verhogen. Bovendien maak ik mevrouw Terpstra er opmerkzaam op dat bij het overleg in het kader van Lomé dezelfde punten aan de orde zijn geweest. Wij hebben daar te zamen met onze coalitiepartner ervoor gepleit om met de EG, eventueel vooruitlopend op het beleid van IMF en Wereldbank, positie te kiezen ten opzichte van de aanpassingsproblematiek.

Mevrouw Terpstra (VVD): Ik ken deze parlementaire discussietechniek; als je erg veel woorden gebruikt, zeil je eigenlijk een beetje weg van de feitelijke vraag. Uw coalitiegenote heeft zojuist in een boeiend betoog gezegd: als je het IMF- en Wereldbank-beleid doorkruist, terwijl je nota bene lid bent van die IMF en Wereldbank en zelfs in de stuurraad zit, dan ondergraaf je daarmee de invloed van Nederland om het beleid — adjustment with a human face, wat u en ik ook zo graag willen — van binnenuit te versterken. Wat vindt u van dat argument?

Mevrouw Verspagnet (PvdA): Ik ben het met dat argument niet eens. Het kan zelfs de positie van Nederland binnen het IMF en de Wereldbank versterken, als blijkt dat datgene wat Nederland voorstelt en realiseert in samenwerking met zo'n getroffen land tot positieve resultaten leidt. Het gaat niet om dit of dat; het gaat om het totaal.

Ik zal even verder gaan met mijn betoog, want ik neem aan dat ik mevrouw Terpstra tevreden heb gesteld door mijn antwoorden op haar vragen.

Mevrouw Terpstra (VVD): Ik vind het een boeiende discussie. Als de voorzitter het mij toestaat, stel ik nog een vraag. Ik zie echter dat mevrouw Verspagnet verder wil gaan met haar betoog, zodat ik nog maar even zal wachten met het stellen van een vraag.

De voorzitter: Ik stel voor dat u uw tweede termijn gebruikt voor het stellen van vragen.

Mevrouw Verspagnet (PvdA): Mijnheer de voorzitter! Het versterken van de kwaliteit vereist voor alles

een kwalitatieve versterking van het apparaat bij Ontwikkelingssamenwerking. Volgens het IOV-rapport "Uitbestede goed besteed" zouden bij voorbeeld 50 sectorspecialisten — ervaren ontwikkelingsdeskundigen — op ambassades nodig zijn. Hoe denkt de minister daarover en welke organisatorische veranderingen is hij van plan op het departement door te voeren, opdat een integraal beleid mogelijk wordt waarbij doelstelling, procesgang, toetsing, meetbaarheid, controleerbaarheid en uitwisselbaarheid de normale gang van zaken wordt bij het beoordelen van projecten? Dat is een procesgang waarbij het niet meer kan voorkomen dat beleid dat door de Kamer is aanvaard, na twee jaar nog niet of niet voldoende is verwerkt in de normale procedures. Ik geef als voorbeelden vrouwen en ontwikkeling, alsmede de aanbevelingen van de CECOS.

Kwaliteit houdt in dat ook bij alle hulp die wordt uitbesteed aan multilaterale instanties, maar ook aan MFO's, vakbond en de FMO, duurzame ontwikkeling als doelstelling en vrouwen en kinderen als toetspunten worden meegegeven. De ontwikkeling van een seksegeoriënteerde aanpak is daarbij wezenlijk; zelfs de Wereldbank erkent in haar laatste rapport over Afrika de noodzaak om de positie van vrouwen als uitgangspunt te nemen. Institutievorming in Afrika, maar ook elders — ik noem het als voorbeeld — zal evenveel vrouwen als mannen de kans moeten geven zich op dit terrein te ontwikkelen.

De minister heeft aangekondigd, een speciaal sectorprogramma Milieu te willen realiseren. Ik zal hierover twee vragen stellen en een opmerking maken. Wat wordt eigenlijk de inhoud van dit programma? Gaat het hierbij bij voorbeeld om typische milieu-investeringen, zoals het aanleggen van rioleringen in steden zoals Luanda? Ik merk op dat een sectorprogramma milieu niet als excuus kan gelden voor het verwaarlozen van het milieu in de rest van het beleid.

Een keuze voor kwaliteit impliceert ook een keuze voor bepaalde kanalen. Wie doet wat en onder welke condities? Al eerder is door ons gevraagd — ik herhaal het hier — om een vergelijkend warenonderzoek tussen MFO's, bilaterale hulp en multilaterale hulp, zodat ook hier een zakelijke, weloverwogen keuze

mogelijk wordt. Wil de minister hierop reageren? Overdracht van hulp aan Europa — ik zeg het voor alle duidelijkheid — is voor ons voorlopig niet aan de orde. De kwaliteit van de Europese hulp is niet zodanig dat deze wellicht in de verre toekomst mogelijke overdracht thans verantwoord kan zijn.

De positie van de armen als toetspunt van beleid vereist nog enige verdere uitwerking. Het gaat daarbij niet alleen om sociaal-economische mensenrechten — het Cubaanse model — maar ook om culturele rechten en de burgerlijke vrijheidsrechten. Zij horen onlosmakelijk bij elkaar. Mensenrechten en ontwikkeling zijn interdependent. Jaarlijkse rapportages over de ontwikkeling van de mensenrechten in de hulpontvangende landen zijn noodzakelijk vanuit de ambassades en vanuit mensenrechtenorganisaties ter plekke. Deze rapportages dienen meegewogen te worden bij de vormgeving van verder beleid. Bij ernstige schendingen van de mensenrechten moet stopzetting of vermindering van de bilaterale hulp overwogen worden om te voorkomen dat mensenrechtenschendende regimes de hulp als legitimatie voor hun beleid gaan beschouwen. Gebruikmaking van MFO's kan dan voorkomen dat de armen dubbel de dupe worden. Demarches door de Nederlandse regering bij de regelingen van OS-landen die mensenrechten systematisch schenden, zou normaal moeten zijn.

De heer **Tommel** (D66): Ik heb het voorstel gedaan dat de minister de schending van de mensenrechten in Indonesië, reeds vele malen genoemd, op de agenda van de IGGI-conferentie zet. Wat vindt mevrouw Verspaget hiervan? Steunt zij dit?

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Ik kan de heer Tommel met genoegen mededelen dat ik het in de kantlijn van mijn tekst heb geschreven om het nu te zeggen.

De heer **Tommel** (D66): Fantastisch.

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Respect voor de culturele rechten houdt onder andere in dat bescherming van het culturele erfgoed in ontwikkelingslanden binnen het beleid een plaats moet krijgen. Behoud van het culturele erfgoed en

uitbouw van de eigen cultuur dragen positief bij aan de eigen identiteit en daarmee aan het ontwikkelingsproces als zodanig.

Kwaliteit heeft ook te maken met de keus voor het aantal landen waarmee een ontwikkelingsrelatie wordt onderhouden. Is het veel steun voor weinig landen, waarbij via donorcoördinatie landen verdeeld kunnen worden, of is het weinig voor veel en wordt steun ook gehanteerd als schouderklopje voor welwillende regeringen? Moet niet, nu de nood hoog is en de middelen gering zijn, aan de hand van het armoedecriterium, het regeringsbeleid ter plekke en de mensenrechten de keus van de landen waarmee wij een ontwikkelingsrelatie onderhouden, worden bijgesteld, zo nodig vanuit een meerjarenperspectief van verantwoordelijkheid? Mijn fractie krijgt daarover bij de begroting voor 1991 graag een voorstel van de minister. Hij heeft aangekondigd Cambodja, Chili en Ethiopië te willen steunen. Hoe staat het daarmee? Wordt overwogen Vietnam toe te voegen?

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Wederom stelt mevrouw Verspaget interessante vragen, die bijna retorisch zijn na de debatten van de vorige keer. Wat is haar eigen antwoord erop, bij voorbeeld op de keuze tussen weinig hulp aan vele landen, programma's en sectoren en geconcentreerde, veel effectievere hulp aan minder landen en sectoren? Waarom stelt zij deze keuze uit tot 1991? Die keuzevraag is ouder dan alle jaren dat zij in de Kamer zit. Geef er nu eens een antwoord op.

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Beide zijn mogelijk. Wij kunnen een zekere hoeveelheid geld gebruiken om regeringen te laten merken dat wij positief ten opzichte van hun beleid staan. Verder moet het mogelijk zijn, in het kader van het overleg met de gelijkgezinde landen tot verdere verdeling te komen.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Is dit niet juist het probleem van de PvdA in de jaren zeventig geweest? Toen hadden wij een ontwikkelingsrelatie met ongeveer 100 landen. In de afgelopen jaren zijn wij onder verschillende ministers, De Koning, Schoo en Bukman, succesvol het pad van geconcentreerde hulp ingeslagen, niet omdat de nood in de wereld niet enorm groot is, maar omdat wij zo

effectiever kunnen helpen. De PvdA heeft zich vanuit de oppositie altijd hiertegen verzet; u vond het slecht beleid. Nu u in de regeringscoalitie zit, vraag ik u wat uw keuze is. Zegt u misschien achteraf dat het beleid van de vorige kabinetten toch niet zo slecht was?

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Dat ik om een voorstel bij de begroting voor 1991 vraag, geeft al aan dat wij er onderling over willen praten. Bovendien wordt in de nota kwaliteit van het CDA/VVD-kabinet hetzelfde voorstel gedaan, zonder dat hierbij een termijn wordt genoemd. Ik stel op dit moment een termijn voor waarop de discussie daadwerkelijk kan worden gevoerd.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Ik hoop voor u dat u die regeringstijd heeft.

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): Nu een evaluatie van de LCL's door de IOV aanstaande is, lijkt het mij bestuurlijk onjuist, hierover bij deze begrotingsbehandeling reeds een beslissing te nemen. Kan de minister ons enig inzicht geven in de evaluatie en vooral in de ontwikkelingsrelevantie van de LCL's?

Ik kom bij Habitat. Ook in de Derde Wereld maakt stadslucht vrij. Het probleem van de megasteden wordt een van de kenmerkende ontwikkelingsproblemen van de jaren negentig. Wij vinden dat een redelijk deel van het ontwikkelingsbudget de armen in de steden ten goede moet komen. Kan de minister ons toezeggen dat dit in de toekomst gebeurt?

De heer **Tommel** (D66): Dit is een aardige nieuwe prioriteit. Uit welk deel van het werk moet het geld hiervoor vandaan komen? Wat is uw posterioriteit bij deze prioriteit?

Mevrouw **Verspaget** (PvdA): De LCL's, om er maar concreet over te zijn.

De heer **Tommel** (D66): U bent heel duidelijk. Dat is heel interessant.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): De LCL's, terwijl daarover, nota bene, in het regeerakkoord een passage is ingevoegd?

De **voorzitter**: De heer Tommel interrumpeerde en mevrouw Verspaget mag hierop reageren. U moet even geduld hebben.

Verspagnet

Mevrouw **Verspagnet** (PvdA): Tot slot kom ik bij de asielzoekers en de vervuiling van de hulp. Behalve door de ecologische verwoesting en de megasteden zullen de jaren negentig gekenmerkt worden door een toenemende stroom vluchtelingen in ontwikkelingslanden die om ecologische en economische redenen, of vanwege conflicten, hun land ontvluchten. Het merendeel van die mensen blijft in hun eigen regio, sommigen komen naar ons, om in ons koude klimaat zich te koesteren aan de warmte van onze veiligheid. Hun stroom groeit meer dan werd verwacht en meer dan wij bij het aangaan van het regeerakkoord konden verwachten. Bij het regeerakkoord is afgesproken dat de opvang van de asielzoekers uit de Derde Wereld tot een bedrag van 226 mln. ten laste van Ontwikkelingssamenwerking zou moeten komen. Nu wordt voorgesteld in de brief van de minister-president die vanochtend binnenkwam, om het laatste restant van nieuw geld voor ontwikkelingsamenwerking, 75 mln., gezien de onverwachte groei, ook te bestemmen voor de asielzoekers. Voorzitter, ik vind het triest dat ondanks de erkende behoefte aan verhoging van de hulp — de resultaten van een onderzoek, in opdracht van het ministerie, spreken boekdelen — dit jaar geen financiële ruimte voor nieuw beleid beschikbaar is. Aan de ontwikkelingslanden, waar de asielzoekers vandaan komen en waar het gebruik van hulp gelden het meest effectief is, worden nu gelden onttrokken om individuen hier op te vangen. Hoe minder hulp daar, des te meer asielzoekers hier is een pijnlijke paradox. Voor ons betekent dat, dat de kwaal bestreden moet worden op de plek zelf via ontwikkeling en conflictbestrijding. Daarom houden wij voor de komende jaren ook vast aan de 150 mln. nieuw geld, zoals dat in het regeerakkoord is afgesproken en door ons bij de regeringsverklaring aan de orde gesteld. Waarvan akte.

De heer **Tommel** (D66): Mijnheer de voorzitter! Moet ik hieruit constateren dat de fractie van de Partij van de Arbeid akkoord gaat met de greep van 75 mln. uit het budget van minister Pronk?

Mevrouw **Verspagnet** (PvdA): Die conclusie is juist.

De heer **Tommel** (D66): Mag ik dan nog eens citeren wat daarover vorig jaar is gezegd door dezelfde fractie, bij monde van mevrouw Herfkens, tijdens de begrotingsbehandeling voor Ontwikkelingssamenwerking: "Wat betreft het budget wil ik niet herhalen wat onze fractievoorzitter en financieel woordvoerder al te berde hebben moeten brengen bij de algemene beschouwingen en de voorjaarsnota. Nogmaals, wij vinden het triest zoals er telkens weer nieuwe gaten worden geslagen, de vervuiling toeneemt en nieuwe sluizen voor vervuiling worden geopend." Als ik die woorden herhaal, wat is er dan eigenlijk veranderd tussen het vorige kabinet en dit? Wat is dan de zin geweest van deze wijziging?

Mevrouw **Verspagnet** (PvdA): Voorzitter! Ik denk dat de heer Tommel, gezien het feit dat zijn fractie zich zo positief heeft uitgelaten over het regeerakkoord, hier zelf het antwoord in kan vinden.

□

Mevrouw **Beckers-de Bruijn** (Groen Links): Mijnheer de voorzitter! Het politieke klimaat voor de Derde Wereld is ongunstig. Alle aandacht is gericht op Oost-Europa waar mooie dingen gebeuren. Die aandacht is nodig, hulp is nodig en de Oosteuropese landen moeten toegang krijgen tot onze markten. Maar dat mag niet ten koste gaan van de ontwikkelingslanden.

De pogingen om gelden af te halen van Ontwikkelingssamenwerking zijn in Nederland gelukkig nog afgeslagen. Maar hoe schat de minister die kansen in voor het EG-budget van Ontwikkelingssamenwerking? Welk standpunt neemt de minister van Buitenlandse Zaken, die al een lans gebroken heeft voor het geven van hulp aan Oost-Europa uit de gelden van Ontwikkelingssamenwerking, in de EG hierover in?

De derde-wereldlanden komen er, wat betreft gunstige handelsvoorwaarden, vergeleken bij Oost-Europa bekaaid af. Het nieuwe Lomé-akkoord is onbevredigend. Het standpunt van de EG over het Multivezelakkoord bij de GATT-onderhandelingen is slecht voor de Derde Wereld. Voeg daarbij terecht de zorg van de Derde Wereld over de Europese eenwording, gevoed door de uitspraken van de EG-commissa-

ris dat de Derde Wereld schadeloos gesteld zou moeten worden voor de negatieve effecten van de eenwording — een standpunt dat ook in het NAR-advies voor EG en Ontwikkelingssamenwerking staat — en het beeld van een zeer zorgelijke situatie is compleet.

De minister wijst zelf ook in zijn antwoord op vraag 59 op de negatieve effecten die de ontwikkelingen in Oost-Europa zullen hebben op de kansen voor ontwikkelingslanden om hun uitvoer naar de EG te vergroten. Kunnen wij dan echt alleen maar hopen, dat de groei die door de ontwikkelingen in Oost-Europa zowel in Oost- als West-Europa blijikbaar moet optreden, op den duur ook de kansen voor de Derde Wereld zou vergroten? Er wordt gepleit voor grootschalige hulp aan Oost-Europa om te zorgen dat de levensstandaard in die landen, die van ons kan benaderen. En moet de Derde Wereld dan intussen maar afwachten, terwijl geconcludeerd wordt dat de hulp in ieder geval verdubbeld zou moeten worden, wil de levensstandaard in deze landen niet achteruit gaan?

Vroeger werd er wel van uitgegaan, dat ontspanning zou kunnen leiden tot meer aandacht voor Noord-Zuidrelaties en meer geld voor ontwikkelingsamenwerking. Leden van de voormalige commissie-Brandt bepleiten dat nu nog, maar voorlopig lijkt het tegendeel het geval. Alle aandacht gaat uit naar Oost-Europa. Dat is veel dichter bij en voor velen toch veel meer "ons eigen soort mensen", zoals een bekende Nederlander tijdens een TV-actie voor Roemenië dat zo plastisch zei. Inderdaad, een actie voor Roemenië brengt drie keer zoveel op als een voor Ethiopië. Vereenzelviging met zwarte mensen, zeker als ze ook nog honger hebben, is blijkbaar moeilijk. Het maatschappelijk draagvlak voor ontwikkelingsamenwerking brokkelt zienderogen af. Welke mogelijkheden ziet de minister om het tij te keren?

Er wordt gemakkelijk gepraat over 43 mld. voor Oost-Europa in EG-verband, waarvan 2 mld. voor rekening van Nederland. Dat is een derde van de begroting voor ontwikkelingsamenwerking. Dan zit er toch iets scheef!

De Nederlandse regering neemt het initiatief om andere landen te wijzen op de verplichting om 0,7% van het BNP te besteden aan ontwikkelingsamenwerking, maar ik

vind dat zij zelf geen goed voorbeeld geeft. De omvang van de verontreiniging van de begroting neemt zelfs toe, in strijd met de belofte van de coalitiepartijen in de verkiezingstijd en in strijd met het regeerakkoord. De tekst is duidelijk.

De overeengekomen verhoging van de gelden met 150 mln. gulden, bedoeld als compensatie voor de verontreinigende toerekeningen, werd voor dit jaar al snel gehalveerd. De uitgaven voor oneigenlijke posten blijven stijgen. Ik denk aan de asielzoekers. Volgens de memorie van toelichting zou maximaal 226 mln. van de ontwikkelingsgelden besteed worden aan de opvang van asielzoekers. Dat maximum is met 75 mln. verhoogd. Voorzitter! Zo komen wij alleen maar verder van huis. Mijn fractie acht dit onaanvaardbaar. Ik heb nu dezelfde gedachte als de heer Tommel en anderen: dit is gewoon het beleid dat de Partij van de Arbeid jarenlang heeft bestreden.

Bovendien vrees ik dat hiermee het hek van de dam is. Mevrouw Verspaget kan wel heel dapper zeggen, dat zij voor de komende jaren wel rekent op die 150 mln. en dat zo iets dan niet meer voor mag komen, maar wie geeft ons de garantie dat in de komende jaren de positie van de minister in het kabinet sterker is?

Voorzitter! Er is een nieuw sectorprogramma milieu opgenomen. Dat is een goede zaak. Onderontwikkeling, armoede en ecologische degradatie zijn nauw met elkaar verbonden. Milieuprogramma's dus en meer aandacht voor milieu in alle programma's! Maar niet elke uitgave voor het milieubeleid in de Derde Wereld is ontwikkelingsrelevant. Maatregelen om het broeikas effect tegen te gaan, zouden betaald moeten worden uit een klimaatfonds, waarin landen meer geld moeten storten naarmate zij een grotere bijdrage aan het broeikas effect leveren. Die maatregelen moeten dus niet betaald worden met gelden voor ontwikkelingssamenwerking. Er is wel een geringe CO₂-heffing ingesteld, maar van de opbrengst gaat geen cent naar uw begroting, minister. Dat het terugdringen van het CFK-gebruik in de Derde Wereld ontwikkelingsrelevant is, wil er bij mij ook niet in. De minister geeft dat in de antwoorden in feite ook toe. Is hij ook van mening, dat die kosten niet met gelden van zijn begroting betaald

behoren te worden? Voor 1990 kan het gaan om een bedrag van maximaal 25 mln. en dat terwijl in feite maar 20 mln. extra is uitgetrokken voor het programma voor milieubeleid in ontwikkelingslanden. Kan er dan nog ander nieuw beleid voor 1990 voor dit programma ontwikkeld worden en, zo ja, waaraan denkt men dan?

De heer **Tommel** (D66): Voorzitter! Wat het punt van de CFK's betreft, ben ik het met mevrouw Beckers eens. Daarbij is sprake van een duidelijke scheidslijn. Bij de oplossing van de CO₂-problematiek kan het gaan om herbebossing. Dat kan een middel zijn om de CO₂ uit de lucht te halen. Op die manier kan men het broeikas effect verminderen. Zou je nu in alle gevallen kunnen zeggen dat dergelijke maatregelen duidelijk niet ontwikkelingsrelevant zijn? Bedoelde maatregel zou toch kunnen passen in een herbebossingsprogramma om de erosie tegen te gaan en ter verbetering van de landbouw?

Mevrouw **Beckers-de Bruijn** (Groen Links): Ik wil niet een volledige scheiding aanbrengen. Ik vind wel dat op dit moment te gemakkelijk conclusies worden getrokken. Daarom wil ik tegenwicht bieden. Voor herbebossingsprogramma's kunnen inderdaad veel argumenten bestaan en dan kan ik mij voorstellen dat hiervoor wordt gekozen. Naar mijn mening zouden wij daarover dan moeten discussiëren. Gelden van deze begroting gebruiken en zonder meer aan dergelijke programma's toedelen, gaat mij in allerlei opzichten veel en veel te gemakkelijk, ook wat het milieubeleid betreft.

Voorzitter! In de afgelopen jaren en ook vlak voor zijn aantreden heeft de minister een paar hoopvolle uitspraken gedaan. De Nederlandse hulp zou niet per definitie afhankelijk gesteld moeten worden van een IMF-akkoord. Ik vind dat prima. Ik vraag hem welke concrete gevolgen dat heeft.

In het advies EG en ontwikkelings-samenwerking zegt de NAR, dat ook de EG ervoor op moet passen, niet zomaar aan de leiband van het IMF te lopen. Zij moet invloed uitoefenen op de voorwaarden van het fonds. Welke activiteiten zal de minister op dit punt ontplooiën? Voert hij de besprekingen in het IMF? Wat zal zijn positie zijn in het kabinet, als het

aankomt op het verdedigen van de belangen van de Derde Wereld, bij voorbeeld bij zijn collega's van Financiën en Buitenlandse Zaken? Steunen zijn collega's het door hem in Parijs geopperde idee om de defensie-inspanningen voor 1992 drastisch te verlagen om zo de hulp aan Oost-Europa te financieren? Wat zou er in het kabinet zijn gebeurd als de EG-collega's onverhoopt met dit plan hadden ingestemd? Zou er dit jaar dan wel bezuinigd zijn op de defensie, of roept de minister gewoon dingen die door het kabinet in het geheel niet gesteund worden? Dat is natuurlijk ook niet de manier. De persoon van de minister wekt verwachtingen, maar een aantal van zijn collega's en ook het regeerakkoord geven ons ernstig te denken. Ik heb al een tegenstelling genoemd, maar er is meer. Er staat geen woord in het regeerakkoord over internationale organen als het GATT, de UNCTAD en het Grondstoffenfonds. Dat komt, zegt de minister, omdat het in het regeerakkoord alleen gaat om zaken waarover verschil van mening bestond. Betekent dit dat er in het kabinet overeenstemming is bereikt en dat de UNCTAD en het GATT samengevoegd dienen te worden? Is er overeenstemming dat er bij het Grondstoffenfonds een derde loket moet komen; een compensatiemogelijkheid voor dalende exportopbrengsten? Neemt de staatssecretaris die belast is met de buitenlandse handel daarover dezelfde standpunten in? Is de PvdA-fractie het opeens over alle punten met de CDA-fractie eens, of is er over het regeerakkoord slecht onderhandeld omdat er geen tijd was of omdat anderen dat niet belangrijk genoeg vonden? Is de minister nu opeens voorstander van het versterken van het programma ter bevordering van de ontwikkelingsrelevante exportcredieten? Gaat hij hiervoor, als PvdA-minister voor Ontwikkelingssamenwerking, meer geld uittrekken? Ik zou dat toch zeer verrassend vinden!

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Voorzitter! Ik vind dit bijna een beschamende vraag! Als dit een zo letterlijk opgenomen passage in het regeerakkoord is dan mag je toch verwachten dat de minister, die beëdigd is op grond van dat regeerakkoord, zich daar natuurlijk achter stelt!

Mevrouw **Beckers-de Bruijn**

Beckers-de Bruijn

(Groen Links): Dat is uw antwoord, mevrouw Terpstra. Ik wacht het antwoord van de minister af. Ik vind het een zeer interessante vraag.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Stel dat de minister neen zou zeggen, wat zou dan uw conclusie zijn?

Mevrouw **Beckers-de Bruijn** (Groen Links): Een interessante conclusie binnen het kabinet.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Voorzitter! Ik meen dit heel serieus en het is staatsrechtelijk gezien ook een buitengewoon interessante vraag. Men kan zich toch niet voorstellen dat een bewindspersoon, van welke signatuur dan ook, hier duidelijk aan de Kamer gaat vertellen dat hij het niet eens is met passages die opgenomen zijn in het regeerakkoord over nota bene zijn eigen beleidsterrein! Als een minister zich daarin niet kan vinden, dan mag van hem toch wel zo veel karakter verwacht worden dat hij ook niet beëdigd wil worden!

Mevrouw **Beckers-de Bruijn** (Groen Links): Voorzitter! Zojuist kende een CDA-fractielid het eigen regeerakkoord al niet. Ik voel er niets voor om hier nu bepaalde behoeften van mevrouw Terpstra te voeden. Ik heb de minister een aantal vragen gesteld en daarop wil ik graag antwoord hebben.

Mevrouw **Verspagnet** (PvdA): Voorzitter! Mevrouw Terpstra onthult, hoe de VVD destijds met het CDA in de coalitie heeft geopereerd. Ik heb nu dan ook veel meer begrip voor haar frustraties.

Mevrouw **Terpstra** (VVD): Voorzitter! Het zal mevrouw Verspagnet toch niet zijn ontgaan dat ik hier niet gefrustreerd sta. Integendeel! Ik praat over dit onderwerp juist buitengewoon frank en vrij.

Mevrouw **Beckers-de Bruijn** (Groen Links): Mijnheer de voorzitter! Als de minister officieel aangeeft dat hij vrijwel alle beleidsnotities tot de zijne maakt dan gaat men er ook aan twijfelen of er een ander beleid komt. Betekent dit dat hij bij voorbeeld afstand neemt van zijn zeer harde kritiek op de notitie Kwaliteit en voorzet voor de jaren negentig? Geeft hij een verdergaande versterking van de deskundigheid op het gebied van de ontwikkelingssamen-

werking binnen het ministerie zomaar op, want ook dat is zeer minimaal geregeld in het regeerakkoord. Het is al gezegd: het is met vrouwen en ontwikkeling armoe troef. Toch kan op dit punt en op het punt van de deskundigheid in dezen op het ministerie van de minister een actief beleid verwacht worden. De ontwikkelingen bij een verder verzelfstandigende FMO geeft ons reden tot zorg. De FMO vindt het niet voor de hand liggen dat voorwaarden worden gesteld aan de financiering van het kleinbedrijf en de participatie van vrouwen daarin. Op welke wijze zal de minister er zorg voor dragen dat dergelijke voorwaarden er wel komen? Overweegt hij de deskundigheid bij de FMO op het gebied van vrouwen en ontwikkeling te versterken?

Ik sluit af, voorzitter. De minister heeft ook de regiobeleidsplannen en de brief over de voortgang van het regioprogramma voor Midden-Amerika overgenomen. Houdt dit in dat hij het beleid inzake jonge democratiën zonder wijziging voortzet? De heer Tommel heeft hierover een aantal vragen gesteld. De minister heeft wel eens andere verwachtingen gewekt. Ik kan mij voorstellen dat ook de mensenrechtensituatie, met name in El Salvador, reden geeft de hulp te heroverwegen, zoals hij blijkbaar bij Soedan en Sri Lanka wil. Welk standpunt neemt de minister in ten aanzien van hulp aan Namibië? Wij veroordelen dat de SWAPO geen onderzoek wil instellen naar schendingen van de mensenrechten. Tegelijk vragen wij ons af of het proces van democratisering geen steun nodig heeft. Is het niet juist om officiële steun toch afhankelijk te stellen van de bereidheid tot zo'n onderzoek, want waar blijven wij dan?

Gelukkig zit er op Ontwikkelingssamenwerking weer iemand met verstand van zaken. Ik hoop wel dat hij heeft begrepen dat er voor ons nog heel wat opgehelderd moet worden voordat wij erop vertrouwen dat het ook tot een goed beleid zal leiden. Wij wachten in spanning zijn antwoorden en zijn beleidsdaden af.

□

De heer **Van Dis** (SGP): Mijnheer de voorzitter! Ik wil beginnen met een hartelijk welkom aan de nieuwe bewindsman. Tussen zijn eerste en zijn tweede termijn als minister liggen schuivende panelen. Ik hoop

dat dat fenomeen zijn invloed niet zal hebben gemist op zijn beleid.

De ontwikkelingen in de Tweede Wereld vragen weer aandacht. Dat mag echter niet gaan ten koste van de aandacht die wordt besteed aan de problematiek van de ontwikkelingslanden. Steeds meer mensen moeten leven in volgestrekte armoede. Zij worden veroordeeld tot een marginaal bestaan. Het voortduren van deze toestand is een aanklacht tegen de welvarende landen van de wereld. Het consumptisme verslaat in ons land zijn duizenden, terwijl in andere landen duizenden verslagen worden door hongersnood. Het klimaat verzakelijkt, zowel in nationale zin als internationaal. Tegen deze tendens moet krachtig stelling worden genomen. De mens is geschapen naar Gods beeld en gelijkenis. Daarom mogen wij nooit mensen afschrijven, maar dienen wij bewogen te zijn met het lot van armen en hongerigen, zoals eens de Heere Jezus Christus Zijn bewogenheid toonde in woord en daad. Daarom blijft ook op de overheid de dure plicht rusten om de noden elders in de wereld naar vermogen te lenigen en tevens de ruimte te scheppen voor de verkondiging van Gods woord, opdat ook de geestelijke nood wordt vervuld. Wat dat laatste betreft, ligt er een grote taak voor de christelijke kerk. Daarbij kunnen de MFO's die vanuit die visie opereren goede diensten bewijzen. In het debat over de regeringsverklaring heeft de regering expliciet haar waardering over het nut van de MFO's uitgesproken. Met instemming hebben wij daarvan kennis genomen.

Ook voor deze kabinetsperiode is in een regeerakkoord vastgelegd dat de uitgaven voor ontwikkelingshulp zullen meegroeien met de omvang van het nationaal inkomen. Sinds vorig jaar proberen de Noordse landen samen met Nederland andere donorlanden in OESO- en EG-verband over te halen aan de norm van 0,7% van het bruto nationaal produkt voor die ontwikkelingsuitgaven te voldoen. Welk resultaat heeft dat tot nu toe gehad? De recente ontwikkelingen in Oost-Europa dreigen negatieve financiële consequenties te hebben voor de Derde Wereld. Een aantal OESO-landen probeert Hongarije en Polen de zogenaamde DAC-status toe te kennen. Die landen zouden dan langs die weg in aanmerking moeten komen voor

ontwikkelingssamenwerking. Wij vinden dat niet juist. Is de minister bereid vast te houden aan zijn standpunt dat geen Nederlands ontwikkelingsgeld richting Oost-Europa stroomt?

Als wij de geldstromen tussen Noord en Zuid bezien, dan valt direct op dat er veel minder geld naar de ontwikkelingslanden vloeit dan er vandaan komt. Hoe valt deze trend ooit te keren? Ziet de regering mogelijkheden om ook in de onderhandelings met de ACP-landen deze negatieve trend om te buigen?

Wij staan op de drempel van het vierde ontwikkelingsdecennium. De vraag hoe bevredigend de resultaten van de drie decennia daarvoor zijn geweest, laat zich niet eenduidig beantwoorden. De resultaten zijn geografisch sterk verdeeld. Een conclusie is duidelijk: in het proces van economische blokvorming dreigen de landen beneden de Sahara definitief de boot te missen. Liggen hier geen aanknopingspunten voor nieuw beleid, voor nieuwe accenten in het beleid? Talloze hulpprojecten zijn mislukt. Moet niet nog sterker dan voorheen worden gelet op de levensvatbaarheid en de aanwezigheid van een minimale infrastructuur om deze projecten draaiende te kunnen houden? Moet ook niet een nog sterker accent op de plattelandsontwikkeling van Afrika worden gelegd? Is de regering bereid om aan deze regio een zwaarder accent te geven in het geheel van de landen- en regioprogramma's?

Wij vragen ons af of het niet tijd wordt voor een heroriëntatie. Er wordt bij voorbeeld relatief forse steun gegeven aan Indonesië, terwijl dat land niet tot de meest behoeftige landen behoort. Ook aan China komt jaarlijks een niet gering bedrag ten goede. Wij vragen ons af of daar nog steeds de Nederlandse prioriteit moet liggen. De regering wil in de hulprelatie ook de mensenrechtensituatie laten meewegen. Graag zou mijn fractie toegelicht willen zien in hoeverre dit aspect is meegenomen bij de hulprelatie met bij voorbeeld China en Indonesië. Wat China betreft, zijn slechts twee relatief onbeduidende projecten opgeschort. Daar gaat toch nauwelijks een signaal van uit?

De situatie in Suriname is ten opzichte van verleden jaar nauwelijks verbeterd. De minister heeft gesteld eventueel genoeg te nemen met een aantal sectorplannen van de

Surinaamse regering. De eis van een omvattend ontwikkelingsplan wordt niet langer gesteld. Dat klopt toch niet met een doelmatige besteding van het geld? Hoe denkt de minister die te bereiken?

De regering heeft op het terrein van de ontwikkelingsamenwerking het begrip "sociale vernieuwing" geïntroduceerd. Kan de minister in hoofdlijnen aangeven hoe dit begrip wordt ingevuld? Wat wordt bedoeld met het creëren van een nieuw evenwicht in de relatie tussen economische ontwikkeling, armoedebestrijding en de handhaving van het ecologisch evenwicht? Aan wie zal die sociale vernieuwing ten goede komen? Aan de armen?

Extra aandacht voor mondiaal milieubeleid is nodig. Mijn fractie vraagt zich echter af of het wel helemaal terecht is om de kosten daarvan voor een deel ten laste te brengen van OS. Goed milieubeheer is ook in de Derde Wereld nodig, maar is dat echter niet een soort luxe voor die landen? Hoe kan worden voorkomen dat er per saldo minder geld beschikbaar komt voor het voorzien in de basisbehoeften?

Een terrein waarop de sociale vernieuwing werkelijk gestalte zou kunnen krijgen, is dat van de zorg voor vluchtelingen. De minister heeft eind verleden jaar op de internationale conferentie over vluchtelingen gezegd dat het hoog tijd wordt dat de hulp aan vluchtelingen in de ontwikkelingslanden meer aandacht krijgt. Voor zover het gaat om oorzakenbestrijding van dat probleem vindt mijn fractie het reëel om hier via deze begroting middelen voor in te zetten. De kabinetsbeslissing om voor de opvang van asielzoekers in 1990 75 mln. extra ten laste van deze begroting te brengen, acht mijn fractie niet fraai.

Minister Pronk: De spreektijd van de heer Van Dis is misschien wat kort en daarom spreekt hij misschien zo snel. Ik probeer hem uit alle macht bij te houden, maar ik verstond niet of zijn fractie het nu wel of niet aanvaardbaar vindt.

De heer Van Dis (SGP): Mijn fractie acht het niet fraai.

Mijnheer de voorzitter! Is de regering bereid om het kostenverdeel van de versnelde procedure ook ten goede te laten komen aan de ontwikkelingsamenwerking.

Tot besluit wil ik nog een opmer-

king maken over de totstandkoming van de interne markt en de gevolgen daarvan voor de ontwikkelingslanden. De opstelling van de Nederlandse regering op het punt van de export is positief. Maar zal de regering voldoende gewicht in de schaal van de Europese besluitvorming kunnen leggen? Mijn fractie is hier niet erg gerust over.

□

De heer Schutte (GPV): Mijnheer de voorzitter! Na een vorige periode in het kabinet-Den Uyl behoort de minister nu, samen met premier Lubbers, tot de laatste der Mohikanen die op het politieke strijdtonaal aanwezig zijn. Toch lijken ook aan hem de veranderingen in de tijd niet voorbij te zijn gegaan. Het vooruitgangsoptimisme van de jaren zeventig is inmiddels stukgelopen op de harde realiteit van zaken als schuldenproblematiek en economische machtsverhoudingen. Graag wil ik in het navolgende enkele zaken met betrekking tot het nieuwe beleid aan de orde stellen.

Kritiek op de evaluatie van Nederlandse ontwikkelingsprojecten is al vaak naar voren gebracht. Een voorbeeld hiervan is het recente rapport van de Rekenkamer over de Nederlandse hulp in Indonesië, waarover binnenkort in een commissievergadering zal worden gesproken. De conclusies van het rapport waren niet onverdeeld positief. Van de 150 projecten waren slechts 28 projecten geëvalueerd en de kwaliteit van de rapporten varieerde van "goed" tot "zeer onduidelijk". Bovendien leken voortgangsrapportages vaak ongelezen in een la te zijn verdwenen. Voor de kwaliteit van de Nederlandse ontwikkelingshulp in zijn algemeenheid lijkt dit niet veel goeds te beloven. Los van dit concrete voorbeeld, vraag ik dan ook of inmiddels structurele verbeteringen zijn of worden aangebracht.

Een andere discussie die in de belangstelling staat, is de positie van de Oost-Europese landen met betrekking tot ontwikkelingshulp. De spectaculaire gebeurtenissen in deze landen hebben ertoe bijgedragen dat nu ook in deze landen onze steun op zijn plaats is. Dat onze steun echter uit ontwikkelingsgeld zou moeten worden bekostigd, zou ik niet willen bepleiten. De economische situatie in Oost-Europa is penibel en een aantal van deze landen zou gezien hun

nationaal inkomen op de lijst van ontwikkelingslanden geplaatst kunnen worden. Toch wil ik benadrukken dat deze landen zich in een andere situatie bevinden dan de meeste ontwikkelingslanden. Gezien hun verbondenheid in belangen met de rest van Europa staan zij in een andere relatie tot de Westeuropese landen. Bovendien lijken deze landen over een groter potentieel te beschikken. Daarom ben ik van mening dat de Nederlandse ontwikkelingshulp in eerste instantie gericht moet blijven op de armste landen in de wereld.

De minister heeft tegenover de pers uitgesproken, te willen breken met het beleid van zijn voorgangers inzake het structurele aanpassingsbeleid, dat door de Wereldbank en het IMF wordt gehanteerd. Al enige tijd zijn er geluiden opgegaan dat een dergelijke aanpak te rigide zou zijn. Radicale aanpassing van nationale economieën heeft er in verscheidene landen toe bijgedragen dat niet alleen de allerarmste groepen ernstig te lijden hebben gehad, maar grote delen van de bevolking. De vraagstelling van de minister is dan ook zeker legitiem. Uit de begrotingsstukken tot nu toe blijken echter weinig concrete veranderingen in het beleid van de Wereldbank. Welke plannen heeft de minister om een eigen sociaal beleid concreet uit te voeren?

Over het overstreden Narmada-project in India zijn door collega's al eerder kamervragen gesteld. Dit mammoetproject, gefinancierd door de Wereldbank met steun van de Nederlandse overheid, heeft veel weerstand opgeroepen. Het verleden heeft geleerd dat aan dergelijke grote projecten veel haken en ogen zitten. Na de bouw van de Assoean-dam in Egypte bleken de gevolgen complexer dan voorzien. Het is dan ook goed, dergelijke projecten zeer terughoudend aan te vatten. Een goede kosten-batenanalyse op macro-economisch niveau is moeilijk te realiseren, zeker wanneer ook sociale factoren in de besluitvorming worden betrokken. Is na de beantwoording van de schriftelijke vragen in december jongstleden over dit project inmiddels al iets meer bekend? Zijn er bij voorbeeld al conclusies van de missie van de Wereldbank bekend?

Wordt de zogenaamde debt-for-nature swap, waarbij natuurbeschermingsorganisaties schulden met

korting opkopen om ze te besteden voor aankoop en beheer van natuurgebieden, door de minister als een serieus instrument beschouwd voor het oplossen van de schuldenproblematiek en geïntegreerd in het Nederlandse ontwikkelingsbeleid? Ik zie dit niet als het enige instrument, maar wel als een instrument dat het waard is om ook ingezet te worden.

□

De heer **Leerling** (RPF): Mijnheer de voorzitter! Ook van mijn kant heet ik de nieuwe minister voor Ontwikkelingssamenwerking welkom. De kwaliteit van de ontwikkelingssamenwerking staat in de discussie van deze dagen heel centraal. Wij hopen daarover binnenkort nog nader met elkaar te discussiëren. Omdat de begrotingstoelichting aandacht aan deze zaak schenkt, wil ik een enkel woord aan dit onderwerp wijden. Kan de minister aangeven of er verschil is in de kwaliteit van het ontwikkelings-samenwerkingsbeleid van het vorige en het huidige kabinet en zo ja, waaruit blijkt dat?

De RPF-fractie is het erme eens dat in de memorie van toelichting wordt gesteld dat een kwalitatief goed beleid begint met "de analyse van de zaken die op internationaal en nationaal niveau de vooruitzichten van ontwikkelingslanden bepalen". Naar mijn mening behoren de mensenrechten hiertoe. Ontwikkelingssamenwerking kan alleen met landen worden aangegaan waar geen sprake is van herhaalde grove schending van mensenrechten. Ik denk daarbij ook aan de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting. Deelt de minister dit uitgangspunt?

In een rapport van de Algemene Rekenkamer over de Nederlandse hulpverlening aan Indonesië is kritiek geleverd op de kwaliteit van sommige hulpprojecten. De kwaliteit hiervan zou te lijden hebben gehad onder het gebrek aan deskundigheid bij de ambtenaren van Ontwikkelingssamenwerking als gevolg van een betrekkelijk korte plaatsingsduur. Wij spreken binnenkort nog met de minister over deze zaak. Heeft hij een algemene reactie op dit rapport? Is de minimale plaatsingstermijn van 48 maanden die in de antwoorden op de vragen 20 tot en met 22 wordt genoemd, afdoende?

Naar onze mening is de kwaliteit van de ontwikkelingssamenwerking

ook gediend als de overheadkosten op het ministerie worden teruggedrongen door overheveling van taken naar particuliere organisaties. Ik meen te hebben begrepen dat de regering juist tegengestelde opvattingen heeft. Kan de minister dat toelichten?

Ook controle ter plaatse blijft dringend gewenst. Er duiken nog altijd berichten op over mislukte projecten of dat er geld verdwijnt in de zakken van lieden die er geen recht op hebben. Kan de controle worden opgevoerd en verscherpt, zodat wij de belastingbetaler met een gerust hart onder ogen kunnen komen?

Wij blijven van opvatting dat het particulier initiatief een grotere rol moet spelen bij de ontwikkelingssamenwerking. Het opvoeren van de hulpverlening via instanties als medefinancieringsorganisaties leidt naar onze mening tot een meer effectieve hulpverlening en brengt de hulp via de kortste weg bij de meest zwakken in de Derde Wereld. Hoe denkt de minister, met zijn grote ervaring op dit terrein, hierover? Daarnaast meent mijn fractie dat de particuliere sector in ontwikkelingslanden zelf ook moet worden gestimuleerd, waarbij kan worden gedacht aan trainingen en opleidingen in deze sector. Zijn daarvoor mogelijkheden?

Mijnheer de voorzitter! De RPF-fractie heeft in het verleden meermalen gepleit voor kleinschalige projecten, zo mogelijk in een groter geheel opgenomen, dit ter verkleining van het risico van mislukkingen. Bij deze projecten zou het Nederlandse (of Europese) midden- en kleinbedrijf meer dan voorheen kunnen worden ingeschakeld. Ziet de minister iets in die aanpak?

Mijnheer de voorzitter! De toenemende ontspanning tussen Oost en West zou aanleiding kunnen geven tot conflicten tussen Noord en Zuid. Een ervan zou de vrees in de derde-wereldlanden voor een "Fortress Europe" kunnen zijn. Deelt de minister die vrees? Een interne markt, zo die er mocht komen, mag naar onze mening geen belemmering maar eerder verruimde mogelijkheden bieden voor ontwikkelingslanden om hun produkten op de EG-markt af te zetten. Nationaal en in EG-verband moeten protectionistische tendensen in Europa worden bestreden. Wil deze minister zich daarvoor inzetten? Wij geloven, dat we dan pas echt

bezig zijn met ontwikkelings-SAMENWERKING.

De problematiek in Ethiopië maakt weer eens duidelijk hoe dringend het is een wereldvoedselplan op te zetten, waardoor de op zich nobele inzamelacties tot het verleden kunnen behoren en uit voorraad kan worden geleverd aan volken in hongergebieden. Er zou aan zo'n plan worden gewerkt. Hoe staat het er concreet mee?

De minister moet binnen zijn begroting meer geld vrijmaken voor de opvang van asielzoekers. Het lijkt een druppel op de gloeiende plaat, nu het aantal asielzoekers blijft aanzwellen. Zou er nationaal en internationaal niet meer moeten worden gedaan om met inschakeling van particuliere hulporganisaties als bij voorbeeld de ZOA de vluchtelingen in de eigen regio op te vangen en nieuwe levenskansen te bieden? Hoe denkt de minister daarover?

Mijnheer de voorzitter! Bij de economische aanpassingsprogramma's in ontwikkelingslanden met een grote buitenlandse schuld kan te eenzijdig de nadruk worden gelegd op de bevordering van de export. Hoe kan dat worden voorkomen? Ik zou ervoor willen pleiten om ten behoeve van de ontwikkeling van de landbouw en van het platteland in het algemeen een evenwichtig landbouwbeleid op te zetten als onderdeel van structurele aanpassingsprogramma's. Speciale aandacht moet daarbij worden gegeven aan herscholing van voormalige bosarbeiders, die door het wegvallen van werkgelegenheid in de bosbouw — ik denk aan tropisch hout — een aandeel zouden kunnen leveren aan de lokale voedselvoorziening.

In de memorie van toelichting wordt aangegeven dat binnen de plattelandsprogramma's meer aandacht zal worden geven aan de relatie ecologie, energie en milieu. Mijn fractie kan zich hierin vinden. Een andere vraag is of, zoals in de tweede nota van wijziging is aangegeven, er behoefte is aan een sectorprogramma "milieubeleid in ontwikkelingslanden". Daarover zal, zo heb ik begrepen, meer worden gezegd in de in de regeringsverklaring aangekondigde nota over de ontwikkelings samenwerking in de jaren negentig. Kan de minister hierover duidelijkheid geven?

De heer **Janmaat** (Centrumdemocraten): Mijnheer de voorzitter! Het zal bekend zijn, dat de Centrumdemocraten door de tijd heen zeer kritisch staan ten opzichte van ontwikkelingshulp. Dat blijkt ook uit de gegevens. Het geven van ontwikkelingshulp gedurende 30 jaar heeft tot nu toe weinig opgeleverd aan het kleiner maken van de kloof tussen arm en rijk, Noord en Zuid. Wij zijn eigenlijk nauwelijks verder dan de beginproblematiek. Mevrouw Verspaget van de PvdA — ik merk, dat zij het veld heeft geruimd — heeft gezegd, dat de bevolking van de Derde Wereld geweldig gaat groeien. Als die bevolking gaat groeien, gaat alle financiële hulp op aan de bevolkingsgroei. De economie kan nauwelijks of niet worden ontwikkeld, omdat dit nog meer geld eist. Dat geld is er niet. Zo blijf je in die vicieuze cirkel ronddraaien. Trouwens, al het geld, dat wij willen bestemmen voor ontwikkelingshulp, komt helemaal niet op de plek, waar het zijn moet. Juist deze minister kan hiervan getuigen. In Genève blijft een redelijk deel — naar mijn mening meer dan 10% — van de ontwikkelingsgelden hangen. De heer Pronk heeft daar enige tijd getoefd. Hij zou dit kunnen bevestigen.

De Nederlandse ontwikkelingshulp moet volgens de Centrumdemocraten aan zeer kritische normen worden onderworpen. Wij vinden het volledig ten onrechte, dat hierbij aspecten van het milieu worden betrokken. Als het milieu van de derde-wereldlanden niet mag veranderen, dan moeten wij niets doen, ook geen ontwikkelingshulp geven. Als daar een andere economie komt, dan heeft dit invloed op het milieu. Wij moeten dat accepteren. Het is onmogelijk om bij economische ontwikkeling het milieu hetzelfde te houden. Wij kunnen dan beter direct stoppen.

Dat het Nederlandse bedrijfsleven wordt ingeschakeld, vinden wij zeer positief. Als het al geld kost, moet het zoveel mogelijk naar onze eigen samenleving terugkeren.

Dat ontwikkelingshulp wordt gebruikt voor opvang van asielzoekers, is niet meer dan logisch. Zij maken deel uit van de bevolking, die wij economisch willen helpen. Als die mensen hierheen komen, kost dat geld. Het komt dan ten goede aan die mensen. De Centrumdemocraten zijn

van mening dat niet alleen de opvang maar ook de remigratie van asielzoekers uit ontwikkelingshulp betaald moet worden, voor zover de asielzoekers een en ander zelf niet kunnen betalen. Ik wil in dit verband nog een vraag stellen, hoewel ik niet weet of ik die aan deze minister moet stellen. De asielzoekers zijn erg arm. Zij komen hierheen uit economische motieven. Worden de vliegtickets betaald uit ontwikkelingshulp? Het is ons namelijk een volledig raadsel hoe dergelijke arme mensen in grote aantallen aan vliegtickets komen. Worden die in het land van herkomst verspreid en betaald uit ontwikkelingshulp, worden zij vals gedrukt? Kortom, hoe komt men eraan?

Mijnheer de voorzitter! Het zal u duidelijk zijn dat de Centrumdemocraten niet gelukkig zijn met de in het regeerakkoord neergelegde punten over ontwikkelingshulp. Wij zijn natuurlijk van mening dat andere landen geholpen moeten worden, vooral met het opbouwen van hun samenleving, maar in Nederland dienen eerst de aanwezige minderheden met behulp van ontwikkelingshulp te remigreren. Bovendien moet de regering de desbetreffende landen onder druk zetten. Ook Suriname kan ontwikkelingshulp krijgen, als de hier aanwezige Surinamers tenminste kunnen remigreren. Wij zeggen: geen remigratie dan ook geen hulp.

De algemene beraadslaging wordt geschorst.

De **voorzitter**: De minister zal morgen antwoorden.

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van:

- **het wetsvoorstel Wijziging van de Wet op het voortgezet onderwijs inzake sectorvorming en vernieuwing van het middelbaar beroepsonderwijs, alsmede van enige andere wetten (20646)**, en van:

- de motie-Franssen c.s. over een regeling voor de verticale scholengemeenschappen LBO-MBO (20646, nr. 49);
- de motie-Franssen c.s. over tussenopleidingen (20646, nr. 50);
- de motie-Reitsma c.s. over korte opleidingen (20646, nr. 51);
- de motie-Van Gelder c.s. over het arbeidsmarkt criterium (20646, nr. 52);

- de motie-Reitsma c.s. over de structurele samenhang tussen MBO en cursorisch beroepsonderwijs (20646, nr. 65);
- de motie-Reitsma c.s. over een extra investeringsimpuls in het MBO (20646, nr. 66);
- de motie-Franssen c.s. over de voorbereiding van een verantwoorde invoering van innovatiebudgetten (20646, nr. 68).

(Zie vergadering van 18 januari 1990.)

De **voorzitter**: In derde termijn is het woord aan de heer Franssen.

De heer **Franssen** (VVD): Mijnheer de voorzitter! Ik wil beginnen met uit te spreken dat ik het op prijs stel dat ook de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij in ons midden is bij de bespreking van de overgebleven punten tijdens de behandeling van dit wetsvoorstel. Alvorens ik hem iets wil vragen, wil ik een vraag stellen aan de staatssecretaris.

Ik heb in tweede termijn opnieuw gevraagd naar de aansluiting van artikel III op artikel IV van het wetsvoorstel. Naar mijn gevoel is de overloop van de oude in de nieuwe wetgeving niet helemaal correct geregeld. Ik wil die vraag herhalen. Ik weet dat er contact is geweest vanuit de betrokken onderwijswereld met het departement. Daar is zoiets gezegd als: wij doen niets meer, wij wachten op een amendement van de Kamer. Dat kan natuurlijk, maar ik vind dat, alvorens daartoe besloten wordt, de staatssecretaris eerst mijn vraag moet beantwoorden.

Mijnheer de voorzitter! Ik wil het vervolgens hebben over de eindtermenproblematiek. Ik zal mij niet meer uitlaten over de procedure die de vorige week is gevolgd. Ik heb er wel mijn gevoelens over, maar ik zal die niet uiten. Het gaat nu om de feiten. Het amendement dat is ingediend door de collega's Van de Camp en Van Gelder geeft ruimte aan het bevoegd gezag van een instelling om af te wijken van de landelijk vastgestelde eindtermen, die als het ware besloten liggen in de door de school vast te stellen onderwijs- en vormingsdoelen. In het eerste lid staat: er zijn landelijk vastgestelde eindtermen. Ik ben ervan overtuigd dat de vaststelling door het bevoegd gezag

van de onderwijs- en vormingsdoelen feitelijk niet meer is dan een cosmetische operatie. Als dat ter bevordering van consensus in de Kamer een weg is die bewandeld moet worden, dan wil ik daar ook best mee akkoord gaan.

In het tweede lid stellen de indieners van het amendement dat het bevoegd gezag kan afwijken zonder dat er enige beperking wordt aangebracht in de redenen, op grond waarvan kan worden afgeweken. Deze geboden opening gaat veel verder dan de opening in het amendement van collega Van der Vlies, die je inhoudelijk best kunt beargumenten. Ik wil dan echter even artikel 23 van de Grondwet bij de kop pakken. Met dat artikel als vertrekpunt wil ik een beschouwing geven die mij uiteindelijk doet belanden bij een conclusie die ook van belang is voor de wetgeving die wij in de loop van deze jaren nog met elkaar moeten behandelen, namelijk de algemene wetgeving gelijke behandeling. Dan kom ik ook op de afspraken die daarover tussen de coalitiepartners zijn gemaakt.

Artikel 23 zegt dat het geven van onderwijs vrij is. Er is vrijheid van richting en inrichting. Die inrichtingsvrijheid kan worden beperkt door het stellen van deugdelijkheidseisen en het geven van bekostigingsvoorschriften. Vervolgens staat in de Grondwet, dat er twee terreinen zijn waarop, vanuit de vrijheid van onderwijs redenerend, de overheid zo niet helemaal terug moet treden, dan toch de grootst mogelijke terughoudendheid moet betrachten bij het geven van voorschriften. Dat betreft de keuze van de leermiddelen en het aanstellen van het onderwijzend personeel. De vraag of eindtermen zich wel of niet verdragen met het beperken van de inrichtingsvrijheid, vindt geen eenduidig antwoord in de tekst van de Grondwet. Ik meende dat ook uit de beschouwingen van de staatssecretaris, zowel tijdens de UCV als in de plenaire discussie tot nu toe, begrepen te hebben.

De coalitiepartners hebben in artikel 5a van het wetsvoorstel gelijke behandeling geformuleerd dat artikel 1 van de Grondwet — dat is het verbod om onderscheid te maken — de vrijheid van een instelling van bijzonder onderwijs om aan een werknemer eisen te stellen over de vervulling van de functie, onverlet laat. Het gaat dan om eisen die, gelet op het doel van de instelling, nodig

zijn voor de verwezenlijking van de grondslag. Ik kan in die formulering lezen dat je daarbij een beperking aanbrengt in de vrijheid van onderwijs zoals die is geregeld in de Grondwet, waar het gaat over het aanstellen van onderwijzend personeel, waarbij de overheid toch al terughoudendheid moet betrachten. Dat artikel is in zekere zin een kopie van de tekst van het conceptontwerp van wet dat de VVD-fractie in december 1985 op tafel heeft gelegd. Als je het fenomeen van het vaststellen van de eindtermen daarnaast legt, waarbij die grondwettelijke beperking niet op voorhand geldt, en je gaat daarbij een veel grotere vrijheid geven aan de instellingen dan op grond van de onderwijsvrijheid zou hoeven, dan geloof ik dat ik tegen de coalitiepartners in rede kan zeggen dat zij op dat punt, dan wel in hun eerder gereleveerde afspraken, dan wel in de verwerkelijking van de afspraken, niet consistent redeneren. Daarom heb ik een subamendement op het amendement van de leden Van de Camp en Van Gelder ingediend. Dit subamendement voorziet in het inperken van de mogelijkheden voor het bevoegd gezag op grond waarvan van de landelijk vastgestelde eindtermen kan worden afgeweken. Aanvaarding van dat subamendement houdt voor ons in, dat wij onze steun aan het amendement van de leden Van de Camp en Van Gelder zouden willen geven. Ondanks onze kritiek op de vorige week gevolgde procedure vinden wij namelijk het bereiken van consensus met het oog op de discussie die nog komt essentieel. Verwerpt de Kamer ons subamendement, dan zullen wij genoodzaakt zijn het amendement van de leden Van de Camp en Van Gelder te verwerpen. Het is dus nu aan de coalitiepartijen om af te wegen of zij hun zin in volle omvang willen doorzetten of dat zij consensus in de Kamer uiteindelijk toch belangrijker vinden.

Ik kom dan op de landbouwproblematiek. Ik begin met de vermelding van de feiten. Er zijn op dit moment nog twintig rijks-middelbare agrarische scholen en zes gemeentelijke openbare lagere agrarische scholen. Als de AOC-vorming haar beslag zal hebben gekregen, zal er van openbaar onderwijs in de agrarische sector geen sprake meer zijn, openbaar onderwijs in de zin zoals de Grondwet dat voorschrijft.

Daarmee komt de minister niet ten

volle tegemoet aan het invulling geven aan de grondwettelijke bepaling. Wij hebben hem daar in de loop van de discussie over de AOC-vorming niet zwaar over gevallen. Dat weet hij. Maar er kan vroeg of laat een moment komen dat rechtspersonen of individuele burgers hem vragen, die grondwettelijke taak waar te nemen. Wij zullen daar niet in dit stadium op aandringen, omdat wij menen dat de AOC-vorming een breder doel dient dan alleen maar het in stand houden van de verdeling van de onderwijsdenominaties, zoals wij die nu kennen.

Er zijn in dat verband ook afspraken gemaakt, bij voorbeeld met de Vereniging van Nederlandse gemeenten. Ik citeer uit een brief die bij voorbeeld door het departement van Landbouw en Visserij op 14 februari van het vorige jaar is gestuurd naar de burgemeesters en wethouders van de gemeenten waarin agrarisch onderwijs gevestigd is. Daarin citeert de minister uit de brief van 26 augustus 1988 aan de Tweede Kamer. Hij citeert zichzelf dus en ik citeer hem nu: bij de inbreng van rijksscholen in de AOC's is de open toegankelijkheid en het behoud van een voldoende pluriform karakter, hetgeen tot uiting moet komen in de aard en de inhoud van de opleiding, het personeelsbeleid en de bestuursamenstelling, een voorwaarde.

Er is nog een brief die door het COGVO (Centraal orgaan voor het gemeentelijk voortgezet onderwijs) op 13 februari van het vorige jaar is gestuurd aan de minister, waarin gesproken wordt over het overleg dat is gevoerd over het karakter van de AOC's en het behoud van het openbare karakter daarin. In concreto, zo staat er letterlijk in die brief, is gesproken over de algemene toegankelijkheid van de leerlingen, het beginsel van gelijke benoembaarheid van het personeel, het verplichte pluriforme onderwijs aan de scholen, indien door de ouders verlangd vanwege de zogenaamde garantiefunctie van het openbaar onderwijs, en ten slotte de openbaarheid van besluitvorming.

Op één punt is de minister op die brief teruggekomen door te zeggen: kijk, openbaarheid van besluitvorming kan ik van het nieuwe bestuur dat er komt, niet op voorhand verlangen. Voor de overige punten, zo blijkt uit de brief van 14 februari daaropvolgend, moet het openbare

karakter, de pluriformiteit, er zijn. Dit heeft de minister daarin gezegd.

Vervolgens moet ik een opmerking maken over het fenomeen van de beheerscommissies. Dat is niet nieuw. In het feit dat het niet nieuw is, is ook niet de grond gelegen voor mijn interventie van verleden week en nu. Ik wil gewoon de stukken citeren zoals die de Kamer bereikt hebben. Allereerst de notitie van de minister van 3 april 1987 (19933, nr. 2): "In de tweede plaats wijs ik erop dat ik de bestuurlijke constructie van één bevoegd gezag van een scholengemeenschap dat een aantal verantwoordelijkheden, waaronder bijvoorbeeld die voor de levensbeschouwelijke vormgeving van onderdelen van het opleidingsprogramma, delegeert aan beheerscommissies, zeer wel aanvaardbaar acht."

Er zijn vervolgens vragen gesteld over die passage in de notitie: 14.a en 14.b, 40 en 56. Voor de goede orde zal ik al de antwoorden daarop citeren. Allereerst het antwoord op vraag 14: "Het denominatieve belang hoeft niet ondergeschikt te zijn aan het belang van een evenwichtige spreiding. Een van de mogelijkheden om aan de behoefte aan levensbeschouwelijke vormgeving gestalte te geven, wordt geboden in het model van scholenfusie (hoofdstuk vijf van de nota), waarbij beheerscommissies hiertoe onder meer taken krijgen gedelegeerd. Op die wijze kan agrarisch onderwijs in stand worden gehouden in regio's waar het anders zou moeten verdwijnen. Wel zal aan de normen betreffende leerlingenaantallen welke gelden voor hoofden nevenvestigingen (zie antwoord op vraag 68) moeten worden voldaan."

Dan het antwoord op vraag 40, waarbij het over de bevoegdheden van de beheerscommissies gaat: "Dit is niet in algemene zin aan te geven. Een en ander is afhankelijk van de afspraken die ter zake tussen de partners die toetreden tot het bevoegd gezag, worden gemaakt. Het bevoegd gezag kan zijn bevoegdheden, zeker op het terrein van de vormgeving van onderdelen van het opleidingsprogramma, bijvoorbeeld in levensbeschouwelijk opzicht, vergaand delegeren aan een beheerscommissie."

Tot slot het antwoord op vraag 56, het tweede deel: "De mate waarin tussen LAS'en en MAS'en van verschillende denominaties kan

worden samengewerkt, is afhankelijk van de te kiezen bestuurlijke constructie en de benutting, voor zover gewenst, van de mogelijkheid van het delegeren van denominatieve aspecten aan beheerscommissies. Bij de oplossing van dit spreidingsprobleem speelt de eigen bestuurlijke verantwoordelijkheid een belangrijke rol."

In het verslag van het mondeling overleg van 22 oktober 1987 is er alleen sprake van dat bepaalde verantwoordelijkheden kunnen worden gedelegeerd aan beheerscommissies. Vanwege dat feit, dus het delegeren van bepaalde verantwoordelijkheden, bij voorbeeld voor de invulling van levensbeschouwelijk gebonden onderdelen van het lesprogramma, vanwege het pluriforme karakter in de nieuwe AOC's en vanwege de plicht om het pluriforme karakter vorm te kunnen geven, gelet op de functie die vanuit de openbare tak gestalte moet krijgen in de nieuwe AOC's, heb ik in dat mondeling overleg letterlijk gezegd: "De opmerkingen in de notitie over het delegeren aan beheerscommissies van een aantal verantwoordelijkheden, waaronder die voor de levensbeschouwelijk vormgeving van onderdelen van het opleidingsprogramma, worden door de VVD-fractie van harte onderschreven." Maar als ik toen geweten had dat het de bedoeling was dat het niet zou gaan om verantwoordelijkheden die aan beheerscommissies moeten worden gedelegeerd, maar om het instellen van beheerscommissies per vestigingsplaats, als onderdeel van een meer vestigingsplaatsen tellende instelling, dan had ik de minister op dat punt meteen terug willen fluiten. Na het lezen van de opmerkingen van de heer Reitsma, de voorzitter van de onderwijscommissie van de CBTB, heb ik mij nog niet erg opgewonden. De antwoorden die de minister op vragen heeft gegeven, hebben mij in dat opzicht ook niet tot nadere alertheid gebracht. Vervolgens las ik echter in NRC Handelsblad van 13 januari jl. de woorden van de procescoördinator: "...dat er voor de diverse nevenvestigingen beheerscommissies in het leven kunnen worden geroepen. Hierin zou de kern van het oude bestuur terug kunnen keren, die de identiteit van de school zou kunnen bewaken." Toen ik dat las, dacht ik: nu zijn wij op het verkeerde pad. In zijn brief van 19 januari jl. zegt de minister iets wat in

de stukken tot nu toe absoluut niet aan de orde is geweest. In de brief staat: "Het bestuur kan zaken een nevenvestiging betreffende, delegeren aan een beheerscommissie." Maar dat is in de stukken tot nu toe nooit tot uitdrukking gekomen. Het gaat om verantwoordelijkheden die gedelegeerd kunnen worden voor onderdelen van het beleid, een totale instelling regarderend. Als wij één grote instelling maken, namelijk een agrarisch opleidingscentrum, vind ik dat wij er niet toe kunnen overgaan om bij voorbeeld te zeggen: onderdeel X blijft protestants-christelijk, onderdeel Y blijft rooms-katholiek, onderdeel Z blijft openbaar en we doen net alsof er niks aan de knikker is. Dat kan binnen zo'n instelling absoluut niet gebeuren. Als men op dat punt niet op voorhand de consequentie van de AOC-vorming heeft willen trekken, dan moet men die consequentie alsnog trekken. Daarom moet ik op dit punt ten slotte nog een opmerking over de juridische kant van het geheel maken.

Er is sprake van delegatie en van mandatering. Bij delegatie geef je eigen bevoegdheden weg. Als je uitgaat van de constructie dat er één bevoegd gezag is, met één beheer en één personeelsbeleid, dan kun je bevoegdheden die je hebt, op dat punt niet delegeren aan een commissie per instelling. Je kunt wel bevoegdheden die je hebt, aan een commissie voor het geheel van de instelling delegeren. Maar dan zal in de praktijk vaak de constructie worden gekozen dat zo'n commissie advies geeft aan het bevoegd gezag van de instelling. De commissies die in het mondeling overleg van 27 oktober 1987 aan de orde zijn geweest, kunnen naar onze overtuiging hoogstens dienen om het bestuur te adviseren over bij voorbeeld levensbeschouwelijke zaken en het personeelsbeleid. Het kan echter nooit zo zijn dat er binnen de nevenvestiging een beleid wordt gevoerd dat afwijkt van het beleid van de hoofdvesting. De uitleg die nu kan worden gedestilleerd uit de brief van 19 januari van de minister, is zodanig dat er nevenvestigingen zijn die de identiteit van een nevenvestiging beheren, waarbij die identiteit kan afwijken van de identiteit van de hoofdvesting. De kritiek die wij hebben op het creëren van beheerscommissies per vestigingsplaats, met zelfstandige overgedragen bevoegdheden, past

naar onze mening in de benadering die tot nu toe is gekozen. Die benadering vindt ook grond in de onderwijswetgeving, waarbij wordt uitgegaan van één instelling en de benoeming bij één instelling; niets meer en niets minder. Ik meen dat hierover geen onduidelijkheid mag bestaan en daarom leg ik de Kamer op dit punt de volgende uitspraak voor.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging;

overwegende, dat er in een Agrarisch Opleidings Centrum sprake zal zijn van één bestuur, één centrale directie en één medezeggenschapsraad;

overwegende, dat de Kamer zich tot op heden uitsluitend akkoord heeft verklaard met de instelling van beheerscommissies voor een aantal verantwoordelijkheden van dat ene bevoegd gezag;

voorts overwegende, dat daaronder niet begrepen mochten en mogen worden beheerscommissies per vestigingsplaats;

van opvatting, dat per vestigingsplaats slechts sprake kan zijn van een locatiegebonden dagelijkse leiding, niet zijnde een beheerscommissie;

verzoekt de regering, bij de verdere besluitvorming over de AOC-vorming van het hierboven weergegeven standpunt uit te gaan,

en gaat over tot de orde van de dag.

De voorzitter: Deze motie is voorgesteld door het lid Franssen. Naar mij blijkt, wordt zij voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 77 (20646).

De heer Van der Vlies (SGP): Mijnheer de voorzitter! Ik maak nog enkele opmerkingen over datgene wat op het punt van de eindtermen gebeurd is vanaf halverwege de tweede termijn.

De vrijheid van onderwijs is een belangrijk goed; dat vindt iedereen.

Het gaat om drie dingen: richting, inrichting en toetsing van de deugdelijkheid. De richting en de inrichting zijn voor verantwoording van het bevoegde gezag van een school en de overheid toetst op deugdelijkheid. Zij doet dat zelfs op afstand, globaal, zij het zodanig dat kan worden vastgesteld dat bepaalde normen, door de maatschappij aangereikt, worden gehaald.

Er zouden eindtermen komen en ik beoogde met mijn amendement een uitzondering voor de bevoegde gezagen die wegens de identiteit van het onderwijs door hen verzorgd, moeilijkheden met de eindtermen ondervinden. Hierover hebben wij een discussie gevoerd en het is voldoende toegelicht. Het lijkt mij dus helder. Overigens heb ik het amendement nogmaals gewijzigd, conform datgene wat ik vorige week donderdagavond in tweede termijn erover heb gezegd.

Diverse malen is geconstateerd dat wij over de eindtermen nog met elkaar moeten discussiëren. Het gaat dan om eventuele eindtermen voor basisvorming en basisonderwijs. Velen hebben verondersteld dat de route die in mijn amendement wordt gevolgd, model kan staan en ons verder kan helpen in de komende discussie. Toch heb ik steeds gezegd dat wij niet te hard moeten lopen. In het beroepsonderwijs bestaat de bijzondere context van samenspraak met het bedrijfsleven. Vooreerst wil ik mijn voorstel alleen voor dit onderwijs gebruiken en niet als model dat op de andere onderwijssoorten overdraagbaar is.

Nu heeft het CDA samen met de PvdA een nieuwe route aangewezen, waarin de eindtermen vanwege de overheid gehandhaafd worden en de bevoegde gezagen van de scholen onderwijs- en vormingsdoeleinden vaststellen. Zoals het geformuleerd is in het amendement voorkomend op stuk nr. 70, is het een verplichting. Het kan ook als een constatering bedoeld zijn, want ik erken dat de meeste bevoegde gezagen het zonder meer zullen doen of het al hebben gedaan in de context van schoolwerkplannen. Het bijzondere van deze amendering is dat het positief wordt geformuleerd, waardoor zij gemakkelijker model kan staan in de discussie over de eindtermen; de heer Franssen wees er ook op. Daar begint mijn bedenking. Hiermee wordt toch niet, zo vraag ik in het bijzonder aan het

Van der Vlies

CDA, denkend aan zijn verkiezingsprogramma en het regeerakkoord, een brug naar de andere onderwijssoorten gelegd? Het is op grond van de vrijheid van onderwijs nog maar de vraag of bevoegde gezagen verplicht kunnen worden tot onderwijs- en vormingsdoeleinden waarvan de eindtermen vanwege de overheid zonder meer deel uitmaken. Ik erken dat er daarna de mogelijkheid is om materieel, conform mijn amendering, daarvan af te wijken.

De heer **Van de Camp** (CDA): Voorzitter! Misschien kan ik de heer Van der Vlies geruststellen door hem mede te delen, dat het zeker de intentie van de CDA-fractie is om de discussie over de toetsbare eisen bij de basisvorming te voeren aan de hand van de voorstellen voor de basisvorming. Die voorstellen zullen op basis van het regeerakkoord aan deze Kamer worden voorgelegd. In onze ogen is dat een geheel eigenstandige discussie.

De heer **Van der Vlies** (SGP): Ik neem dat tot mij, voorzitter, en wij zullen het verder afwachten.

De heer Franssen refereerde, redenerend vanuit de grondwettelijke vrijheid van onderwijs, aan de door de coalitie beoogde andere wetgeving, de brede Wet gelijke behandeling. Ik wil de waarschuwende vinger heffen tegen die tendens die in de discussie is ingebracht en die kennelijk is veroorzaakt door deze amenderingroute. Juist geredeneerd vanuit de grondwettelijke vrijheid van onderwijs, ziet de fractie van de SGP allerlei haken en ogen, sterker nog, leeuwen en beren, op die weg. Daarom hebben wij een grote verantwoordelijkheid voor hetgeen wij nu voor het eerst wettelijk bepalen, voordat wij straks discussiëren over voorzichtige doorwerking op de onderscheiden terreinen.

Over de brief ter zake van de agrarische onderwijscentra wil ik het volgende opmerken. De constatering die de minister van Landbouw doet, heb ik gelegd bij de stukken die wij daarover al hebben en bij de verslagen van de discussies die wij daarover al hebben gevoerd. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat de minister de feiten correct weergeeft. Het is dus een uitwerking van hetgeen de Kamer, naar aanleiding van de stukken 19933, nrs. 2 en 3, met hem heeft besproken. Lettend op de stand van zaken

van dit ogenblik die, generaal genomen, heel behoorlijk scoort ten opzichte van de stand van zaken in het MBO, wil ik ervoor waarschuwen dat wij niet in dit stadium ineens met allerlei verscherpte randvoorwaarden moeten komen, waardoor de voortgang van het proces in het agrarisch onderwijs ernstig zou stagneren.

□

De heer **Schutte** (GPV): Mijnheer de voorzitter! Na mijn bijdrage in tweede termijn hebben ons enkele amendementen bereikt die nog een korte reactie vergen.

In de eerste plaats betreft dat het amendement van de heren Van de Camp en Van Gelder, waarop ik al gepreludeerd heb op basis van hetgeen toen al verbaal naar voren was gebracht. Een conclusie op dit punt is nu dan ook gerechtvaardigd. Wat is in feite in dit amendement de plaats en inhoud van de eindtermen? De inhoud sluit aan bij artikel 17a van het wetsvoorstel. Daar wordt dus niets aan veranderd. In de toelichting wordt vermeld: ze zullen globaal van karakter moeten zijn; ze worden door de minister vastgesteld; afwijking is mogelijk conform de eerder gedane suggestie van de heer Van der Vlies. De aldus tot stand gekomen eindtermen moeten een onderdeel vormen van de onderwijs- en vormingsdoelen. Mijn conclusie is dan ook, dat ik moet constateren dat uiteindelijk de minister de inhoud van de eindtermen bepaalt, terwijl het bevoegd gezag hiervan mag afwijken. De vraag die zich dan voordoet, is hoever een dergelijke afwijking mag gaan. De heer Franssen heeft terecht erop gewezen, dat er geen normering in zit. Mag je eventueel als bevoegd gezag komen met geheel eigen eindtermen, mits voldaan wordt aan de formulering die hierin is gesteld? Mag je ook de globale eindtermen van de minister, al dan niet op onderdelen, in details gaan uitwerken? Kortom, allerlei op zichzelf denkbare constructies die ook vanuit mijn visie op de verantwoordelijkheid van het bevoegd gezag, voor het onderwijs dat aan de school gegeven wordt, heel logisch zullen kunnen zijn. Ik kan mij heel goed voorstellen, dat een bevoegd gezag eens zal zeggen: wát globale eindtermen, door de minister vastgesteld; nee, wij willen eigen eindtermen. Misschien zullen die niet zo globaal zijn als die

van de minister. Dan komt vervolgens de vraag aan de orde: kan dat op basis van deze tekst?

Natuurlijk, het amendement is beter dan het wetsvoorstel en daarom zullen wij zeker niet tegen het amendement stemmen. Ik zeg erbij, dat als het amendement wet wordt, daarmee in geen enkel opzicht gepreludeerd mag worden op de discussies in de toekomst. Ik begrijp dat ook de CDA-fractie dat zelf zo ziet.

Hiermee begeef ik mij niet in een exegeze van de betekenis van artikel 23. Daarvoor lijkt mij deze derde termijn van de plenaire behandeling niet geschikt. Het zal echter duidelijk zijn, dat met het subamendement van de heer Franssen precies iets anders wordt beoogd dan ik doe. Gelet op de totstandkoming ervan, kan ik de logica van het amendement zeker niet ontkennen. Over artikel 23 valt bepaald veel meer te zeggen, ook aan de hand van bij voorbeeld enkele recente studies. Die zouden wel eens tot andere conclusies kunnen leiden. Als dit amendement zou preluderen op de discussie over de Wet gelijke behandeling, gaan wij naar mijn mening de goede kant op.

Ik wil vervolgens nog een enkele opmerking maken over de brief van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij over de agrarische opleidingscentra. Ik wordt daarbij niet gehinderd en ook niet gesteund door erg veel voorkennis over dit onderwerp. Bij de discussies daarover heb ik niet aanwezig kunnen zijn. Dat kan een voordeel zijn. Ik beoordeel de brief nu misschien anders.

Er wordt gesproken over een school met één bestuur en één grondslag en nevenvestigingen. Daarbij zou de beheerscommissie met een andere levensbeschouwelijke invulling kunnen komen. Naar mijn mening botst dit met elke logica ten aanzien van de levensbeschouwelijke identiteit. Misschien kan de minister met een goed verhaal komen en in het kort een verklaring geven. Zoals het nu bij mij overkomt, is dit echter strijdig met het belang van levensbeschouwelijke identiteit als grondslag voor het onderwijs aan een school. Ik zou het dan ook betreuren als op zichzelf zeer legitieme en redelijke belangen van spreiding van voorzieningen ertoe zouden leiden, dat wij in een bepaalde sector van het onderwijs akkoord gingen met een constructie waarbij de levensbe-

Schutte

schouwelijke identiteit in de grondslag zo vaag en zo algemeen omschreven moet worden dat allerlei varianten van nevenvestigingen daarin passen. Uit de woorden van de brief proef ik dat dat het geval zou moeten zijn. Ik hoop dat de minister die vrees bij mij kan wegnemen, anders zal ik dit punt nader moeten bestuderen.

□

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Voorzitter! Ik heb mij vorige week enigszins verbaasd over het gemak waarmee de staatssecretaris instemde met het amendement op stuk nr. 70 over de onderwijs- en vormingsdoelen en de eindtermen. Ook ik heb — ik heb dat vanaf het begin van deze discussie gesteld — geen bezwaar tegen een compromis op dit punt. Ook wat mij betreft is er geen behoefte aan scherpslijperij. Het gaat echter wel om een scherpe discussie en om het maken van een keus. In het amendement wordt geen keus gemaakt. Het heeft de nadelen van het compromis, maar niet de helderheid van een keus.

De mogelijkheid van afwijkende eindtermen is in de discussie steeds beargumenteerd met verwijzing naar de grondslag en de daaruit voortvloeiende doelstellingen voor de school. Dat is gebeurd in de respectieve amendementen van de heer Van der Vlies, waarvan het laatste is gedrukt op stuk nr. 76.

Ook de heer Franssen probeert met zijn subamendement het amendement op stuk nr. 70 op dit punt te herzien. Dat is eigenlijk heel aardig. Het is bijna een omdraaiing van de ideeën in deze Kamer. Eigenlijk verbijzondert hij nu weer het wat algemenere amendement, dat is gedrukt op stuk nr. 70. Hij plaatst het bijzonder onderwijs weer in een andere positie dan zoals dat in het amendement op stuk nr. 70 gebeurt. In dat amendement wordt het openbaar en het bijzonder onderwijs gelijk getrokken. Dat is het interessante, maar ook het verrassende van dat amendement.

De heer **Van de Camp** (CDA): Voorzitter! Ik wil de heer Lankhorst erop wijzen, dat het amendement op stuk nr. 70 een afwijkingsmogelijkheid biedt op basis van de vrijheid van richting. De heer Lankhorst noemt dat de grondslag. Ik bespeur die mogelijkheid ook in de amende-

menten van de heer Van der Vlies en in het subamendement van de heer Franssen. In het amendement op stuk nr. 70 is echter ook de vrijheid van inrichting neergelegd. Dat is toch een iets andere invalshoek dan de heer Lankhorst nu schetst. Ik heb de indruk dat het hem alleen gaat om de vrijheid van richting.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Neen, het verschil is dat de invalshoek in het amendement dat u met de PvdA hebt ingediend voor het bijzonder en voor het openbaar onderwijs dezelfde is. Het amendement-Van der Vlies maakt een uitzondering voor het bijzonder onderwijs. Ik vind het daarom ook interessant dat de heer Franssen probeert om dit in het amendement van het CDA en de PvdA weer terug te krijgen. Ik wijs daarom op die discussie. De staatssecretaris ging hier vorige week wat te gemakkelijk overheen. Nogmaals, het amendement op stuk nr. 70 heeft een hele andere invalshoek. In de toelichting staan drie criteria waaraan getoetst moet worden: gaat het nog om dezelfde beroepsopleiding; is er nog sprake van een vergelijkbaar niveau; wordt voldaan aan de voorschriften van het nieuwe artikel 17b. Het lijkt wel of die discussie gaat over de eindtermen. Er zijn eindtermen maar als een school dat wil, heeft zij alternatieve eindtermen. Dat staat echter geheel los van de grondslag en de doelstellingen van de school. De Onderwijsraad en de inspectie die moet toezien, zullen aan de hand van deze drie criteria een discussie over de eindtermen voeren. Dat is dus een wezenlijke verandering in de opvattingen van het CDA dan tot nu toe het geval is geweest. Vandaar misschien ook wel dat compromis. Daarom wil ik dat de staatssecretaris nog eens heel uitdrukkelijk zegt wat hij hiervan vindt. Door het subamendement dat de heer Franssen heeft ingediend, zal hij hier trouwens ook wel op in moeten gaan.

De heer **Franssen** (VVD): Voorzitter! Om te vermijden dat er hier te vroeg gesproken wordt van een compromis waarbij het CDA ook aan het openbaar onderwijs enige ruimte zou hebben geboden, hoor ik graag hoe de heer Lankhorst tot zijn exegese komt. Dit mede gelet op hetgeen er staat in de laatste alinea van de toelichting, namelijk: de ondergetekenden zijn van mening dat met dit

amendement recht wordt gedaan aan de autonomie van de MBO-scholen in het algemeen en de vrijheid van de richting en inrichting van het bijzonder onderwijs. Vindt hij dat de stelling "de autonomie van de MBO-scholen in het algemeen" inhoudt dat die vrijheid ook aan openbare scholen wordt gegeven? Dat zou natuurlijk kunnen, maar dat is in de toelichting vanaf het kathedraal door de indieners nog niet zo bevestigd.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Neen, maar dat is nu precies de reden waarom ik het kathedraal nog even beklom. Ik wil dit juist aan de orde stellen omdat ik uit de tekst begrijp dat dit geldt voor openbare en bijzondere scholen. Een openbare school die met vernieuwingsonderwijs bezig is en met de eindtermen van de minister niet zo goed uit de voeten kan, krijgt door het amendement-Van de Camp en Van Gelder precies dezelfde mogelijkheden om van de eindtermen af te wijken dan een Christelijk bijzondere school. Als dat zo is, zou ik dat toejuichen en dan zou ik ook wat enthousiaster voor dat amendement worden.

De heer **Franssen** (VVD): Vindt u dat vanwege het karakter van het openbaar onderwijs dat toch, althans wat de leer- en de ontwikkelingsdoel-einden betreft, uniformiteit als beginsel kent, wenselijk? Dit mede gelet ook op de interpretatie die aan de functie van het openbaar onderwijs in de Grondwet wordt gegeven? Als hiermee diversiteit tussen het openbaar onderwijs mogelijk wordt gemaakt, is dat voor mij eens te meer reden om buitengewoon huiverig te zijn.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Dat begrijp ik.

De heer **Franssen** (VVD): Daarover kan dus niet zo maar het laatste woord gesproken zijn.

De heer **Lankhorst** (Groen Links): Daarom is het goed dat wij hierover praten. Ik wil over deze vragen ook de opvatting van de staatssecretaris horen. Ik begin wel enthousiaster te worden maar ik begrijp wat de heer Franssen heeft gezegd over het verschil tussen het openbaar en het bijzonder onderwijs. Daarom moet dit aan de orde worden gesteld.

Voorzitter! Ik eindig met datgene

waarmee ik begon. Ik heb mij verbaasd over het gemak waarmee de staatssecretaris vorige week zei dat hij dit wel een goed amendement vond.

□

De heer **Nuis** (D66): Mijnheer de voorzitter! Ook mijn fractie heeft inmiddels rustig kennis kunnen nemen van de amendementen die zijn ingediend in het eindspel over de eindtermen. Wij zijn tot de volgende conclusie gekomen. In het nieuwe autonome MBO — daar gaat het om en niet om allerlei andere schooltypen — vormt de vaststelling van de eindtermen na het overleg in de BOOB's het enig overgebleven instrument van de overheid om de grondwettelijke zorg voor de deugdelijkheid te realiseren. In principe moet dat zo blijven. Dat waren en zijn wij misschien straks weer met de staatssecretaris eens.

De heer Van der Vlies heeft in een amendement de vrijheid van onderwijs tot haar recht doen komen door een uitzonderingsprocedure voor te stellen, mits die uitzondering voortkomt uit, wat ik maar noem, het wezenlijke karakter van de school. Dat vonden wij niet alleen aanvaardbaar; dat vonden wij zelfs een verbetering. Het amendement van de heren Van de Camp en Van Gelder op stuk nr. 70 gaat echter verder. De kern is volgens ons dat de verbinding met dat karakter wordt doorgesneden. In wezen kan dan eenvoudige opportuniteit al voldoende zijn om af te wijken van de eindtermen. Een interessante vraag is zojuist door de heer Lankhorst opgeworpen, of dat wezenlijke eigen karakter ook bepaalde openbare scholen kan kenmerken. Over die vraag moeten wij het nog even hebben. Wezenlijk van het amendement dat de heer Franssen mede met mijn steun heeft ingediend, is dat het karakter wordt teruggebracht.

De heer **Franssen** (VVD): Mag ik dan een omissie rechtzetten door te vragen de handtekening van de heer Nuis ook onder mijn subamendement te zetten?

De heer **Nuis** (D66): Ik hoop dat wij op deze manier die heldere consensus die op weg leek te ontstaan en die naar mijn gevoel ook nog eens aansluit bij de tekst van het regeerakkoord — maar wie ben ik? — toch

nog bereikt kan worden. Een andere weg is er wat ons betreft niet.

Ik wil nog een opmerking maken over de brief van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. "Besturen die de denominatie delegeren per vestiging" is toch een inventief geluid in ons onderwijssysteem. Denominatie heeft toch alles te maken met karakter in de zin waarover wij het net hadden. Kan zo'n bestuur — ik noem nu maar iets — straks van eindtermen afwijken voor de ene nevenvestiging, maar niet voor de andere? Dat soort anomalieën krijg je dan. Nu heb ik wel eens gehoord dat onze landbouwer, die ontzettend knap is, bij voorbeeld paprika's kan kweken in alle kleuren en alle vormen. Maar ik had nog niet gehoord dat het ook aan een plant kon. Dat lijkt mij hier het geval. Dat wordt een grote verwarring. Ik deel de bezwaren tegen die constructie. Dat brengt mijn fractie toch weer op de vraag of het, als er zulke vreemde planten groeien, op de lange duur wel zo'n verstandig idee is om zo'n groot en belangrijk stuk van onderwijs afgesplitst te behandelen in de "regering" van Onderwijs. Maar dat lijkt mij iets voor een nog veel verdere termijn.

□

Staatssecretaris **Wallage**: Mijnheer de voorzitter! Ik reageer in allereerste instantie op een opmerking van de geachte afgevaardigde de heer Franssen over de afstemming van, korthedshalve, III op IV. Dat is een omissie mijnerzijds. Ik heb noch in eerste termijn, noch in tweede termijn op de opmerking van de heer Franssen gereageerd. Dat spijt mij. Om dat goed te maken, heb ik niet zijn opmerking in derde termijn afgewacht, maar al een achtste nota van wijziging ingediend om de omissie te corrigeren. Die werd rondgedeeld op het moment dat de heer Franssen sprak, wat ik weer betreurd. Het was mijn bedoeling om duidelijk te maken dat ik inderdaad het door de heer Franssen terecht geconstateerde risico — niet een zekerheid, maar een risico — van een gebrekkige afstemming waterdicht wilde regelen. Daarom is bij achtste nota van wijziging dat voorstel alsnog aan de Kamer voorgelegd.

Met betrekking tot de eindtermendiscussie wil ik beginnen met in te gaan op een opmerking van de heer

Lankhorst. Hij zei dat ik wat gemakkelijk een amendement positief heb becommentarieerd. Ik vond dat zelf echter een grondige gedachtenwisseling, ook van mijn kant. Ik weet dan ook niet of de term "gemakkelijk" terecht wordt gebruikt.

De heer Franssen is in derde termijn ook op dit punt teruggekomen. Ik zie zelf de relatie tussen het grondwetsartikel en de discussie zoals wij die voeren, aanzienlijk eenvoudiger dan de Kamer. Ik zie de grondwettelijke plicht daarin gelegen dat je moet proberen de volle vrijheid van onderwijs te realiseren. Dat betekent dus dat voor het bevoegd gezag de volle ruimte moet worden gerealiseerd, behalve als er nationale taken in het geding zijn, die je daarin belemmeren. Zonder mij nu in derde termijn te begeven in een diepgaande analyse op dit punt, wil ik toch een enkele opmerking maken. Het is waar dat het grondwetsartikel accenten legt op onderwerpen en instrumenten waar de overheid zich meer of minder in mag mengen. Dat is correct. De basis van het artikel is er echter een die ons verplicht om de vrijheid van onderwijs maximaal te realiseren. De verplichting van de overheid is naar mijn mening dan ook een gelimiteerde. Ik vind het dan ook niet erg verstandig om de discussie over de eindtermen op de wijze te voeren, zoals die door de heer Franssen werd geformuleerd.

Wat heeft mij ertoe bewogen om mij niet alleen niet te verzetten tegen het amendement van de heren Van de Camp en Van Gelder, maar dat in zekere zin zelfs te omarmen? Eigenlijk is de reden heel simpel. Het past binnen de randvoorwaarden, zoals ik die in eerste en tweede termijn heb geformuleerd. Ik heb aangegeven dat ik meen dat er zeker gronden kunnen zijn voor een schoolbestuur om af te wijken van landelijke richtlijnen, maar dat die afwijking wel aan een aantal eisen getoetst moet kunnen worden. Met andere woorden: er is in een aantal opzichten een nationale kwaliteitsbewaking — ik zeg dit nu even zonder alle beladen termen in dat verband te gebruiken — en het amendement laat dat intact.

Als in het amendement wordt gesproken over het bevoegd gezag, dan betreft dat uiteraard het bevoegd gezag van alle scholen. Er wordt in het amendement dus geen onderscheid gemaakt tussen het bevoegd gezag van het openbaar dan wel het

bijzonder onderwijs. Er zijn best interessante discussies te voeren over de vraag of, vanuit de overheidsverantwoordelijkheid gezien, dat onderscheid ook nader gemaakt zou moeten worden in de regelgeving. Ik wijs hierbij op een interessante discussie die de protestants-christelijke koepel heeft gevoerd over de examens en de rol van de overheid daarbij. Dan sta je als het ware dat deel van het bestel, in dit geval het bijzonder onderwijs, iets toe in de wet, wat je niet in het algemeen toestaat. Dat is ook een benadering. Ik vind de hier gekozen constructie een positieve bijdrage aan de discussie omdat daarin de hoofdregel is — ik herinner hier nu even aan, omdat niemand in derde termijn die link heeft gelegd — dat het bedrijfstaksgewijze overleg adviseert over de eindtermen. Daar wordt inhoudelijk het belangrijke voorwerk verricht. Dat is ook het karakter van het beroeps-onderwijs dat hier in het geding is. Daar moet ook de aansluiting op de maatschappelijke realiteit tot stand komen.

De overheid stelt vast, maar vervolgens is het wel aan het schoolbestuur om bij het formuleren van haar eigen taken en doelstellingen — die zijn hier onderwijs- en vormingsdoelen genoemd om aan te geven dat het over een breed scala van de taken van dat schoolbestuur gaat — te beoordelen of er redenen zijn om af te wijken van die nationaal gegeven normen. Vervolgens is in de procedure de mogelijkheid voorzien dat als men afwijkt, die afwijking te toetsen. In geval van verschil van opvatting tussen de overheid en het schoolbestuur, is het de Onderwijsraad die de knoop doorhakt. De heer Franssen heeft echter gezegd dat dat eigenlijk grondwettelijk ingesnoerd moet worden tot afwijkingen op grond van de grondslag van de school.

Mijn opvatting is eigenlijk dat het schoolbestuur dat zelf wel uitmaakt. Het schoolbestuur bepaalt zelf wel wat wel of niet tot de grondslag behoort. De overheid kan daarbij niet in de plaats treden van de beoordeling van het bevoegd gezag. De overheid moet dan formuleren waarom zij eventueel zou willen ingrijpen. Dat is de rol van algehele kwaliteitsbewaking van de overheid die goed in het amendement is verwoord. De andere genoemde criteria geven onze inspectie de mogelijkheid om vanuit de landelijke

verantwoordelijkheid te kijken of wat het schoolbestuur heeft geformuleerd daarmee in strijd is. Als het schoolbestuur dat doet op grond van de denominatie van de school of van een visie op onderwijs, dan is dat volgens de vrijheid van onderwijs voorbehouden aan het schoolbestuur.

Ik zie niet waarom er een grondwettelijke opdracht is om dit amendement terug te snoeien tot alleen de rol van de grondslag. Daarmee doet de heer Franssen in zekere zin onrecht aan het amendement van de heer Van der Vlies, die in zijn toelichting heeft gezegd dat dit voor hem niet het maximaal haalbare was, maar dat hij gegeven de discussie een soort bodem wilde formuleren. Het amendement van de heer Van der Vlies heb ik niet geïnterpreteerd als een invulling van de rol van het schoolbestuur zoals de heer Van der Vlies dat zelf zou hebben geformuleerd in een grondwettelijke discussie.

Om terug te komen op het thema consensus, ik meen dat de Partij van de Arbeid en het CDA een amendement hebben voorgelegd dat aan beide uitgangspunten voldoet. Het geeft de overheid de mogelijkheid om zo nodig in te grijpen voor de rol van het onderwijs in het bestel of voor het niveau. Het voorziet in een procedure. Het legt de verantwoordelijkheid voor de afweging van een mogelijke afwijking echter bij het schoolbestuur.

De heer Franssen (VVD): De heer Van der Vlies heeft inderdaad gezegd dat het voor hem een "next best"-benadering was. Voordat ik het subamendement indiende, heb ik de tekst met hem besproken. Hij heeft toen gezegd dat hij met de tekst van het amendement-Van de Camp/Van Gelder, gegeven zijn vertrekpunt, tevredener was dan hij van tevoren dacht te kunnen worden. In de discussie over de verhouding tussen de vrijheid van onderwijs op basis van de Grondwet en de regelgevende bevoegdheid van de overheid is dit echter geen principieel argument.

De staatssecretaris heeft goed gemerkt dat ik in de loop van de discussie in toenemende mate moeite heb met de manier waarop hij met het grondwetsartikel omgaat wat betreft de verhouding tussen de vrijheid van onderwijs en de problematiek rond de eindtermen. Op grond van artikel 23 creëert hij

ruimte voor het openbaar onderwijs om van landelijk vastgestelde eindtermen af te wijken, zodat op heel verschillende manieren invulling aan het openbaar onderwijs kan worden gegeven. Volgens de geschiedenis van het onderwijsartikel in de Grondwet was dat niet de bedoeling. Wij moeten de discussie hier heel scherp voeren. Ik meen dat ik een betere benadering van de Grondwet heb gekozen met het subamendement.

Wij hebben niet voor niets de Wet gelijke behandeling nu al aan de orde gesteld. Wat de staatssecretaris hier in de afgelopen weken heeft gezegd, kan in de discussie over de bepalingen van de Wet gelijke behandeling door degenen die een anti-discriminatiebeleid willen tegenhouden, in volle omvang ten tonele worden gevoerd om wetgeving te blokkeren.

Staatssecretaris Wallage: Ik denk dat het niet verstandig is, op dit tijdstip uitvoerig in te gaan op de relatie met de Wet gelijke behandeling. De inperking van de handelingsvrijheid van schoolbesturen moet echter altijd gerelateerd zijn aan een grondwettelijke opdracht. Dat element zal in de discussie over de Wet gelijke behandeling onherroepelijk een rol spelen. Ik voel mij vrij safe, als ik de tekst van het regeerakkoord hierover zie.

Ik had nog niet gereageerd op de opmerking van de heer Franssen over het openbaar onderwijs. Het gaat er niet om, elkaar vliegen af te vangen. Als het een belangrijk punt is dat de heer Franssen nu met stelligheid naar voren brengt, dan wijs ik erop dat hij niet heeft geamendeerd om de positie van het openbaar onderwijs op een specifieke wijze te regelen. Hij sluit zich aan bij de term "bevoegd gezag" en corrigeert dat niet in zijn subamendement.

De heer Franssen (VVD): In het subamendement wordt gesproken over het bevoegd gezag van een bijzondere school. Ik beperk mij tot het bijzonder onderwijs. Het openbaar onderwijs kan, wat mij betreft, niet afwijken van de landelijke eindtermen.

Staatssecretaris Wallage: Wat de speelruimte van het bevoegd gezag van een openbare school betreft, geeft de heer Franssen voorrang aan de uniformiteit ten koste van de vrijheid.

Wallage

De heer **Franssen** (VVD): Die vrijheid is op het openbaar onderwijs niet van toepassing.

Staatssecretaris **Wallage**: In de Grondwet wordt gesproken over vrijheid van richting en inrichting. Als vervolgens een aantal voorwaarden en instrumenten worden opgesomd, is het natuurlijk niet de bedoeling — ik vind dat het een zeer merkwaardige discussie aan het worden is — om vervolgens de autonomie van het bevoegd gezag van een openbare school verder in te perken dan op grond van het grondwetsartikel voor het bijzonder onderwijs gevraagd wordt. Ik vind die tweedeling in allerlei opzicht voor discussie vatbaar. Laat ik mij voorzichtig uitdrukken. Wij hebben vast nog wel gelegenheid om dit grondig met elkaar te bespreken. In het onderhavige wetsvoorstel staat de vraag centraal: kunnen wij voor het beroepsonderwijs komen tot evenwicht tussen de verantwoordelijkheid van de overheid voor de globale kwaliteitsbepaling en die van het bevoegd gezag om een eigen invulling te geven aan hetgeen die school wil? Mijn opvatting is, dat het openbaar onderwijs in dat opzicht niet behoort te worden onthouden wat ook aan het bijzonder onderwijs wordt toegestaan.

De heer **Franssen** (VVD): Dat conclusie is glashelder. Over de taak en de functie van het openbaar onderwijs en de mate waarin ruimte in de regelgeving kan worden toegelaten om te differentiëren voor het openbaar onderwijs, verschillen wij fundamenteel van mening. Ik ben het principieel oneens met de staatssecretaris. De stemming zal tot uitdrukking brengen, dat wij het echt oneens zijn met dit amendement.

Staatssecretaris **Wallage**: Ik heb al eens gewaarschuwd voor het al te vaak gebruiken van de woorden "fundamenteel" en "principieel" in deze discussie. Ik maak in dit verband een relativerende opmerking. Ik denk, dat er in de komende jaren veel aan gelegen is, als wij het bevoegd gezag van het openbaar onderwijs zoveel mogelijk in de positie plaatsen dat het die vrijheid van onderwijs zoveel mogelijk kan waar maken. Ik wil een uiterste poging doen om niet de uniformiteit sterker te benadrukken dan strikt nodig is vanuit de voorzieningsfunc-

tie en de taak die de Grondwet aan het openbaar onderwijs toedeelt.

De heer **Franssen** (VVD): Niet meer dan nodig is, maar wel voor de eindtermen.

Staatssecretaris **Wallage**: Wat de eindtermen betreft, merk ik op dat afwijkingen in het amendement aan spelregels zijn gebonden, spelregels, die de overheid voor het geheel van het onderwijs in de positie plaatst, dat ze de kwaliteitsbewaking ter hand kan nemen. Dat lijkt mij een goede constructie, waarmee ik kan leven.

Mijnheer de voorzitter! Ik kom thans te spreken over de relatie tussen de eindtermen in dit wetsvoorstel en die in andere wetsvoorstellen. Ik ben daar in eerste en tweede termijn verre van gebleven. Het evenwicht tussen de nationale verantwoordelijkheid voor kwaliteitsbewaking en ruimte voor het schoolbestuur om een eigen visie tot uitdrukking te brengen, zullen wij steeds opnieuw moeten zoeken. Er zitten wel degelijk elementen in deze discussie die wij terugzien bij volgende voorstellen. Ik onderstreep, dat de afspraken toegesneden zijn op de constructie en verantwoordelijkheden van het MBO. In die context spreken wij hier met elkaar. Wellicht ten overloede wijs ik erop dat de coalitiepartners afspraken hebben gemaakt over de vormgeving van de verantwoordelijkheid van de overheid in relatie tot de basisvorming. Op basis van die afspraken zal ik een nota van wijziging op het wetsvoorstel inzake de basisvorming indienen. Bij die gelegenheid kunnen wij hierover nader spreken.

Minister **Braks**: Mijnheer de voorzitter! Naar aanleiding van een opmerking van de geachte afgevaardigde de heer Franssen merk ik op dat het mij zeer verheugt, vandaag aanwezig te kunnen zijn bij de behandeling van dit ook voor het landbouwonderwijs zo relevante wetsvoorstel. Dat ik eerder niet aanwezig kon zijn, heeft natuurlijk te maken met andere taken, die soms prioriteit hebben. Bovendien kan ik getuigen van een heel goede en constructieve samenwerking op onderwijsgebied met het departement van Onderwijs en Wetenschappen. Ik ben graag hier gekomen,

omdat ik zeker niet wil meewerken aan een verdere vertraging van de besluitvorming. Enige haast is geboden — ik heb begrepen dat dit ook de wens van de Kamer is — om deze wetgeving operationeel te maken.

Voorzitter! De heer Franssen is begonnen met het tekenen van de positie van de rijksscholen binnen het landbouwonderwijs. Die positie is relatief sterk geweest ten opzichte van andere vormen van onderwijs en dat was natuurlijk ook niet voor niets. Nu wij met de onderwijshervorming bezig zijn, de concentratie van het middelbaar en lagere beroepsonderwijs, willen wij aan de grondwettelijke uitgangspunten niet tornen. Wij proberen wel een zo efficiënt mogelijke opzet te kiezen. Dat vraagt extra inspanningen, omdat een sectorale invulling grotere beperkingen in zich draagt dan in andere situaties het geval is. Wij hebben daarbij zo zorgvuldig mogelijk proberen te handelen. De heer Franssen maakte er ook al melding van. Wij hebben met de Vereniging van Nederlandse gemeenten gecorrespondeerd en overleg gevoerd en wij hebben met de maatschappelijke organisaties overleg gevoerd. Steeds is daarbij uitgangspunt geweest het behoud van toegankelijkheid en pluriformiteit, ook voor het agrarisch onderwijs.

Met betrekking tot de rijksscholen merk ik het volgende op. In het bijzonder zijn bij het overleg dat is gevoerd door de procescoördinator — in dat verband bestaat het misverstand alsof dat één persoon zou zijn; het betreft echter een breed opgezette commissie, die veel stromingen in het onderwijs vertegenwoordigt — heel nadrukkelijk de commissies van advies van de rijksscholen betrokken geweest. Zij hebben namens de minister deel genomen aan deze besprekingen. Wij mogen gelukkig constateren dat in vrijwel alle gevallen een bevredigende oplossing is gevonden voor de grondslag: of via een algemeen bijzondere grondslag of via een samenwerkingsgrondslag. De heer Franssen weet dat van de 21 beoogde AOC's er nog slechts één geen verzoek tot fusie heeft ingediend, namelijk het beoogde AOC in Zuid-Holland-oost. Ik wil er nu niet meer over zeggen, omdat het initiatief van die kant moet komen. Wij zullen er zeker nader over spreken en ik zal de Kamer er nader

Braks

over inlichten naast de inlichtingen die ik al verstrekt heb aan de hand van het advies van de procescoördinator aan de minister voordat wij in maart, zo hoop ik, in het kader van de AOC-vorming met de vaste Commissie voor landbouw en natuurbeheer erover zullen spreken.

Ik meen dat wij de grootste mogelijke zorgvuldigheid aan de dag hebben gelegd om de toegankelijkheid en de pluriformiteit van de inrichting, zoals die grondwettelijk is bepaald, in acht te nemen. Daarbij komt het functioneren van de beheerscommissies om de hoek kijken. De heer Franssen heeft een aantal opmerkingen uit het vooroverleg aangehaald. Ik wil die niet herhalen; ik heb ze gedeeltelijk in de brief geciteerd. Ik vind het zeer belangrijk dat wij niet alleen zeggen dat een aanpak met de beheerscommissies aanvaardbaar wordt geacht, maar ook dat wij, zoals uit het antwoord op vraag 56 blijkt, van mening zijn dat de mate waarin tussen lagere en middelbare agrarische scholen van verschillende denominaties kan worden samengewerkt afhankelijk is van de te kiezen bestuurlijke constructie en de benutting, voor zover gewenst, van de mogelijkheid van delegeren van denominatieve aspecten aan beheerscommissies. De mogelijkheid van het delegeren van denominatieve aspecten aan beheerscommissies is alleszins aan de orde geweest.

De heer **Franssen** (VVD): Het zal de minister duidelijk zijn dat ik op dat punt geen enkel probleem heb.

Minister **Braks**: Dat is mij duidelijk. De heer Franssen heeft dat zelf ook al geciteerd. Ik ben desalniettemin verrast door zijn opstelling omdat het hanteren van beheerscommissies in een aantal verantwoordelijkheden van onderdelen van het opleidingsprogramma, waaronder die van levensbeschouwelijke vormgeving, door de VVD-fractie van harte wordt onderschreven. Ik citeer hierbij de Handelingen. De heer Franssen zegt nu, dat nergens staat dat dit ook per vestigingsplaats moet kunnen functioneren. Dat is voor ons echter nauwelijks een punt van discussie geweest. Het was ook geen uitgangspunt dat dit per se moest. Het gaat immers om de mogelijkheid van het delegeren van een aantal taken door het bevoegd gezag. Dat staat nu ter discussie. Het bevoegd gezag heeft

taken overeenkomstig de grondslag van het desbetreffende AOC. Het delegeren betreft ook de levensbeschouwelijke grondslag en kan gewoon in de praktijk beperkt blijven tot één nevenvestiging. Dan is een delegatie naar één vestigingsplaats onvermijdelijk. Die is op zichzelf geen doel, want er zijn ook AOC's die, naar mijn stellige overtuiging, te maken zullen hebben met meer nevenvestigingen die denominatief georganiseerd willen worden. De Kamer kan het advies hierop nalezen. De beheerscommissie zal dan ook een bredere opdracht hebben. In bepaalde situaties is delegatie onvermijdelijk. Het is niet het doel op zichzelf. Zoals de heer Franssen al zei, zijn wij niet van plan om bij voorbaat bevoegdheden te delegeren of te mandateren.

De heer **Franssen** (VVD): Voorzitter! Daar gaat het nu juist om. Tussen mandateren en delegeren zit een groot verschil. Als je mandateert, dan geef je een bepaalde verantwoordelijkheid over maar je behoudt de eindverantwoordelijkheid. Bij een delegatie geef je een bevoegdheid als zodanig over. Dat kan niet in het kader van één instelling met één bevoegd gezag, één personeelsbeleid en één medezeggenschapsraad. In dat misschien wat juridische probleem zit wel de crux.

Minister **Braks**: Ik wil de heer Franssen verwijzen naar mijn brief. Ik heb ook op een niet mis te verstane wijze geantwoord op zijn schriftelijke vragen. Ik heb de drie principiële vragen drie keer met "ja" kunnen beantwoorden. De heer Franssen is gaan twifelen door een artikel in een van de dagbladen. Daarvan kan ik alleen maar zeggen, dat de inkleuring en de toon van zo'n artikel natuurlijk voor rekening van de schrijver komen.

De heer **Franssen** (VVD): Neen, dan moet ik de minister even bijpraten. De staatssecretaris heeft in tweede termijn op een door mij gestelde vraag een blijkbaar door ambtenaren voorbereid antwoord gegeven, dat mijn twijfel alleen maar deed vergroten.

Minister **Braks**: Naar aanleiding van wat?

De heer **Franssen** (VVD): Ik heb het punt de vorige week in tweede

termijn aan de orde gesteld. Toen heeft staatssecretaris Wallage een antwoord gegeven. Dat antwoord deed mijn vrees alleen maar toenemen. Op grond daarvan heb ik gezegd, dat de minister in derde termijn zelf moest komen.

Minister **Braks**: Ik heb dezelfde bronnen, maar neem ik uw citaten naar aanleiding van de behandeling van de AOC-nota in de Tweede Kamer, in 1987 en van de schriftelijke voorbereiding, plus de opmerking die ik zojuist heb aangehaald, dan is er natuurlijk niet over gediscussieerd of er per locatie een beheerscommissie voor de denominatieve aspecten kan functioneren. Die is ook zeker niet omstreden geweest. De logica der dingen houdt in, dat binnen de totale structuur van een AOC tot één aparte locatie gekomen kan worden.

Er mag geen misverstand over bestaan. Bestuurlijk ligt het primaat bij het ene bevoegde gezag en onder geen voorwaarde bij een onder dat bevoegde gezag horende commissie.

Er kan dus ook geen twijfel over bestaan dat bij zo'n gedelegeerde opdracht van de zijde van het bevoegd gezag, die door ons belemmerd noch bevorderd wordt, de algemeen wettelijke regels moeten worden gerespecteerd.

De heer **Franssen** (VVD): Als de regering in de notitie van april 1987 zou hebben gesproken over beheerscommissies per vestigingsplaats, had ik meteen mijn grote bezwaren daartegen kenbaar gemaakt. Er is in de notitie van 3 april slechts sprake van beheerscommissies voor bepaalde verantwoordelijkheden.

Minister **Braks**: Waaronder de levensbeschouwelijke!

De heer **Franssen** (VVD): Ja, levensbeschouwelijke invulling van het lesprogramma, maar niet van een levensbeschouwelijke identiteit van een vestigingsplaats! Als dat aan de orde was geweest — en dat is ook wezenlijk iets anders! — zou ik daar meteen bezwaar tegen hebben aangetekend.

U kunt bovendien zeggen dat er een beheerscommissie per vestigingsplaats kan zijn, maar dat het ene bevoegd gezag er blijft. Dan zeg ik: op het moment dat je een bevoegdheid delegeert, ben je als bestuur van de instelling die bevoegdheid kwijt.

Braks

Dat is de kern van het delegatieprincipe. Daarom is uw redenering juridisch niet sluitend.

Minister **Braks**: Ik ben het er nog niet mee eens. Bij de AOC-vorming wordt er namelijk uitgegaan van één bevoegd gezag, van één grondslag, één directie en één medezeggenschapsraad. U heeft dat zelf in de motie nog geciteerd. Die kan delegeren, natuurlijk, vanuit die ene grondslag en niets anders. Men zal de algemeen wettelijke bepalingen het onderwijs betreffend, moeten respecteren, ook met betrekking tot de bevoegdheden van dat bevoegd gezag. Meer kan men niet delegeren.

De heer **Franssen** (VVD): Dan kan uw procescoördinator in NRC Handelsblad, die voor u dat hele proces heeft gedaan, toch niet beweren dat het gaat om een delegatie van identiteitsgebonden zaken die helemaal de identiteit van de vestigingsplaats in stand houden?

Minister **Braks**: Ik kan alleen maar zeggen dat hetgeen ik zeg, de interpretatie is die u als uitgangspunt moet nemen voor de beoordeling van het beleid. Teksten in andere vormen dienen daarvan afgeleid te zijn. Ik heb het desbetreffende stuk zojuist nog gelezen. Het heeft ook onder andere met inkleuring te maken. Ik herhaal mijn benadering nog een keer. Één bevoegd gezag, één grondslag, één directie, één medezeggenschapsraad kan binnen de algemeen wettelijke regels delegeren. De overheid in haar relatie tot dat bevoegd gezag bevordert noch belemmert de beheerscommissies.

De heer **Franssen** (VVD): Nu heel concreet. Betekent dit dat u vindt dat er in het geval er een beheerscommissie is — laten wij nu maar Zuid-Holland-oost bij de kop nemen, want dat is het concrete punt waar het om gaat...

Minister **Braks**: Dit land is zo klein, dat wij vrijwel altijd weten waar wij het over hebben. Natuurlijk, laten wij daar eerlijk in zijn.

De heer **Franssen** (VVD): Kan het in dat geval niet zo zijn dat er voor die vestigingsplaats waar u dan eventueel een beheerscommissie voor in het leven geroepen zou willen zien...

Minister **Braks**: Maar dat hoeft niet

per se voor levensbeschouwelijke godsdienstige overwegingen te zijn. Voor de goede orde: dat kan ook in de omgekeerde richting werken.

De heer **Franssen** (VVD): Daar gaat het in de praktijk wel om. Laten wij het daar maar even toe beperken.

Minister **Braks**: Ik zei dit even ter voorlichting.

De heer **Franssen** (VVD): Zou u willen dat die dan ook een eigen personeelsbeleid voor de vestigingsplaats kunnen voeren?

Minister **Braks**: Goed, die kunnen geen eigen personeelsbeleid voeren na het overgangsbeleid. Als er van een fusie sprake is, geeft de algemene onderwijswetgeving aan het zittende personeel bepaalde overgangsrechten. Daar moeten wij ook niet aan tornen. Het bevoegd gezag zal een zodanig personeelsbeleid voeren dat het zo goed mogelijk strookt met de gevoelens in de nevenvestigingen. Maar uiteindelijk zal elke nevenvestiging zich moeten onderwerpen aan het personeelsbeleid van het bevoegd gezag.

De heer **Franssen** (VVD): Maar in die overgangsfase worden toch ook de rechten van het personeel van alle vestigingsplaatsen binnen de instelling gelijk behandeld?

Minister **Braks**: Gelijk behandeld, wil zeggen, dat daarbij de arbeidsvoorwaarden van al het personeel als uitgangspunt gelden, ook op bijzondere vestigingen, zoals die zijn vastgelegd in de onderwijswetgeving.

De heer **Franssen** (VVD): Er is dus sprake van één personeelsbeleid voor de hele instelling? Wat is dan nog de meerwaarde van die commissie?

Minister **Braks**: De commissie moet, wanneer het bevoegd gezag er vanuit zijn grondslag toe besloten heeft, vorm geven aan denominatieve aspecten van het te geven onderwijs. Die zullen dus een heel belangrijke functie vervullen bij het in de praktijk realiseren van het personeelsbeleid. Er zal geen personeelsbeleid gevoerd worden dat lijnrecht staat tegenover de gevoelens van het onderwijsgevend personeel en het onderwijs dat op de desbetreffende locatie gegeven wordt.

De heer **Franssen** (VVD): Indien er meerdere PC-instellingen in een algemeen bijzondere cluster zijn, is er dan een bevoegdheid om op denominatieve basis eisen te formuleren voor het onderwijsprogramma voor de hele instelling of gaat u het dan verbijzonderen tot die ene instelling? Door het laatste zou bij voorbeeld ook de uitwisselbaarheid van het personeel in het geding komen.

Minister **Braks**: Ik onderken dat dit een probleem kan zijn. Het personeel, eenmaal toetreden tot een AOC, zal zich daaraan echter moeten onderwerpen.

De heer **Franssen** (VVD): Bent u bereid om met de betrokken bevoegde gezagen te komen tot een model waarbinnen de beheerscommissies moeten kunnen werken?

Minister **Braks**: Ik zeg nog een keer dat het een delegatie van bevoegdheden betreft. Daarop wil ik nog geen invloed uitoefenen. Ik zei het daarstraks iets anders. Ik zei toen: ik belemmer noch bevorder daarin iets, mits men de wettelijke kaders respecteert. Ik begrijp dat er misverstanden ontstaan als gevolg van de keuze voor het woord "beheerscommissie". Dit woord wekt de indruk dat er zelfstandig en ter plekke iets kan worden gedaan. In de praktijk mag dat van mij, als het verder niet in strijd komt met de uitgangspunten die ik zojuist heb geformuleerd. Komen er wel spanningen, dan zal men de beheersfunctie die het woord uitstraalt, niet hebben. Dan zal men zich moeten onderwerpen aan het bevoegd gezag.

De heer **Franssen** (VVD): Ik geloof oprecht dat in de praktijk het verschil tussen mijn opvatting en de opvatting van de minister niet zo groot hoeft te zijn als ik aanvankelijk dacht. Is de minister bereid, de Kamer voor de eindstemming over het wetsontwerp een nadere brief te zenden die specifiek gaat over de taak en de functie van de beheerscommissie, op basis waarvan ik kan beoordelen of ik mijn motie wel of niet moet handhaven?

Minister **Braks**: Ik ben blij met deze constructieve dialoog. Ik heb begrepen dat er misverstanden zijn gerezen als gevolg van de uitstraling

Braks

van woorden. Ik zal niet alleen een brief aan de Kamer sturen, maar ook aan de beoogde besturen van de AOC's. In die brief zal ik nader toelichten wat de juridische positie van de beheerscommissies is en wat de taken van die commissies kunnen zijn. Ik zal de Kamer op dezelfde wijze inlichten, tijdig voordat wij in deze Kamer zullen spreken over een definitief standpunt met betrekking tot de AOC-vorming.

De heer **Franssen** (VVD): Kan dat voor de eindstemming over het wetsontwerp?

Minister **Braks**: Ik ben blij dat staatssecretaris Wallage mij nog even zegt dat ik hier toch wel even tijd voor nodig heb, hoewel er grote haast is geboden bij de stemming over dit wetsvoorstel. Ik zal proberen, spoed te betrachten. Ik beloof de heer Franssen, de juridische en de praktische kanten nog eens uitvoerig uiteen te zullen zetten. Dat zal gebeuren in een brief die ongeveer gelijk zal zijn aan een brief die ik aan de beoogde besturen van de AOC's zal zenden. Ik dring er bij de Kamer op aan, hierop niet te wachten met de stemming, want dan vrees ik dat er vertraging ontstaat in de voortgang.

De heer **Franssen** (VVD): Die garantie kan ik u niet geven. Als de inhoud van de brief niet voldoende tegemoet komt aan hetgeen ik heb gevraagd — ik zeg er op voorhand bij dat ik hoop dat dit niet gebeurt — en mij dus niet tevreden stelt, dan moet ik bezien of ik nog een amendement op het wetsvoorstel moet voorbereiden. Ik heb de brief dus echt nodig voordat wij tot de eindstemming over het wetsontwerp komen.

Minister **Braks**: Uiteindelijk is dat een afweging die de heer Franssen zelf moet maken. Ik moet de Kamer wel aanvaarding van de motie die door de heer Franssen is ingediend, ontraden. Het criterium dat door middel van de motie wordt ingevoegd en waarmee wij in de opdracht aan de procescoördinator geen rekening hebben gehouden — wij hebben het niet gestimuleerd, maar wij hebben er ook geen rekening mee gehouden — zou een ernstige doorkruising vormen van het evenwicht dat nu in het advies is vervat. Dit evenwicht is na zeer veel overleg en inspanningen bereikt. Ik

zal het hier nu bij laten, na de dialoog die wij hierover zojuist hebben gehad.

De heer **Franssen** (VVD): Dit leidt er wel toe dat u er in de toekomst wellicht goed aan doet, zorgvuldiger te formuleren wat u precies bedoelt.

Minister **Braks**: Dat moet altijd het streven zijn. Wij moeten echter ook bereid zijn, te erkennen dat de ontwikkelingen hun gang moeten gaan. Wat dat betreft vond ik een opmerking die de heer Nuis maakte, zeer interessant. Hij zei namelijk dat de oplossing zeer inventief is. Ook ik ben nog steeds die mening toegedaan. Juist in een ontwikkelingsproces moet je inventiviteit een kans geven. Wellicht kan de benadering met beheerscommissies eens tot voorbeeld dienen. Maar goed, laat ik daar niet verder op ingaan. Ik ben nu immers geen minister van Onderwijs meer! Die periode is achter de rug.

De heer Van der Vlies heeft mijn brief goed geïnterpreteerd. Ik ben blij met zijn constatering. Ik ben werkelijk van mening dat wij een uitwerking hebben gegeven van datgene wat wij eerder in de Kamer hebben besproken.

Het is jammer dat de heer Schutte niet eerder de gelegenheid heeft gehad, maar toen bestond zijn fractie nog maar uit één persoon. Intussen zijn het er twee. Misschien komt er nu meer tijd voor dat spectaculaire aspect van onderwijs in Nederland, het landbouwonderwijs. Wij proberen de grondwettelijke uitgangspunten van het onderwijs ook in het landbouwonderwijs gestalte te geven. Wij moeten dit niet alleen proberen, maar ook garanderen. Dit is een geweldige opdracht. In de brief gaat het alleen om AOC-vorming waarbij een zekere delegatie van de denominatieve bevoegdheden noodzakelijk is. Er zijn echter verschillende AOC's in voorbereiding, met de grondslag algemeen bijzonder, met een samenwerkingsgrondslag, waarbij de denominatieve aspecten meteen volledig tot hun recht kunnen komen, en verder verbijzonderd met de grondslag rooms-katholiek of protestants-christelijk. Ik verwijs hiervoor naar het advies van de procescoördinator.

De **voorzitter**: Naar mij blijkt, is er geen behoefte aan een vierde termijn.

De algemene beraadslaging wordt gesloten.

De **voorzitter**: Ik stel voor, af te zien van de artikelsgewijze behandeling en de stemming te doen plaatsvinden, nadat de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij de brief waarom is gevraagd, heeft verzonden. Ik breng dit naar voren, omdat wij anders dinsdag een ordebat hebben. Het verst strekkende voorstel is dat van de heer Franssen om de brief af te wachten in verband met mogelijke amendering.

De heer **Reitsma** (CDA): Voorzitter! De staatssecretaris heeft net op spoed aangedrongen voor de stemming over dit wetsvoorstel. De fractie van het CDA deelt zijn opvatting. De minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij heeft toegezegd dat hij een brief aan de Kamer en aan de bevoegde gezagen zal schrijven. Ik stel voor, deze brief te betrekken bij de discussie over het fusieplan. Mijn fractie heeft er geen behoefte aan, de stemming over dit wetsvoorstel op de brief te laten wachten, te meer daar de minister gezegd heeft dat hij enige tijd nodig heeft om dit op papier te krijgen.

De heer **Franssen** (VVD): Ik heb absoluut niet de bedoeling, de zaak te vertragen. De verantwoordelijkheid ligt nu bij de regering om zodanig te procederen dat geen vertraging ontstaat. Ik zal geen actie of poging tot actie ondernemen om de zaak te vertragen, omdat ik evenals de regering inziet dat spoedige afhandeling van het wetsvoorstel in deze Kamer geboden is.

De heer **Van Gelder** (PvdA): Wat ons betreft, kan het wetsvoorstel nu zo spoedig mogelijk worden afgehandeld. Wij vinden de brief eerder van toepassing op de discussie over de afronding van de AOC dan op de afhandeling van dit wetsvoorstel. Wij steunen dus datgene wat de heer Reitsma erover gezegd heeft.

De **voorzitter**: Ik heb een vraag aan de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Als ik het goed heb begrepen, heeft hij een brief toegezegd op grond van datgene wat hij de Kamer zoëven heeft meegeedeeld. Ik moet er als voorzitter op

voorzitter

attenderen dat amendering uiteraard niet meer mogelijk is, als de eindstemming over het wetsvoorstel heeft plaatsgevonden. Er zit dus een procedureel punt aan, dat een bevestiging is van datgene wat de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij zoëven aan de Kamer heeft meegedeeld. Het is nu pas dinsdag en daarom vraag ik hem of zijn brief de Kamer nog deze week kan bereiken. Dan kunnen wij aanstaande dinsdag stemmen en is iedereen tevreden.

Minister Braks: Ik moet de procedures van de Kamer weer op mij laten inwerken. De heer Franssen heeft een motie ingediend over het gedrag van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij voor de uitwerking van het wetsvoorstel dat nu ter sprake is. Er lijkt mij geen amendement op dit wetsvoorstel in het geding.

De voorzitter: De heer Franssen heeft gezegd dat hij amendering naar aanleiding van de brief overweegt. Dat betekent puur procedureel het volgende. Als een lid van deze Kamer amendering overweegt en hij verlangt in verband daarmee nadere informatie, staat de Kamer voor de vraag of de stemmingen kunnen plaatsvinden of dat zij moeten worden uitgesteld. Ik denk, dat het een goed gebruik is om in dat geval te wachten tot de informatie op tafel ligt, tenzij er dringende redenen zijn. Het gaat nu om een bevestiging van datgene wat u zoëven hebt gezegd om ieder misverstand in het vervolg uit te sluiten. Ik zie dan ook niet in, waarom die brief deze week de Kamer niet zou kunnen bereiken, want dan kunnen wij alle verlangens verzoenen en dinsdag stemmen.

Minister Braks: Voorzitter! Om mijn goede wil te tonen, zal ik datgene wat ik zojuist gezegd heb, maar nader geadstrueerd, binnen een week aan de Kamer doen toekomen. Ik moet een slag om de arm houden omdat ik ook het overleg met de beoogde bevoegde gezagen in acht moet nemen. Dat zijn vrij gecompliceerde bestuurlijke overlegvormen. Daarom vraag ik dan ook wat tijd. Maar een nadere uiteenzetting over datgene wat ik zojuist zelf betoogd heb, kunt u binnen een week tegemoet zien.

De voorzitter: Dan stel ik nader

voor, de stemmingen in verband met het wetsvoorstel aanstaande dinsdag te doen plaatsvinden.

Daartoe wordt besloten.

De voorzitter: Lettend op het tijdstip waarop wij nu zijn aangekomen, lijkt het mij niet wijs om met de eerste termijn van het wetsvoorstel Wijziging van de Gemeentewet, de Wet op de motorrijtuigenbelasting 1966, de Wet op de rechterlijke organisatie en de Wet gemeenschappelijke regelingen inzake parkeerbelastingen (19405) te beginnen. Die termijn zou van de kant van de Kamer aanmerkelijk meer dan één uur duren, zodat wij vanavond in problemen zouden komen met de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken. Ik zal op een nader moment aangeven wanneer de behandeling inzake de parkeerbelasting aan de orde komt.

De vergadering wordt van 17.40 uur tot 19.15 uur geschorst.

Aan de orde is de behandeling van:

- **hoofdstuk V (Buitenlandse Zaken) van de rijksbegroting voor 1990, met uitzondering van de delen NAVO en Ontwikkelingssamenwerking (21300-V);**
- **het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk V (Ministerie van Buitenlandse Zaken) voor het jaar 1989 (wijziging naar aanleiding van de Voorjaarsnota; eerste wijziging) (21274);**
- **het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven van hoofdstuk V (Ministerie van Buitenlandse Zaken) voor het jaar 1988 (slotwet; derde wijziging) (21299-03);**
- **de delen NAVO van hoofdstuk V (Buitenlandse Zaken) en hoofdstuk X (Defensie) van de rijksbegroting voor 1990 (21300-V en X);**
- **de notitie over het overheidsbeleid inzake nucleaire sancties tegen Zuid-Afrika (21166), en van:**
- de motie-Wiebenga over het zogenaamde gemeentelijke voorkeursbeleid (21300-VII, nr. 14);
- de motie-Willems/Van Es over het voornemen besluiten van lagere overheden voor schorsing voor te dragen (21300-VII, nr. 16).

(Zie regeling van werkzaamheden.)

De algemene beraadslaging wordt geopend.

De heer Weisglas (VVD): Mijnheer de voorzitter! "Vrijheid en democratie zijn de leidende beginselen voor mijn land en voor Oost-Europa". Dit is geen citaat uit de nieuwjaarstoespraak van de voorzitter van de VVD maar uit de nieuwjaarsboodschap van Sovjet-leider Gorbatsjov. Vrijheid en democratie als leidende beginselen, niet alleen in woorden maar ook in daden, daartoe is het afgelopen jaar inderdaad een enorme aanzet gegeven in bijna alle Europese landen en — zij het in veel mindere mate — in de Sovjet-Unie. Wie had zo'n halfjaar geleden de spectaculaire en adembenemende ontwikkelingen in Oost-Europa kunnen voorspellen? Havel — drager van de Erasmusprijs — van dissident tot president; het slopen van de Berlijnse muur; het helaas niet vreedzaam verdwijnen van de Ceaucescu-tiranie; vrije verkiezingen in het merendeel van de Oosteuropese landen. Het klinkt al bijna als een cliché, maar 1989 was een historisch jaar.

Ook in Nederland verandering, zij het uiteraard van onvergelykbare orde en omvang. En minister Van den Broek is er nog — thans bijna op de helft van Luns — nu naast minister Ter Beek, in kamerjaren de evenknie van Luns, maar als minister nog een schaatser die zijn eerste wankele schreden op het ijs zet. Op de dag van aantreden van het nieuwe kabinet zei minister Van den Broek dat het Nederlandse buitenlandse beleid een grote mate van continuïteit zou blijven vertonen. De VVD is daar niet tegen, mits het gaat om een continuïteit die aansluit bij de drastisch gewijzigde internationale omstandigheden. Wij hopen dat de minister dat voornemen kan waar maken nu hij niet langer wordt omgeven door trouwe CDA'ers als Bukman en Van Voorst en de liberale pragmaticus Bolkestein maar door — althans in vroegere tijden — bevlogen sociaal-democraten als Ter Beek, Pronk en Dankert. Minister Pronk zei overigens al dat het ministerie voor Ontwikkelingssamenwerking (dat overigens helemaal niet bestaat) geen hulpministerie maar een politiek ministerie is. Collega Terpstra heeft vanmiddag al gezegd dat ook de VVD

vindt, dat mensenrechten en democratisering in ontwikkelingslanden een belangrijke rol moeten spelen bij het ontwikkelingsbeleid. Ik wil de minister van Buitenlandse Zaken vragen wat hij vindt van die opvatting van zijn collega Pronk. Is hij het met mij eens dat het primaat van het buitenlands beleid, ook met betrekking tot ontwikkelingslanden, bij de minister van Buitenlandse Zaken behoort te blijven?

Bij de debatten over de regeringsverklaring en over de Europese Raad is over het Oost-Europa beleid al veel gezegd. Daarom nu een uitwerking en een actualisering. De regeringsverklaring noemde twee hoofdpijlers voor dat beleid: het verdiepen van de westelijke samenwerking (EG en NAVO) en het intensiveren van de betrekkingen met de landen van Oost-Europa die zich daarvoor openstellen. Dat zijn er gelukkig steeds meer. Doel is het ondersteunen van de politieke en economische hervormingen in Oost-Europa. Wij zijn het eens met dat uitgangspunt. Ik voeg daaraan toe, dat dit gericht moet zijn op vreedzame en stabiele veranderingen in Oost-Europa. In Roemenië was de revolutie helaas niet vreedzaam. Het verdwijnen van het Ceaucescu-regime is een zegen, maar het bloedvergieten dat daarbij plaatsvond een drama. Tussen haakjes: complimenten en waardering van onze fractie voor het optreden in die dagen van ambassadeur Stork.

Wat het intensiveren van de betrekkingen met de landen van Oost-Europa betreft merk ik op, dat wij de betrekkingen met de burgers in die landen minstens even belangrijk vinden. Het zijn immers vooral de individuele burgers die in Oost-Europa hebben bijgedragen aan de vreedzame, in Roemenië helaas gewelddadige, revoluties in hun landen, die zelf het juk van dictatuur en onderdrukking hebben afgeworpen. De menselijke contacten tussen Oost- en West-Europa moeten en kunnen daarom nu sterk worden uitgebreid. Die contacten kunnen voorlopers zijn van de nieuwe verhoudingen die in heel Europa zullen ontstaan. En dan denk ik niet alleen aan uitwisseling van deskundigen, gericht op kennisoverdracht aan Oost-Europa, maar ook aan culturele en politieke uitwisselingen om Oosteuropese groeperingen bij te staan bij het opzetten van een nieuw, pluriform en democratisch stelsel in

hun landen, zodat een bijdrage geleverd wordt aan de opbouw van de democratische samenleving aldaar.

In het debat over de regeringsverklaring zei de VVD, dat daartoe nieuwe mogelijkheden in het leven moeten worden geroepen, ook door de Nederlandse regering. Wij vroegen de regering, voor een dergelijk breed uitwisselingsprogramma de nodige financiële middelen uit te trekken. Er is toen toegezegd, dat de regering bij de behandeling van deze begroting met specifieke voorstellen zou komen. Mijn fractie ziet die voorstellen deze week graag tegemoet.

Vervolgens denk ik aan de ondersteuning van meer structureel, economische aard. Natuurlijk heeft men met deze categorie hulp ook tot doel bij te dragen aan de duurzaamheid en de stabiliteit van de democratisering in Oost-Europa. Al enige maanden geleden, na de positieve veranderingen in Polen en Hongarije, pleitte de VVD-fractie voor Marshall-hulpachtige steun aan die landen. Natuurlijke waren ontvangstructuur en andere omstandigheden in de Westeuropese landen die Marshall-hulp ontvingen, heel anders dan in de Oosteuropese landen van nu, maar de overeenkomst zit in de brede aanpak, in de omvang en in de politieke en economische, structurele gerichtheid van die hulp.

In het debat over de regeringsverklaring vroeg de VVD om ruimhartige hulp van de EG-landen aan Polen, Hongarije en de DDR en daar zijn inmiddels Tsjechoslowakije en Roemenië bij gekomen, terwijl wij Joegoslavië en, naar wij mogen hopen, Bulgarije ook niet mogen vergeten. Op 13 december heeft de Groep van 24 overeenstemming bereikt over de eerste opzet van inderdaad ruimhartige hulp aan Polen en Hongarije. Wil de minister nader toelichten wat inhoudelijk de hoofdlijnen van die hulp zijn en op welke wijze en door wie zij zal worden uitgevoerd en begeleid, Welke overlegstructuur met Polen en Hongarije is daartoe opgezet?

De structurele hulp aan de andere Oosteuropese landen moet snel volgen. Hoe staat het met de voorbereiding daarvan? Zal ook hierbij de Europese Commissie de coördinatie op zich nemen? Wat vindt de regering van de recent door de heer Delors geuite gedachte om vanuit de EG zo'n 40 mld. per jaar

richting Oost-Europa te zenden? Is dat realistisch, vraag ik bijna retorisch. Wekt dat niet veel te grote verwachtingen?

Hoe is de coördinatie en de begeleidingsstructuur aan Nederlandse kant wat de hulp betreft? Wat betekent het in de praktijk, dat Buitenlandse Zaken het hulpbeleid voor Oost-Europa zal coördineren, maar dat Economische Zaken en Financiën zijn belast met de deelcoördinatie van de bilaterale en de multilaterale hulp?

Na wat Haags bureaucratisch geharrewar, opgelost door de minister-president, over die coördinatie is eind december besloten, dat Nederland 87 mln. zal bijdragen. Voor hoe lang en voor welke landen, is mijn vraag. De VVD vindt dit te weinig, zeker wanneer het gaat om bilaterale en multilaterale hulp aan zeven Oosteuropese landen. Wij vragen de regering om dat bedrag te verhogen, ook al is dat wellicht al gebeurd met een bijdrage van 160 mln. aan de Europese ontwikkelingsbank.

Hoe staat het met de oprichting van die bank? Wat is de stand van zaken? Wanneer zal de bank operationeel kunnen worden en wat gebeurt er qua financiering tot dat moment? Heeft de regering zowel Amsterdam als Ruding kandidaat gesteld? Hoe wordt de hulp voor Oost-Europa op de rijksbegroting gefinancierd?

Dan kom ik te spreken over de verdieping van de westelijke samenwerking, de tweede hoofdpijl van het beleid. Tijdens het debat over de Europese Raad heb ik al gezegd, dat juist met de huidige veranderingen in Oost-Europa moet worden doorgegaan met de integratie van de twaalf EG-landen. Die moet gericht zijn op de totstandkoming van een Europese Unie. Dat moet niet alleen gebeuren in het belang van die EG-landen zelf, maar ook ten behoeve van de Oosteuropese landen waarmee de EG tot nieuwe en nauwe samenwerkingsvormen moet komen. Dan denken we aan een breed scala van economische en handelspolitieke samenwerkingsakkoorden dat uiteindelijk moet leiden tot een vorm van associatie tussen de EG en de Oosteuropese landen. Graag hoor ik wat de visie van de regering hierop is.

Wanneer we spreken over het belang van verdergaande integratie in de EG, spreken wij ook over het

belang van verdere democratisering in de EG en dus over vergroting van de bevoegdheden van het Europees Parlement. Onlangs werd een motie van de VVD aangenomen waarin de regering wordt gevraagd om initiatieven te nemen met als doel, tijdens de intergouvernementele conferentie over de EMU ook te besluiten de bevoegdheden van het Europees Parlement te vergroten. Wil de regering thans, in dit debat, aangeven welke initiatieven zij hiertoe tijdens de voorbereiding van die conferentie zal nemen?

Voortgaande integratie van de twaalf EG-landen is ook van belang met het oog op de toekomstige verhouding tussen de Bondsrepubliek Duitsland en de DDR. Werd dat onderwerp in de regeringsverklaring *nog niet eens genoemd, sindsdien* is de discussie en de emotie over dit onderwerp, niet in het minst en begrijpelijk in de BRD en de DDR zelf, steeds intensiever geworden. Wij kunnen ons vinden in de door de Europese Raad onderschreven voorwaarden van president Bush ten aanzien van de Duitse eenheid: het recht op zelfbeschikking; eenwording als vreedzaam en geleidelijk proces; een voortgezette Duitse deelname aan EG en NAVO; het in acht nemen van de rol en de verantwoordelijkheden van de geallieerden en het vasthouden aan "Helsinki" en dat wil dus onder meer zeggen de onaan-tastbaarheid van de Poolse west-grens. Tijdens het debat over de Europese Raad heb ik niet verheeld dat de manier waarop de bondskanselier het laatste onderwerp benadert, de VVD-fractie nog niet geheel geruststelt, ondanks duidelijke uitspraken van minister Genscher daarover. Ook daarom onderschrijf ik de opvatting van minister Van den Broek tijdens het debat over de Europese Raad dat de Duitse eenheid niet mag worden gezien als voor-waarde voor Europese eenheid, maar als een gevolg, een sluitstuk daarvan. Inderdaad: de opheffing van de Duitse deling als parallel onderdeel van de Europese heling. Hoe verhoudt zich deze opvatting van de regering overigens tot de vorige week door de minister-president of de heer Lubbers in Tilburg gehouden toespraak — in "CDA-turbo-taal van een vrijzinnige dominee", althans volgens J.L. Heldring in NRC — waarin Duitse eenwording werd uitgesloten? "Ik denk aan de wenselijkheid voort te gaan met de

staten en de grenzen tussen staten zoals Europa die nu kent", zei de minister-president of de heer Lubbers. Wij horen dat graag van de minister van Buitenlandse Zaken.

Ik ben het overigens eens met minister Van den Broek dat er thans van zelfstandige toetreding van de DDR tot de EG geen sprake kan zijn. Hoe verliep de discussie daarover in Dublin nu precies? Ik zet hierbij een streepje onder het woord "precies".

Voortgaande integratie van de twaalf EG-landen dient ook intensivering en verbetering van de Europese politieke samenwerking (EPS) te betekenen, inclusief een versterking van een aan de nieuwe omstandigheden aangepaste Europese veiligheidsdimensie. Tot op heden is de EPS helaas nog vaak een gammel geheel. Denk aan de verdeelde reactie op het nieuwe bewind in Roemenië — waar Nederland overigens niet al te vlot was —, denk aan de verschillende benadering van het Midden-Oostenvraagstuk en denk vooral aan het feit dat de bondskanselier over zijn tien-puntenplan inzake de Duitse eenheid niet tevoren de EPS-partners informeerde. De VVD-fractie vraagt de regering, initiatieven te ontwikkelen, die gericht zijn op verdere verbetering en versterking van de EPS.

Een tweede plaats voor de gewenste verdieping van de westelijke samenwerking is natuurlijk de NAVO en mede als onderdeel daarvan de samenwerking tussen de EG en de VS. In de regeringsverklaring werd gesteld dat de NAVO, waarin de samenwerking met de VS verankerd ligt, het fundament blijft van het Nederlandse vredes- en veiligheidsbeleid, waarbij ook werd gewezen op de bijdrage die de standvastige en constructieve opstelling van de NAVO heeft geleverd aan stabiliteit en aan verbetering van de Oost-Westverhouding, terwijl ook de kansen die het huidige wapenbeheersingsproces biedt alleen in eendrachtige westelijke veiligheidssamenwerking kunnen worden gerealiseerd. De VVD-fractie is het hiermee graag eens. Het beleid van de NAVO moet uiteraard passen binnen de zo sterk gewijzigde en verbeterde Oost-Westverhouding en het moet deze ontwikkeling ondersteunen en stimuleren. Dan komt het accent vanzelf te liggen op de NAVO als politiek forum ten behoeve van het wapenbeheersingsoverleg en van de uiteindelijke opheffing van de

deling van Europa of, zoals secretary Baker het in Berlijn zei: De NATO werkt aan een nieuwe veiligheidsstructuur voor Europa, waarin de militaire component wordt vermindert en de politieke component wordt vergroot. Kan de regering zich vinden in die benadering van een NAVO van de toekomst die overigens al een basis vindt in het comprehensive concept van mei jongstleden en zelfs al in het Harmel-rapport? Wij vinden het dan ook positief dat dit comprehensive concept en het belang van eensgezindheid binnen de NAVO, in het regeerakkoord als richtsnoer voor het te voeren veiligheids- en ontwapeningsbeleid worden gezien. Het is primair aan de ministers van Buitenlandse Zaken en van Defensie om ervoor te zorgen dat het gehele kabinet, *inclusief de vice-minister-president* en de minister van Defensie zelf, zich daaraan houden, ook als het gaat om de hoogte van de Nederlandse defensie-uitgaven, waarover slechts in overleg met de bondgenoten en na het afsluiten van wapenbeheersingsverdragen beslissingen kunnen worden genomen. Collega Van Heemskerck zal hier morgenavond nader op ingaan.

Binnen en buiten het kader van de NAVO is intensieve politieke samenwerking tussen de EG en de VS juist nu van groot belang. Daarom is het positief dat president Bush heeft gezegd dat de VS een betekenisvolle militaire aanwezigheid in Europa zal handhaven zolang de bondgenoten dat wensen als onderdeel van de gemeenschappelijke defensie-inspanning. Vooral belangrijk is de opmerking die hij daaraan toevoegde: de VS zal een Europese macht blijven. Die benadering werd ook onderstreept door secretary Baker, die zelfs zover ging een verdrag voor te stellen tussen de VS en de EG teneinde de wederzijdse betrekkingen te versterken. Wat is de opvatting van de regering over die gedachten van Bush en Baker, waar de VVD-fractie in beginsel positief tegenover staat?

De NAVO als politiek forum dient een hoofdrol te spelen in het overleg met de landen van het Warschavapact, niet alleen op het terrein van wapenbeheersing, maar vooral ook waar het gaat om de toekomstige inrichting van Europa.

De heer **Van Traa** (PvdA): Wat voor Amerikaanse presentie kan de heer

Weisglas zich voorstellen, als bij voorbeeld alle Sovjet-troepen uit Oost-Europa vertrokken zijn? Heeft dat niet iets te maken met het oordeel dat je eventueel geeft over de wenselijkheid van de omvang van Amerikaanse troepen in West-Europa?

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! U heeft mij niet horen spreken over de omvang van de Amerikaanse aanwezigheid in West-Europa. Ik heb een politiek oordeel uitgesproken door blij te zijn met de opvatting van president Bush dat er een Amerikaanse aanwezigheid in Europa moet blijven, ook militair. Het spreekt vanzelf dat de omvang van die aanwezigheid mede moet worden bezien in het licht van de omvang van de Sovjet-aanwezigheid. Ik denk dat het eerder aan onze collega's in Washington is dan aan ons hier in Den Haag om daar beslissingen over te nemen, maar het spreekt vanzelf dat het een politieke invalshoek is.

Wat de NAVO als politiek forum betreft, moet het overkoepelende kader voor het overleg gericht op de overbrugging van de tweedeling in Europa in eerste instantie de CVSE zijn, waar immers de landen van de NAVO en het Warschaupact gezamenlijk om de tafel kunnen zitten. Daar kan ook worden gesproken over de mensenrechten, de economie en niet in de laatste plaats het milieu. Toen president Gorbatsjov voorstelde om de voor 1992 voorziene CVSE-top al dit jaar te houden, reageerde minister Van den Broek daar positief op. De VVD-fractie was en is het met die reactie eens, maar tot de EG-bijeenkomst in Dublin afgelopen weekend hebben wij hierover niets meer van de minister gehoord. Nu is het initiatief dan ook overgenomen door minister Genscher en door de heer Delors. Waarom de afgelopen maanden die terughoudendheid bij de minister? De heer Voorhoeve heeft tijdens het debat over de regeringsverklaring voorgesteld het bestaande CVSE-kader om te zetten in een permanent politiek forum. Hij vroeg de regering daartoe initiatieven te ondernemen. Thans vernem ik graag de reactie daarop. Ik vraag ook de reactie van de minister op de gedachte om toe te werken naar een regionaal collectief veiligheidssysteem, zoals dat vanochtend uitgebreid door de heer Voorhoeve is verwoord in het ochtendblad de Volkskrant.

Minister Baker deed de interessante suggestie om contacten tussen alle parlementen van de CVSE-landen — gelukkig komen er ook in Oost-Europa steeds meer echte parlementen — op te zetten; een soort parlementaire CVSE-assemblee. De VVD-fractie staat daar positief tegenover. Graag hoor ik op dit punt de mening van de regering, al is het natuurlijk in de eerste plaats een zaak voor de parlementen zelf. Daarom zou ik ook de reacties van mijn collega's op prijs stellen. Ik stel concreet voor dat de Nederlandse leden van de NAVO-assemblee initiatieven ontplooiën om te komen tot geregelde parlementaire contacten tussen alle CVSE-landen.

Ik herhaal het belang van nauwe samenwerking tussen de Oosteuropese landen en de Raad van Europa, omdat daar immers de beginselen van de democratie en van de rechten van de mens centraal staan. Het is juist de toepassing van die beginselen die in Oost-Europa ondersteund moet worden. Vandaar dat ik vraag naar de stand van zaken ten aanzien van de toetreding van Hongarije. Vandaar ook dat ik vraag of reeds meer Oosteuropese landen een concreet verzoek om toetreding tot de Raad van Europa hebben gedaan.

Ik maak een paar opmerkingen in telegramstijl over de CSE. De regeringsnotitie geeft een positief beeld van de onderhandelingen, al zijn er nog vele kleine en grote problemen op te lossen. Doel is een evenwicht van conventionele strijdkrachten op lagere niveaus en het ongedaan maken van het vermogen tot verrassingsaanvallen en grootscheepse offensieve acties. Hoe ziet de regering dat doel van Wenen en de mogelijkheid om het nog dit jaar te bereiken onder de huidige omstandigheden in Europa? Als je het positieve beeld in Wenen vergelijkt met het jarenlang voortslepen van de MBFR-onderhandelingen, dan zie je pas hoezeer het klimaat voor wapenbeheersing echt is verbeterd en dat dus constructief en inventief van dat klimaat gebruik moet worden gemaakt. Begin december zei minister Van den Broek dat Nederland in de NAVO verdergaande reducties inzake de conventionele bewapening zou voorstellen. Is dat gebeurd en hoe luiden die voorstellen?

Terecht onderstreept de notitie het belang van een effectief verificatiesysteem. Aanzet is onder andere het

uitwisselen van informatie tussen de CSE-lidstaten over elkaars strijdkrachten. Nederland toonde zich bereid om unilateraal informatie te geven over het artilleriebestand. Dat is voor het eerst een eenzijdige maatregel, die de VVD graag ondersteunt. Hebben andere NAVO-landen of Warschaupact-landen zich al bereid verklaard om dergelijke informatie te verschaffen?

Secretary Baker sprak over een NAVO-verificatiestaf. Wat vindt de regering daarvan en hoe verhoudt zich dat tot de door minister Ter Beek aangekondigde Nederlandse verificatie-inspanning? Die moet toch in ieder geval in het kader van NAVO en WEU staan. Wat is, met het oog op versnelling van het Wenen-proces, de reactie van Nederland en de andere NAVO-landen op het voorstel van minister Baker in Berlijn om de bijeenkomst van de ministers van Buitenlandse Zaken van NAVO en Warschaupact in Ottawa komende maand over "open skies", te gebruiken om de CSE-onderhandelingen een verdere politieke stimulans te geven?

Er zijn nog andere belangrijke buitenlands-politieke problemen die juist nu niet naar de achtergrond gedrongen moeten worden, omdat het verbeterde Oost-Westklimaat kan bijdragen aan hun oplossing. Ook Nederland heeft daar, vooral in het kader van de EPS, een taak. De passages over het buitenlands beleid in het regeerakkoord zijn brokkelig en vaag. Opvallend is vooral wat er niet staat. Er staat niets over het Midden-Oosten, niets over het mensenrechtenbeleid, niets over Suriname, niets over concrete voornemens inzake het internationale milieubeleid. Er is wel een uitgebreide passage over Zuid-Afrika. Kunnen de ministers aangeven op grond van welke criteria een belangrijk onderwerp van buitenlands beleid al dan niet in het regeerakkoord is opgenomen? Of is dat meer een kwestie van binnenlandse politiek?

Wat betreft Zuid-Afrika is ook de VVD-fractie van mening dat thans moet worden afgewacht of de regering-De Klerk met werkelijke, concrete en fundamentele hervormingen komt. Hopelijk is Namibië een goed voorbeeld. Wij moeten overigens niet te ongeduldig zijn. Wanneer in 1990 wil de regering het beleid met betrekking tot Zuid-Afrika evalueren en zal die evaluatie plaatsvinden samen met de EPS-

partners? Wij vinden dat dat het geval zou moeten zijn. Met het doel van de Nederlandse regering, namelijk fundamentele hervormingen in Zuid-Afrika die leiden tot volledige afschaffing van apartheid, langs vreedzame weg, zijn wij het natuurlijk volledig eens. Belangrijk is, dat op korte termijn onder andere de onderwijssituatie voor zwarte Zuidafrikanen wordt verbeterd. Het is onacceptabel dat de onderwijsuitgaven voor een zwarte scholier nog steeds vijfmaal lager zijn dan die voor een blanke. De VVD twijfelt zeer aan de mogelijkheid, ook juridisch, of economische sancties buiten het verband van de twaalf EG-landen mogelijk zijn, nog los van onze twijfels over de effectiviteit van dergelijke sancties. Wil de minister misschien nog eens kijken naar zijn eigen nota over EG-sancties van 1983? Het is overigens opvallend dat in de definitieve versie van het regeerakkoord nog slechts wordt gesproken over eventuele verdergaande sancties met EG-landen, dit in tegenstelling tot het eerste concept. Het is goed dat de PvdA heeft toegegeven aan de in dit opzicht verstandige opvattingen van het CDA.

Bij de behandeling van de begroting voor Binnenlandse Zaken, verleden week, is uitgebreid gesproken over het buitenlands beleid van gemeenten en over de LOTA. Ik kom daar niet op terug, maar verwijs naar de verstandige uitspraken van collega Wiebenga op dat punt. Wel wil ik de minister van Buitenlandse Zaken drie vragen stellen.

1. Deelt hij onze opvatting dat gemeentelijk voorkeursbeleid in feite boycotbeleid is en dat dit door de regering niet kan worden toegeestaan?
2. Is hij van mening dat gemeentelijke besluiten die dit voorkeursbeleid inhouden dus voor vernietiging in aanmerking dienen te komen?
3. Wil hij mededelen welke beleidsmogelijkheden in het kader van een gemeentelijk buitenlands beleid volgens hem wel bestaan?

Mijnheer de voorzitter! De gemeente Delft heeft verboden het Prinsenhof te verhuren aan Shell voor een afscheidsdiner voor de directeur van Shell Nederland. Bij een dergelijke kneuterigheid vergeleken is Madurodam nog een wereldstad. Gelukkig gaf een woordvoerder van het ministerie van Buitenlandse Zaken hierop een

negatief commentaar. Dit riekt naar discriminatie, zei hij of zij in keurige BZ-taal in de NRC. Wil de minister dat commentaar hier expliciet onderschrijven?

De VVD-fractie is het ermee eens dat in november jongstleden geen ambtenaren aanwezig waren bij de in Den Haag gehouden PLO-herdenking van onder andere de uitroeping van een Palestijnse staat. Wij zijn dat niet omdat wij tegen ieder contact met de PLO zijn, maar omdat erkenning van een Palestijnse staat pas kan plaatsvinden als de eventuele oprichting daarvan het resultaat is van onderhandelingen tussen alle betrokken partijen, waarbij het bestaan van de staat Israël binnen veilige en gegarandeerde grenzen vast moet staan. Het bereiken van een politieke oplossing wordt zeer moeilijk gemaakt zolang de PLO in haar handvest de vernietiging van de staat Israël als uiteindelijke doelstelling heeft staan. Dat dit geen loze kreet is, blijkt uit het communiqué na het bezoek van Arafat aan Khadafi, begin januari, waarin staat dat de staat Israël een van de uitkomsten van de Tweede Wereldoorlog is en moet verdwijnen, net als de Berlijnse Muur. De International Herald Tribune is hiervoor de bron. Wij zijn het dan ook niet eens met minister Van den Broek die in het debat over de Europese Raad zei dat wij ons moeten realiseren dat het gewoon moeilijk is om van de Europese Raad te vragen om tegen de PLO te zeggen dat haar Handvest gewijzigd moet worden. De VVD vindt dat de minister zich daar veel te makkelijk bij neerlegt. Wij vragen hem nogmaals om in EPS-verband dit punt aan de orde te stellen. Natuurlijk moet ook Israël stappen zetten in het vredesproces. Wij zien het voorstel voor verkiezingen in de bezette gebieden, dat heeft geleid tot het plan-Baker, als een dergelijke stap. Wat is de Europese bijdrage aan het slagen daarvan?

De VS heeft onlangs een nieuw initiatief ontplooid om de infame resolutie van de Verenigde Naties uit 1975, waarin het zionisme als een vorm van racisme wordt bestempeld, van nul en generlei waarde te verklaren door het aannemen van een nieuwe resolutie. Wat is de opvatting daarover van de regering? Wil de minister in EPS-verband dit initiatief steunen?

Amnesty International heeft begin deze maand geschreven dat de

Israëliëse regering mogelijk onrechtmatige executies van Palestijnen zou gedogen in het kader van de bestrijding van de Intifadah. De Israëliëse regering heeft dat ontkent. Het is van belang dat dit nader wordt onderzocht. Wij vragen de minister om dit te bevorderen.

Mijn laatste vraag over het Midden-Oosten is de volgende. Hoe staat het eigenlijk sinds juni jongstleden met de diplomatieke contacten tussen Nederland en Koeweit? Deze vraag leent zich wat mij betreft niet voor schriftelijke beantwoording.

Weer is een VN-resolutie aangenomen over Cambodja. Nederland heeft die resolutie mede ingediend. Als gevolg ervan wordt de VN-zetel nog steeds bezet door een coalitie waarvan de Rode Khmer deel uitmaakt. In het verleden deden wij mee aan dergelijke resoluties, omdat de Vietnamezen heer en meester waren in Phnom Penh. De Vietnamezen zijn vertrokken, naar het zich laat aanzien. Daarom hadden wij die resolutie niet moeten steunen en zeker niet mede moeten indienen. Het zou beter zijn, die VN-zetel leeg te laten, dan de coalitie op het kussen te helpen, waarvan iedereen weet dat de Rode Khmer de sterke partij is. België, Ierland en Portugal hebben zich tenminste van mede-indiening onthouden. Zweden en Finland hebben zich van stemming onthouden. De regering heeft hiermee verkeerd gehandeld. Wij vragen de minister, te verklaren dat dit de laatste keer is geweest dat Nederland in de VN een dergelijke opstelling heeft gekozen.

Onlangs heeft Australië voorgesteld om Cambodja gedurende een zekere periode door de VN te laten administreren, een staakt-het-vuren te laten afdwingen, vrije verkiezingen te organiseren en de VN-zetel zolang vacant te laten. Dat voorstel gaat ver, maar wellicht is dit voor Cambodja de enige oplossing. Is de regering bereid, dit voorstel te steunen? Is Nederland bereid, een bijdrage te leveren aan een VN-presentie in Cambodja?

Ook in Afghanistan zouden de Verenigde Naties een constructieve rol kunnen spelen om dat land uit de ellende te helpen, waarin het thans terecht is gekomen. Zien de bewindslieden daar mogelijkheden voor de VN en willen zij die bevorderen?

Het heeft ons verbaasd dat over Suriname niets in het regeerakkoord staat en dat de Regeringsverklaring

er enkele gratuite zinnen aan wijdde en niet meer. Deelt de regering onze opvatting dat het op zijn minst gezegd bizar is dat het akkoord van Kourou inzake Oost-Suriname dat was goedgekeurd door de Surinaamse regering en Assemblee niet wordt uitgevoerd en wordt heronderhandeld door de legerleider? Dat is toch tekenend voor de werkelijke machtsverhoudingen in Suriname? Deelt de minister de recente Amerikaanse kritiek op de democratisering in Suriname? Wat is de opvatting van de regering over de steeds duidelijker wordende Surinaamse betrokkenheid bij de internationale drugshandel? Draagt de regering bij aan het bestrijden daarvan?

Wat is de reactie van de minister op recente zeer negatieve berichten, onder andere van de Nederlandse permanente vertegenwoordiger, inzake het functioneren van de WHO? Ik vond de eerste reactie van het ministerie in de Volkskrant wel erg laconiek.

De recente spectaculaire en historische ontwikkelingen in de wereld, met name in Oost-Europa, maar ook de internationale milieuproblematiek, de drugsproblematiek, het internationale terrorisme en de gigantische problemen van de ontwikkelingslanden stellen steeds hogere eisen aan ook het Nederlandse buitenlandse beleid. Wat betreft ontwikkelingsamenwerking stelt het regeerakkoord dat het ambtelijk apparaat kwantitatief en kwalitatief zodanig zal worden ingericht en toegerust dat het berekend is voor de steeds zwaarder wordende taken. Collega Terpstra heeft hierover vanmiddag gesproken. Maar dat geldt toch niet alleen voor ontwikkelingsamenwerking? Ook elders is en blijft toch specifieke kennis nodig? Waarom staat dat niet in het regeerakkoord? Wil de minister van Buitenlandse Zaken zeggen, op welke wijze hij het apparaat van het gehele departement van Buitenlandse Zaken in binnen- en buitenland zodanig zal inrichten, dat het opgewassen blijft tegen de hoge eisen die de huidige internationale ontwikkeling daaraan stelt?

□

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Mijnheer de voorzitter! 1989: het is nog steeds niet te geloven! Binnen drie maanden: Honecker weg, Krenz weg, muur weg, Ceausescu

dood. 1989: het jaar van het einde van de dromen van Marx, die via Lenin en Stalin uitgroeiden tot een waardeloos contra-productief en inhumane systeem. De ontarding van een internationale volksbeweging, die mensen als onmondige slaven aan zich bond. Toch zullen de bittere herinneringen aan de Stalins, de Beria's, de Kadars en Ceausescu's altijd blijven, net zozeer als de Ulbrichts en de Grotewohls en hun Vopo's en Stasi nog lang als trauma's bij onze Duitse vrienden zullen doorwerken. Natuurlijk is het zo, dat zonder de vonk Gorbatsjov en zonder de dappere trendsetters Polen en Hongarije, de massa's in Oost-Berlijn, Leipzig, Boekarest en Praag waarschijnlijk niet de straat zouden zijn opgegaan. Het waren echter juist die door de televisie internationaal gesteunde massa's die niet alleen de definitieve klap uitdeelden, maar ook aantoonde, hoe smal de morele draagkracht van het systeem wel was. Dat geldt in het bijzonder voor de trouwste Sovjet-satelliet, de DDR. Zonder de hulp van Moskou konden Honecker en Krenz het wel vergeten.

Mijnheer de voorzitter! Terwijl in Roemenië steeds luider de roep gehoord wordt om de communistische partij voortaan maar als verboden te verklaren, en de Zuidafrikaanse minister van Buitenlandse Zaken Pik Botha naar Hongarije vertrekt om "nieuwe vrienden" te maken, is het in de communistische partijen buiten Oost-Europa muisstil gebleven. Een interessante vraag hierbij is, hoe en of met name de invloedrijke Franse en Italiaanse communisten uiteindelijk hun draai zullen nemen en wat de reactie van bij voorbeeld de Vereniging Nederland/DDR op een en ander zal zijn.

Zonder te willen vervallen in triomfalisme over de superioriteit van het vrije-marktsysteem en rekening houdend met gevoelens van nationale trots, met name in de Sovjet-Unie, zal het jaar 1990 de geschiedenis ingaan als het begin van het einde van het communisme, als wereldomvattend systeem, dat via Oost-Berlijn, Boekarest, Peking, Ethiopië, Angola en Hanoi tot Cuba reikte. De hamvraag bij dit alles is, hoe ieder land zijn eigen uitweg uit het communisme zal vinden. Die vraag lijkt vooraan voor de Sovjet-Unie het moeilijkst te beantwoorden. Het communisme is

daar door middel van 70 jaar Lenin- en Stalintraditie het diepst verankerd. Het land kent bovendien in tegenstelling tot landen als Hongarije, Polen en Tsjechoslowakije nauwelijks of geen democratische traditie of pluriforme achtergrond. De communistische partij is aldaar, om de onbekende auteur Z in het Amerikaanse tijdschrift Daedalus aan te halen, "een nationale institutie en niet van buiten opgelegd, met diepe wortels in het patriottisch succes in de Tweede Wereldoorlog. Ten slotte beschikt de partij, de desintegratie van het Sovjet-imperium ten spijt, nog steeds over het militaire apparaat van een supermogendheid." Het is derhalve een staat binnen de staat en hoe zullen die twee morgen en overmorgen op elkaar reageren?

Mijnheer de voorzitter! Alhoewel naar alle waarschijnlijkheid ook de Sovjet-Unie op termijn met zo min mogelijk gezichtsverlies haar eigen uitweg zal trachten te vinden van het traditionele communisme naar de markteconomie, dit proces kan nog wel eens via moeilijke en onvoorspelbare wegen verlopen. De crisis zal zich waarschijnlijk nog verder moeten verdiepen om, los van de met name in het buitenland populaire glasnost en perestroika, tot concrete economische hervormingen te komen, die echt hout snijden en brood op de plank brengen.

Dit gevoegd bij de grote onduidelijkheid over hetgeen er zal gebeuren in landen als Bulgarije en Roemenië, waar het opportunistische kaf nog steeds niet van het democratische koren gescheiden lijkt — dit blijkt vooral uit de aanwezigheid van een voormalige minister van Justitie als Roemeense ambassadeur in Nederland — maakt de toekomst zeker niet hopeloos maar wel onzeker. In ieder geval gaat het hierbij om landen zonder enige politieke traditie, waarin een effectief democratisch alternatief zonder bijtjesdag en leger nog beezen moet worden. Dit alles maakt het thans veel te vroeg om — met oud-ambassadeur Korthals Altes voorop — al te spreken over een integratie van het hele voormalige Oostblok in één gemeenschappelijk Europees huis.

In dit verband wijzen economen als Van Lennep en Ruding ons een heel andere weg door te stellen dat op het ogenblik, en zeker voor de Sovjet-Unie, een grootscheepse hulpverle-

ning à la het Marshall-plan niet zal werken. De structuren om een en ander te begeleiden ontbreken en de instabiliteit is te groot. In dit kader is eveneens een uiteenvallen van de Sovjet-Unie niet ondenkbaar, met alle economische en politieke gevolgen van dien. En wat zal allemaal tussen de landen, de Balkan-geschiedenis indachtig, onderling plaatsvinden?

Een apart hoofdstuk vormt Joegoslavië. Als eerste van het Stalin-juk bevrijd, bestaat er thans weinig zicht op de wijze waarop een en ander zich los van het Warschau-pact in een geleide economie zal voltrekken.

Mijnheer de voorzitter! Dit alles te zamen met het steeds snellere verloop van de ontwikkelingen pleit ervoor, zoals Gorbatsjov dat al eerder heeft gedaan, het CVSE-proces in de tijd aanzienlijk naar voren te halen. Nu in Dublin in principe besloten is, nog dit jaar een CVSE-conferentie te houden, is het evenwel de vraag of zulks met een goede voorbereiding mogelijk is. Mijn fractie is in elk geval benieuwd of het bezettingsstatuut ten aanzien van Duitsland en de positie van Berlijn hierbij een rol zullen spelen. In ieder geval lijkt juist nu meer dan ooit consensus binnen de EG en de NAVO gewenst.

Hetzelfde geldt voor de discussie over de implementatie van de zogenaamde COCOM-lijst. Bestaat er zo langzamerhand geen behoefte, die lijst bij te stellen, c.q. te verruimen nu de dreiging vanuit de Sovjet-Unie zo substantieel verminderd is? Zo'n bijstelling is reeds eerder door het Japanse bedrijfsleven voorgesteld. Kan de minister hierover nadere informatie geven?

Mijnheer de voorzitter! Dit brengt mij op een onderwerp dat zowel de EG als de NAVO direct aangaat, namelijk de mogelijke desintegratie van de Sovjet-Unie, waarbij de sterke opkomst van het moslim-fundamentalisme niet buiten beschouwing kan blijven. Zonder in een discussie te willen vervallen over de wenselijkheid van invloedssferen kan een regelrechte burgeroorlog in een land dat nog steeds over een formidabele nucleaire macht beschikt zowel voor Oost als voor West heel onheilspellend zijn. Alleen al om deze reden zal de Sovjet-Unie op dit gebied met de nodige behoedzaamheid tegemoet getreden moeten worden. De snelheid en intensiteit van de ontwikkelingen in geheel Oost-Euro-

pa kunnen immers zonder een sterk centraal gezag niet alleen de stabiliteit aldaar aantasten, maar ook ontwrichtend werken op de relatie tussen Oost en West. Onder die omstandigheden lijkt het "mirabele dictu" van belang dat vooralsnog niet alleen het Warschau-pact — maar dan wel op basis van gelijkwaardigheid en pluriformiteit — als coördinatie-orgaan gehandhaafd wordt, maar dat ook de westerse alliantie optimaal in stand gehouden wordt, juist vanwege de samenhang met de Verenigde Staten van Amerika en Canada, die nu van groter belang is dan ooit. De Amerikaanse betrokkenheid bij Europa, mede gebaseerd op een sterke Amerikaans-Duitse samenwerking, vormt immers het beste instrument voor stabiliteit en rust in dit gedeelte van de wereld. Mede hierdoor zal het accent om de Amerikanen zoveel mogelijk bij de ontwikkelingen in Europa betrokken te houden, meer komen te liggen op de politieke functie van de NAVO ter begeleiding van politieke veranderingsprocessen in Oost-Europa, zoals het CVSE-proces, alsmede op het voeren van wapenbeheersingsonderhandelingen en het bespreken van regionale conflicten, die de veiligheidsbelangen van zowel Europa als de Verenigde Staten van Amerika direct raken.

Mijnheer de voorzitter! Door het Europees-Atlantische veiligheidsdebat, uiteraard met instandhouding van het ideaal van de politieke unie, in de eerste plaats via de NAVO en derhalve ook met strategisch belangrijke landen als Noorwegen, IJsland en Turkije te laten verlopen, moet de Europese Gemeenschap de nodige ruimte en slagkracht krijgen om zich op economisch terrein volledig aan Oost-Europa te wijden. Dit kan dan gebeuren los van allerlei ingewikkelde discussies over het al dan niet neutraal zijn, of NAVO- of Warschau-pact-lid zijn. Deze visie sluit nauw aan bij die van onze landgenoot Eurocommissaris Frans Andriessen in het uitstekende interview ter zake in NRC Handelsblad van 10 januari jongstleden.

In het kader van een zekere taakverdeling zou de Raad van Europa zich voorts in het bijzonder kunnen toeleegen op de juridische aspecten — ik denk hierbij bij voorbeeld aan het asielbeleid — en op het culturele kader van het verruimde Europa der negentiger jaren. Dit te meer, daar juist bij de

Raad van Europa de Oosteuropese aanwezigheid door directe participatie het eerst daadwerkelijk zichtbaar is.

Mijnheer de voorzitter! De in het verleden gevoerde discussie heeft aangetoond dat de Europese Gemeenschap thans aan haar top zit. Verdere uitbreiding gaat in ieder geval ten koste van de verdieping. Mijn fractie is meer dan ooit voorstandster van die verdieping. Een en ander leidde er inmiddels toe dat Turkije noch Oostenrijk zicht op toetreding werd geboden. Bovendien werd, los hiervan, door velen de vrees uitgesproken dat verdere uitbreidingen wel eens ten detrimente zouden kunnen gaan van achtergebleven landen in de Gemeenschap, zoals Portugal en Griekenland. In dat verband komt het betoog van Frans Andriessen mijn fractie nogal realistisch over. Hij stelt dat op langere termijn de betrekkingen van de EG ten aanzien van democratische landen in Oost-Europa zich zullen gaan ontwikkelen tot een verdergaande associatie en niet — ik herhaal: niet — tot een associatie à la Griekenland. Dat was een associatie waarin, zoals bekend, een later lidmaatschap was ingebouwd.

In ieder geval moet het duidelijk zijn dat, mede in verband met de toenemende interdependentie tussen Oost en West, de milieuproblematiek die in het Oosten zoveel malen erger is dan bij ons, in gesprekken met Oost-Europa een centrale plaats dient in te nemen. Zoals door mijn collega Van Rooy deze middag bij de begrotingsbehandeling van Ontwikkelingssamenwerking inmiddels al is opgemerkt, mag en kan de pre-occupatie met het Oosten niet leiden tot fixatie en derhalve tot minder aandacht voor de Derde Wereld. Gezien onze traditionele mondiale betrokkenheid dient onze solidariteit met de Derde Wereld onverkort van kracht te blijven. Dit geldt voor Nederland en ook voor Europa. Het gaat hier immers ook om een stuk eigenbelang. Structurele armoede en overbevolking zullen ook voor Europa hun consequenties hebben. De toenemende stroom economische en politieke vluchtelingen uit de Derde Wereld lijkt zulks inmiddels overduidelijk te demonstrenen.

Mijnheer de voorzitter! Europa zal de komende jaren economisch en derhalve ook politiek steeds belangrijker en aantrekkelijker worden. Dit zal onvermijdelijk leiden tot meer

Europese aandacht voor vitale strategische belangen en de bedreiging daarvan, zoals wij die inmiddels via Libië en de Golfoorlog leerden kennen. Een en ander zal ertoe leiden dat ook Europa, de Golfoorlog indachtig, mede onder Amerikaanse druk zich meer en meer hiermee zal moeten gaan bezighouden, in plaats van te veel en te lang alleen op de Verenigde Staten te blijven steunen, c.q. het alleen aan hen over te laten. In dit verband kan er niet genoeg worden gewezen op de enorme strategische betekenis van het Midden-Oosten voor Europa. Hoe dient in dat licht het mislukken van het plan-Baker gezien te worden? Zal de EPS ten aanzien van bij voorbeeld het Palestijnse vraagstuk niet actiever moeten worden en gezamenlijk met de Verenigde Staten moeten proberen, de hopeloze impasse te doorbreken? Met name de opstelling van de Likoeed in dit verband geeft mijn fractie de nodige zorg in die zin dat, als er in Israël wellicht toch duidelijke tendensen naar een doorbraak zijn, die tegengehouden worden.

In hoeverre "Brussel" in die nieuwe rol tevens een voortrekkersfunctie zal kunnen vervullen in de richting van de wederopbouw van Europa, hangt af van twee factoren. In de eerste plaats is dat de mate waarin de Engelse premier en haar directe omgeving het verzet tegen verdergaande integratie zullen opgeven en zich eindelijk Europees zullen tonen. In de tweede plaats is het de wijze waarop het Duitse vraagstuk politiek benaderd wordt.

Voor met name Nederland, dat zich er altijd zo voor heeft ingespannen om het mede-Atlantische Engeland binnen de EG te halen, moet het wel heel erg teleurstellend zijn dat juist nu het Verenigd Koninkrijk zijn Europese verantwoordelijkheid niet wil nemen of durft te nemen. Hierdoor komt steeds meer de nadruk te liggen op de as Parijs-Bonn in plaats van dat de drie landen gezamenlijk als een stabiele motor fungeren voor een verdergaande Europese integratie.

De vraag bij dit alles is of en, zo ja, op welke wijze Nederland zijn bilaterale kanalen benut om de Engelsen permanent deelgenoot te maken van de Nederlandse zorg op dit punt. Engeland dreigt zo immers steeds verder in een insulair isolement weg te zakken, met steeds minder invloed op de gang van

zaken, zeker betreffende het Duitse vraagstuk.

Het zal dit jaar precies 50 jaar geleden zijn dat Rotterdam gebombardeed werd en dat er definitief een einde kwam aan de Nederlandse droom van neutraliteit. Via EGKS, NAVO en EEG werd door middel van een Europese en Atlantische inbedding vervolgens gekozen voor gemeenschappelijkheid in plaats van voor rivaliteit, teneinde oorlogen verder te voorkomen. Als er één land is dat die integratie als geen ander heeft nagestreefd, dan is dat wel de Bondsrepubliek van Adenauer, Erhard, Kiesinger, Brandt en Schmidt, tot Kohl toe.

Ik ben het derhalve volledig eens met mensen als Max Kohnstamm, wanneer zij stellen dat het veel te negatief is, de Duitsers zoveel mogelijk aan het "Westen te willen binden". Mensen en landen die "gebonden worden", plegen zich immers daartegen te verzetten en zich weer vrij te maken. Wij hebben daarentegen te maken met een Duitsland dat in alle vrijwilligheid de Europese en Atlantische gemeenschap gezocht heeft. Het heeft zich daarvoor op een bijkans voorbeeldige democratische wijze ingespannen. En als wij terugkijken op 40 jaar Europese integratie, lijkt er vooralsnog geen enkele reden om te denken dat Duitsland dat opeens niet meer zou willen en zich in plaats daarvan zou overgeven aan een eng en gevaarlijke nationalisme, een doodgevaarlijk nationalisme, zoals wij dat zien bij griezels als Le Pen en Schönhuber!

Voor de CDA-fractie lijkt er derhalve vooralsnog geen overtuigende reden om op den duur twee democratische Duitse staten apart te laten voortbestaan, mits de Poolse westgrens ondubbelzinnig erkend wordt. Kanselier Kohl zou er daarom verstandig aan doen, ook al zou hem dat electroaal verlies opleveren, daarover geen enkele mist meer te laten bestaan. Het kan de positie van West-Duitsland internationaal niet alleen niet ten goede komen, maar boezemt helaas ook onnodige vrees in en speelt juist de uiterst dubieuze Republikaan in dat land in de kaart. Verzet tegen het einddoel van het samengaan van twee democratische Duitslanden in een confederatief verband, uit angst voor economische en politieke Duitse overmacht, zou evenwel tot isolement en oplevend nationalisme leiden. Zeker als goede

buur en naaste vriend zou juist Nederland dat duidelijk moeten maken — uiteraard zonder vijf jaar bezetting alhier te vergeten — en wel door democraten als Von Weizsäcker, Schmidt en Kohl te steunen. Dat wil zeggen dat, zolang Duitsland Europees blijft denken, het ook op Europese steun zal kunnen rekenen.

De heer **Weisglas** (VVD): De heer Gualthérie van Weezel pleit ervoor, een politieke lijn te kiezen die erop gericht is, politiek geen tegenstander te zijn van het uitoefenen van het zelfbeschikkingsrecht van Duitsers, zowel in Oost-Duitsland als in de Bondsrepubliek. Zijn pleidooi mondde erin uit dat er een eenheid van Duitsland komt. Dat is duidelijk. Ik heb in mijn bijdrage geprobeerd, aan te geven dat dit tegen de achtergrond van een aantal voorwaarden ook onze invalshoek is. Mijn vraag aan de heer Gualthérie van Weezel is, of hij zich realiseert dat hetgeen hij nu zegt eigenlijk lijnrecht staat tegenover datgene wat de minister-president vorige week in Tilburg heeft gezegd in diens al genoemde toespraak. De heer Lubbers pleitte in Tilburg voor het handhaven van de huidige grenzen. Hij sprak zich eigenlijk uit tegen iedere vorm van eenheid van de Bondsrepubliek en de DDR, ook op langere termijn. Realiseert de heer Gualthérie van Weezel zich dat? Wat is in dit opzicht zijn visie op de uitlatingen van de minister-president?

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): In alle openheid en eerlijkheid moet ik zeggen dat ik de tekst van de minister-president niet in alle geledingen heb gelezen. Ik heb begrepen dat hij ruim vijftig minuten heeft gesproken over een onderwerp dat wij hier helaas in een korte tijd moeten behandelen. Ik heb ervan begrepen dat de minister-president dit naar voren heeft gebracht als tussenfase tot een uiteindelijke eenwording. Dat is het ene deel van mijn verhaal. Het andere deel is dat datgene wat ik hier uitspreek in het kader van het dualisme, via een langdurige discussie in onze fractie tot deze tekst heeft geleid.

De heer **Weisglas** (VVD): Zo ken ik u weer!

De heer **Janmaat** (Centrumdemocraten): Mijnheer de voorzitter! Ik

Gualthérie van Weezel

kom even terug op de opmerkingen over opkomend nationalisme in Europa en de zeer negatieve waardering die de heer Gualthérie van Weezel daarvoor ten toon spreidde. Ik weet niet of het allemaal zo negatief is als hij denkt. Als hij hierin gelijk heeft, ligt de vraag voor de hand waarom niet alleen hier in Nederland, maar vooral in de door hem aangeduide landen het nationalisme zo gevoed wordt met een onvoorstelbare bevolkingspolitiek ten opzichte van de mensen uit de Derde Wereld.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Ik ga de discussie over dit onderwerp zeker niet met u aan. Ik hoop dat de democractie die bestaat in landen als Nederland, Frankrijk en de Bondsrepubliek, zodanig is dat fenomenen als Schönhuber en Le Pen tot een minimale grootte beperkt blijven.

Ik vervolg mijn betoog op het punt van de beide Duitslanden. Dus geen ingewikkelde op wantrouwen gebaseerde bezweringsformules, die alleen maar leiden tot onnodige speculaties en spanningen in het westerse kamp en die bovendien niet begrepen worden door de Amerikanen, omdat ook zij zien dat een Europese ordening alleen maar mogelijk is via een sterke Europese gemeenschap. Alleen een sterke Europese gemeenschap kan stabiele verhoudingen scheppen, waardoor Europa als afzetmarkt en economische partner nog verder aan aantrekkelijkheid zal winnen, de Sovjet-Unie zich met de wederopbouw van het eigen land kan gaan bezighouden en de Europeanen zelf niet hoeven te vrezen voor herhalingen van oude tweedrachten en vetes. In dit verband heeft mijn fractie altijd met name de Frans-Duitse samenwerking toegejuicht. Ik heb al gezegd dat die samenwerking — helaas zonder Engeland — ook nu de motor en drijvende kracht lijkt van een verdere noodzakelijke Europese integratie. Politiek vertaald betekent dit dat de Benelux zich in de toekomst zoveel mogelijk op dat samenwerkingsverband zal moeten richten, in de wetenschap dat mede gezien onze ligging, een verdere ontplooiing van de Duitse economie ook voor ons land heel gunstig is. Dit vooruitzicht moet de Nederlandse koopman toch aanspreken.

Er blijven nog de nodige vragen over het Duitse vraagstuk. Los van

het bezettingsstatuut en de kwestie Berlijn is de grote vraag thans hoe de Oost Duitsers zelf op de ontwikkelingen reageren. Ik noem hierbij het dramatische vertrek van veel volwaardig arbeidspotentieel naar de Bondsrepubliek. Vooral het middenkader voelt zich thans sociaal en economisch door Honecker en de zijnen bedrogen en probeert alsnog, via de vrije weg een goede boterham in de Bondsrepubliek te verdienen. Behalve de ontvolking en de verdere vergrijzing kan dit in de praktijk tot grote spanningen in de Bondsrepubliek zelf aanleiding geven. Het gevestigde lage economische kader, waaronder vele migranten, voelt zich nu al meer en meer in zijn bestaan bedreigd.

Hiertussen door spelen de gezagsvraag, de vraag wie het na de verkiezingen van 6 mei in Oost-Duitsland voor het zeggen krijgt en de vraag, welk staatsrechtelijke toekomstperspectief geboden wordt, alles in de veronderstelling dat de Oostduitse bevolking "im grossen und ganzen" nog veel meer voor de hereniging geporteerd is dan die van de Bondsrepubliek. Onze fractie vindt evenals minister Van den Broek dat de uitlating van commissaris Delors om reeds nu, zonder het nodige inzicht in de uitkomst van dit complex, de DDR op korte termijn als dertiende lidstaat van de EG met alles erop en eraan toe te laten, op z'n zachtst gezegd nogal prematuur. Bovendien wekt dit wellicht verwachtingen die later niet of op een andere wijze waar gemaakt worden. In ieder geval moet het duidelijk gemaakt worden dat het niet alleen om een Duits vraagstuk gaat, alleen door Duitsers op te lossen, maar dat het op basis van solidariteit en zonder dogmatisme in het bijzonder om een gezamenlijk, Europees vraagstuk gaat. Aan dit vraagstuk zullen de Bondsrepubliek en de andere EG-landen hun handen nog vol hebben.

De heer **Van Traa** (PvdA): Zit hierin niet een spanning waarmee wij allemaal te maken hebben? U zegt aan de ene kant dat het lidmaatschap van de EG tot de Twaalf beperkt zal blijven en aan de andere kant dat nauwere samenwerking met de DDR en andere Oosteuropese landen mogelijk moet zijn. Ik meen dat de minister een andere configuratie niet voor altijd heeft uitgesloten. Hij heeft,

dacht ik, alleen uitgesloten dat het binnen twee jaar gebeurt.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Precies. Wij weten geen van allen hoe de twee Duitslanden zich zullen ontwikkelen. In de wetenschap dat er verzoeken tot toetreding liggen van Turkije en Oostenrijk, dat ook allerlei sociale en culturele verwantschappen met Duitsland heeft, en terwijl de Oostduitse samenleving nog niet uitgekristalliseerd is, is het buitengewoon moeilijk om binnen twee jaar voor de DDR tot een kader te komen met alles erop en eraan, dus ook de EPS. Ik heb begrepen dat de minister zegt — hiervoor heeft hij mijn steun — dat wij geen verwachtingen bij de DDR of de Bondsrepubliek moeten wekken door in de waan van de dag over een termijn van twee jaar te praten. Inmiddels heb ik begrepen dat de heer Delors gezegd heeft dat hij het eens is met de visie van de heer Van den Broek, maar dat politiek ook nog zoiets als emotie is.

De heer **Van Traa** (PvdA): Het ging mij nu alleen om de vraag of het CDA zich een situatie kan voorstellen waarin er meer dan twaalf leden van de EG zijn.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Dat kan ik zeker. Ik heb gezegd dat er geen dogma's op dit gebied mogen zijn.

Van onze Duitse vrienden mag worden verlangd dat zij op basis van dezelfde solidariteit evenals wij verantwoordelijkheid dragen voor de rest van Oost-Europa. Van Nederland vraagt het een en ander in ieder geval om een creatief en flexibel, cultureel en wetenschappelijk beleid voor de DDR, Tsjechoslowakije, Polen, Hongarije, Roemenië en de Sovjet-Unie, alsmede voor Europa zelf.

Mijnheer de voorzitter! Wil Nederland in het toekomstige Europa een eigen culturele stem laten horen, dan lijkt mijn fractie een versterking van de banden met Vlaanderen naar buiten toe een belangrijke zaak. Een duidelijke cultuurpolitiek, die 20 miljoen Nederlandstaligen omvat is een niet te verwaarlozen factor in het Europa van morgen. Het behoud van kwaliteit van vakken zoals eigen taal, geschiedenis en moderne talen, vormt daarbij een belangrijke voorwaarde. Bij een verwaarlozing van zijn culturele erfenis, zal

Gualthérie van Weezel

Nederland een quantité négligeable worden, aldus professor Van der Dunk. Ik ben benigd, het hier hartgrondig met hem eens te zijn.

Voorzitter! Pratend over Oost-Duitsland en Europa, komt de vraag onwillekeurig op Schengen. Zal er een oplossing worden gevonden, en zo ja wanneer, voor de controle aan de buitengrenzen, vooral in het Oostduitse gebied? Zoals bekend, was dit één van de vragen bij de discussie rondom het al dan niet ondertekenen van het aanvullende verdrag, medio december. Dit alles laat echter onverlet de grote wens van mijn fractie, het Schengen-proces vol energie voort te zetten. Voor staatssecretaris Dankert als volbloed Europeaan en zijn politieke geestverwant op Justitie is het een hele eer, hiervan onder Nederlands voorzitterschap een persoonlijk succes te maken.

Mijnheer de voorzitter! In navolging van het niet ambtelijk geschreven en derhalve zeer lezenswaardige rapport van de Adviesraad vrede en veiligheid, moet gesteld worden dat, hoewel het westelijk beleid ten aanzien van de Sovjet-Unie en Oost-Europa allereerst vorm dient te krijgen in NAVO en EG, Nederland daardoor niet ontslagen wordt van een eigen actieve en samenbindende diplomatie, vooral in de richting van de Bondsrepubliek en de Benelux. Volgt de regering in dat verband de gedane suggesties voor de verlaging van de kosten van visa, alsmede de versnelling van de aanvraagprocedures? Lang en onzeker wachten, moet worden vermeden.

Een andere suggestie betreft de financiële ondersteuning van mensenrechtenorganisaties en politieke partijen. Zijn hier constructies in de geest van medefinanciering mogelijk? Hoe staat het met de overdracht van Nederlandse know how aan Oost-Europa, bij voorbeeld op het gebied van landbouw? Kortom, hoe betrekken wij zoveel mogelijk organisaties en personen bij het optimaliseren van het maatschappelijk draagvlak ten aanzien van Oost-Europa?

Mijnheer de voorzitter! Het behoeft derhalve nauwelijks betoog, dat onze eigen Nederlandse diplomatieke presentie in Oost-Europa vakkundig en substantieel versterkt zal moeten worden. Het gaat hier dikwijls om terra incognita, waarbij de vaste formules van communicatie en wederzijds inzicht ontbreken. de

vraag in dit verband is een stellige: bestaat daarvoor wel voldoende mankracht? Wat betekent een en ander voor de betrokken beleidsdirecties? Natuurlijk zal ook Buitenlandse Zaken haar aandeel in de afslanking moeten opbrengen. Maar gaat het niet om een volstrekt nieuwe ontwikkeling met eigen wetmatigheden en eisen? Zo zal de druk op het visumbeleid ten zeerste toenemen. Zal het directoraat-generaal Europese integratie in staat zijn, aan alle nieuwe ontwikkelingen het hoofd te bieden en de slag met gelijksoortige directies in andere EG-landen aan te gaan?

Bij dit alles mag niet vergeten worden — de paspoortkwestie indachtig — dat Buitenlandse Zaken zonder voldoende deskundige bemanning de coördinerende rol ten opzichte van andere departementen wel kan vergeten. Gaarne verneem ik hierover de ministeriële visie.

Over de hulpverlening aan Oost-Europa wordt nationaal en internationaal veel gesproken. Wij kunnen niet volstaan met het demonteren van het systeem. Daarvoor moeten wij als Europeanen iets werkbaars in de plaats stellen, willen wij een catastrofe vermijden. Aan de andere kant moet vermeden worden, door het noemen van concrete bedragen verwachtingen te wekken die later niet ingelost kunnen worden. In dat kader zou ik de regering echter willen prijzen voor de substantiële bijdragen van 160 mln. als eerste contributie aan de Europese bank voor wederopbouw en ontwikkeling. Het is vooral van belang, te weten welke rol de Europese Commissie in deze bank precies zal spelen. Ik sluit mij wat dit betreft aan bij de vragen van collega Weisglas.

Een andere vraag is, wat er uiteindelijk gedaan zal worden indien de meevallers in Europees verband mochten tegenvallen. Moet er, in navolging van Ontwikkelingssamenwerking, niet gedacht worden aan vaste bijstandpercentages? Wat is precies het verschil tussen een achtergebleven Pools gebied en het eerste het beste ontwikkelingsland? Ik verwijs naar het artikel van de heer Aarts in de Volkskrant ter zake.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Mag ik de heer Van Weezel vragen wat volgens hem het verschil is tussen een achtergebleven Pools gebied en het eerste het beste

ontwikkelingsland?

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Die discussie is niet gemakkelijk in een of twee woorden weer te geven.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Zij houden niet van biscuits!

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Collega Aarts heeft, ook op basis van eerdere uitspraken van de minister van Buitenlandse Zaken, een aanzet tot die discussie gegeven. Hij vroeg namelijk of wij ons in Europees verband niet moeten herbezinnen op de vraag, of de in het verleden ontwikkelde criteria vandaag of morgen nog opgaan. Dat lijkt mij een reële vraag. Bent u voldoende beantwoord, mijnheer Weisglas?

De heer **Weisglas** (VVD): Nu u mij die gewetensvraag zo expliciet stelt, is het antwoord daarop niet helemaal "ja".

Het valt mij op dat er door de minister van Buitenlandse Zaken een paar maanden geleden, voordat dit kabinet er zat, bepaalde suggesties zijn gedaan voor financiering van de hulp aan Oost-Europa vanuit OS-gelden. Dat is in het huidige regeerakkoord van de baan. Vanmiddag is gebleken dat de fractie van de VVD daarmee vrede heeft. Vanmiddag heeft mevrouw Van Rooy gezegd dat ook zij daarmee vrede heeft. Daarom vraag ik mij af, waarom de heer Van Weezel nu met dit punt komt. Ik vind het politiek niet relevant, tenzij de heer Van Weezel daarmee een dieper liggende bedoeling heeft. Die wil ik graag horen.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Ik heb daarmee, evenals mevrouw Terpstra en mevrouw Van Rooy, ook vrede. Desalniettemin wil ik de intellectuele discussie terzake opnieuw kunnen openen. Ik kan dan niet ontkennen dat ik mij op persoonlijke basis gesteld heb achter hetgeen de minister van Buitenlandse Zaken indertijd heeft gezegd. In de politiek doen zich echter op een gegeven moment bepaalde ontwikkelingen voor. Wij hebben vrede met de huidige situatie.

Minister **Van den Broek**: Ik heb er voorlopig ook vrede mee, voorzitter!

De heer **Gualthérie van Weezel**

Gualthérie van Weezel

(CDA): Wij hebben er allemaal vrede mee, dus zijn er op dit punt geen problemen.

De heer **Van Traa** (PvdA): Een beetje late Kerst.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Over het algemeen is 1989, zeker aan het einde van dat jaar, een relatief goed jaar gebleken met betrekking tot de mensenrechten. De verkiezingen in Namibië en Chili geven in dat verband moed.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Staat collega Van Weezel nog steeds achter het rapport dat wij intense samenwerking een jaar geleden geschreven hebben, hoewel wij toen nog niet eens coalitiepartners waren, over het plebicit in Chili? Wij kwamen toen tot de conclusie dat Nederland steun aan dat land zou moeten gaan geven, zodra de democratie hersteld was. Dat is thans het geval.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Mijn antwoord op deze vraag is "ja".

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Daar ben ik bijzonder blij om. Dat betekent dus dat hetgeen collega Van Rooy daarover vanmiddag heeft gezegd, toch wel tussen enige aanhangstekens geplaatst kan worden?

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Het gaat daarbij om de vorm waarin die steun gegeven zal worden. Wij moeten dit met name zoeken in de sfeer van projecten die het democratiseringsproces in Chili bespoedigen. Ik verwacht dat er in dezen ook een politieke stellingname van het kabinet tegemoet gezien kan worden, zeker omdat ik begrepen heb dat het niet uitgesloten is dat de minister-president zelf in de richting van Chili zal gaan.

Ook de ontwikkelingen in Zuid-Afrika geven zicht op meer democratie en inspraak. Het regeerakkoord heeft zich in dat verband bevrijd van star dogmatisme door eventuele veranderingen ten goede met meer dialoog in positieve zin tegemoet te willen treden. Zonder de evenwichtige en duidelijke bijdrage van collega Hennekam over LOTA en het voorkeursbeleid van gemeenten ook maar in de verste verte te willen overdoen, zou mijn fractie, nu de ingediende moties terzake zijn aangehouden, nog eens, om alle

misverstanden nu en in de toekomst te voorkomen, het regeringsstandpunt in dezen willen vernemen.

Voorzitter! Na jaren van vooruitgang is de situatie in de Volksrepubliek China thans naargeestig te noemen. Hetzelfde geldt voor de wijze waarop de land zowel het Cambodjaanse vraagstuk tegemoet treedt — wat dat betreft sluit ik mij aan bij hetgeen collega Weisglas hierover gezegd heeft — alsmede de kwestie Tibet. Zowel ten aanzien van een als het ander zou ik van de regering graag vernemen, wat haar visie hierop is.

Ten slotte wil ik aandacht vragen voor de horizontale proliferatie van kernwapens. Tot op heden zijn wij allen, inclusief de Vredesbeweging, te veel gefixeerd geweest op de kernbepanning van Oost en West. Maar wat te denken van de mogelijke inzet van kernwapens in regionale conflicten door naties die nu of later het predikaat "tweede rangs" verdienen? Is de regering het eens met mijn visie in dezen en is zij bereid aan deze kwestie de nodige aandacht te blijven besteden?

Mijnheer de voorzitter! Wat ook hier een jaar geleden nog voor onmogelijk werd gehouden: thans een eenzame christendemocratische minister van Buitenlandse Zaken in het buitenlands beleid omgeven door voormalige opposenten die het de minister en sommige collega's van hem in het verleden niet altijd even gemakkelijk hebben gemaakt. Nu moet diezelfde minister het hoofd bieden aan internationale politieke aardverschuivingen die veel van zijn creativiteit en inzet zullen vergen. De CDA-fractie gaat er dan ook van uit, dat staatssecretaris Dankert en minister Ter Beek hem daarbij in goede harmonie terzijde zullen staan.

Minister **Ter Beek**: Dan wel over en weer!

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Gelet op het feit dat in Nederland — ik herinner aan de discussies met de heer Weisglas — het prerogatief voor Buitenlandse Zaken uitsluitend en alleen bij de minister van Buitenlandse Zaken en bij niemand anders ligt en gelet op het feit dat minister Van den Broek veel internationale ervaring, gezag en goodwill heeft, zal deze Atlanticus pur sang op veel sympathie en begrip hier en elders mogen rekenen. In dat verband zijn vooral twee landen van

belang, nu en in de komende jaren: de Verenigde Staten van Amerika en onze naaste buur de Bondsrepubliek.

□

De heer **Frinking** (CDA): Voorzitter! Wij hadden er vrede mee dat in hetzelfde debat zou worden gesproken over Buitenlandse Zaken en de NAVO. Dat betekent dat de Kamer twee sprekers van het CDA zal horen. Nu is het veiligheidsdebat aan de orde. Dat moet ook een eigen fundament krijgen. Ik sluit mij uiteraard aan bij datgene wat collega Van Weezel zojuist naar voren heeft gebracht.

De ontwikkelingen in de Sovjet-Unie, waarbij meer vrijheid voor de burgers ontstond, waren onvermijdelijk en zijn onomkeerbaar. Het gesloten economische systeem was dolgedraaid, maar met de openheid van de moderne media werden de verschillen met de rest van de wereld langzaam maar zeker duidelijker. Een zich verantwoordelijk voelend leider als Gorbatsjov zag er de noodzaak van in het roer radicaal om te gooien, maar hij wist dat dit niet ging zonder de persoonlijke betrokkenheid van de Sovjet-burger. Die verkreeg de vrijheden waarop het Westen al zolang had aangedrongen. Om meer geld beschikbaar te hebben voor de productie van consumptiegoederen en om gelijktijdig de verstandhouding met de Westerse landen te verbeteren, werd het buitenlands beleid gericht op de vermindering van de bepanning en op verbetering van de stabiliteit in de betrekkingen.

De wapenvermindering besprekingen zijn in volle gang. De ongekend grotere persoonlijke vrijheid heeft in de Sovjet-Unie wel allerlei onafhankelijkheidsidealen versterkt, maar van een verbetering van de economie heeft de gemiddelde burger nog niet veel gemerkt. Integendeel! Het gist overall, vooral in de grensgebieden en Gorbatsjov en zijn medestanders hebben stalen zenuwen nodig om verder te kunnen gaan.

Voorzitter! Het nieuwe Sovjet-beleid gaf ruimte aan de veranderingen in de landen van Midden-Europa waardoor het einde van de koude oorlog werd bereikt en de confrontatie meer en meer werd vervangen door een situatie waarin dialoog en samenwerking de betrekkingen tussen Oost en West bepaalden. De tijd van grote conflicten in Europa lijkt wel voorbij. Twee honderd jaar

na de Franse Revolutie — die is opvallend gevierd door de regering van president Mitterrand — hebben de volken van Midden-Europa het voorbeeld van 1789 gevolgd in hun streven radicaal verandering aan te brengen. Daarbij ontdoen zij zich van het communisme als ideologie.

De ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa die hebben geleid tot grotere individuele en economische vrijheid en de roep naar een pluri-form en democratisch politiek systeem hebben tot gevolg gehad dat het zwaartepunt in het veiligheidsbeleid, dat in de NAVO steeds moest liggen bij militaire zaken, is verlegd naar economische en politieke onderwerpen. Immers, na het bereiken van evenwichtige militaire verhoudingen en na de totstandkoming van democratische samenlevingen in de landen van het Warschaupact, is de acute dreiging van een militair conflict in Europa weggevallen en is het IJzeren Gordijn geen lijn van confrontatie meer. Als de wapenbeheersingsafspraken zijn uitgevoerd en de mogelijkheden van democratisering zijn benut, zijn de verhoudingen in Europa genormaliseerd. Politieke en economische spanningen tussen democratische landen zijn in het algemeen beheersbaar zonder dat militaire macht een rol hoeft te spelen. Maar zover is het in Europa nog niet. Nog niet alle fundamentele tegenstellingen zijn overwonnen of in vrede geregeld. Nog niet overal en zeker nog niet in de Sovjet-Unie, is de dominante positie van de Communistische Partij losgelaten en de onderhandelingen over een echte verlaging van de bewapening, fase 2, moeten nog beginnen.

Voorzitter! De eerste fase van de onderhandelingen over conventionele strijdkrachten in Wenen verloopt voorspoedig, zoals ook blijkt uit de brief van de regering van 12 december 1989. Toch zal de vaart erin gehouden moeten worden, willen de besprekingen inderdaad beslissend blijven voor de vermindering van de bewapening. Zo zal de regering er alles aan moeten doen om te voorkomen, dat het geruzie van Griekenland en Turkije tot daadwerkelijke vertraging zal leiden. De 23 landen, leden van beide bondgenootschappen, zijn ieder apart deelnemer aan een toekomstig verdrag en zij zullen ook ieder apart deelnemen aan het verificatieproces. Wij hebben daarover een paar

vragen. Kan een van de deelnemende landen besluiten, het verdrag niet te ondertekenen en is dat destructief voor de totstandkoming van het verdrag? Wat zijn de concrete afspraken over de wijze waarop de deelnemende landen in de reducties zullen delen? Wordt een coördinerend verificatie-orgaan in de NAVO voorzien? Licht het voor de hand, dat bepaalde landen elkaar bij voorkeur zullen verifiëren om speciale relaties op te bouwen, bij voorbeeld Nederland en Hongarije? Welke gevolgen zijn verbonden aan de huidige CVSE-conferentie over defensieve doctrines in Wenen? Wat heeft Nederland daar naar voren gebracht? Worden afspraken gemaakt om de vernietiging van materieel gezamenlijk en dus efficiënter en goedkoper te doen zijn? Zal het CVSE-verdrag in alle 23 landen moeten worden geratificeerd alvorens het van kracht kan worden en welk tijdschema wordt daarbij aangehouden? Wie van de Europese NAVO-landen zijn er er eigenlijk van overtuigd, dat zij een eigen waarnemings satelliet nodig zouden hebben en wat gebeurt er als één van de reductielanden vindt dat het daaraan geen behoefte heeft? Wie regelt dit allemaal? Hoe denkt de regering de Kamer over al deze problemen te informeren en wanneer? Gebeurt dat nog voor de ondertekening? Vragen te over en wellicht is het beter dat de regering de Kamer zo spoedig mogelijk een notitie zendt over alle volkenrechtelijke implicaties en veiligheidsimplicaties van het verdrag.

Wapenverminderingafspraken in de eerste fase van de Weense onderhandelingen zullen leiden tot het wegnemen van het vermogen van de Sovjet-Unie om een verrassingsaanval of een grootsscheepse inval in West-Europa uit te voeren. Daarmee hebben de NAVO-landen zich aanzienlijk meer waarschuwingstijd verschaft, waardoor de voorbereidingstijd bij gevaarlijke ontwikkelingen naar schatting van vier dagen naar zes weken is opgelopen. Dat zal heel wat betekenen voor de parate sterkte van de NAVO-eenheden. Die zal dan, ook in Nederland en uiteraard na een akkoord flink omlaag worden gebracht. Inmiddels rijst wel de vraag of de recente ontwikkelingen in de landen van Midden-Europa, de onderhandelingen in Wenen op losse schroeven zetten. Het verlangen van Hongarije, Tsjecho-Slowakije en Polen, dat de

Sovjet-troepen snel die landen zullen verlaten, past nog net in de huidige voorstellen als het restant van de Sovjet-troepen in Oost-Duitsland blijft liggen. Die oplossing is misschien wel zinvol voor Polen, maar daarom nog niet voor alle landen. Het is ook nog niet duidelijk wat de verkiezingen van 6 mei zullen opleveren in de acceptatie van dit voorstel voor de Oostduitsers. Als die na 6 mei ook verlangen dat de troepen Oost-Duitsland verlaten, dan liggen de voorstellen uit de eerste fase natuurlijk ondersteboven. Dat betekent ook dat de Amerikanen wellicht grotere aantallen ter tafel zullen moeten brengen. Waar blijven wij dan? Naar mijn opvatting wordt dat een groot probleem; vandaar dat die vertraging niet mag.

Afgezien van de huidige voorstellen kunnen verdere afspraken tot wederzijdse reducties tegen het jaar 2000 oplopen tot 50% van het huidige niveau en leiden tot een grote vermindering van de defensie-uitgaven. Daarbij heeft men in Amerika schattingen gemaakt van verlagingen van de uitgaven met 30%. Dat is een disproportionele verlaging, omdat wapenbeheersing niet alleen geld bespaart, maar ook extra kosten met zich brengt, niet alleen voor verificatie van de akkoorden en voor het ontmantelen van wapensystemen, maar ook voor afvloeiingsregelingen voor personeel. Zolang de resultaten van wapenreducties nog onbekend zijn, kunnen de plannen van de NAVO niet zinvol worden gewijzigd. Voor Nederland betekent een en ander dat de afspraken van het regeerakkoord over het niveau van de defensie-uitgaven moeten blijven gelden. De instabiele politieke situatie in Oost-Europa is ook al geen reden om buiten het raamwerk van de onderhandelingen verder in de defensie-uitgaven te snijden. Maar als men eenmaal in Wenen tot een akkoord is gekomen, zal een verdere verlaging van het defensiebudget ongetwijfeld kunnen plaatsvinden. Daarover zal uiteraard steeds in NAVO-verband moeten worden gesproken, omdat verdere verlagingen tussen de landen onderling zullen moeten worden gecoördineerd in militaire en in politieke zin. Zijn de bestaande consultatiemechanismen wel voldoende om ook de politieke implicaties van de reducties in de verschillende landen af te wegen en

Frinking

te coördineren? Wij zijn daar niet zo gerust op. Wat kan daaraan gebeuren?

Reducties die verder gaan dan 10 tot 15%, dat wil zeggen reducties in fase twee van de Weense onderhandelingen, werpen de vraag op wat de taken van de NAVO en de strijdkrachten vervolgens zullen zijn. De NAVO zal in het veiligheidsbeleid meer politiek en minder militair geïnteresseerd zijn, zo vond de Noord-Atlantische Raad in december 1989. Wat betekent dat eigenlijk? Ik heb de heer Weisglas daar een invulling aan horen geven die mij wel aansprak. Lord Carrington, de vorige secretaris-generaal van de NAVO, suggereerde in een artikel de diplomatieke activiteiten van de NAVO te vergroten. Zo krijgen de ministers van buitenlandse zaken er nog een functionele hoed bij en moet men wel diep grijpen om die politieke functie te omschrijven. Het is opvallend dat de raad niet besloot tot het ondernemen van een studie naar hetgeen moet gebeuren met de taken en middelen van de NAVO in het geval zich fundamentele wijzigingen gaan voordoen in de tweede fase van de onderhandelingen. Het is niet logisch, te veronderstellen dat wij daarover niets hebben te zeggen en te studeren. Het comprehensive concept voor wapenbeheersing en ontwapening zal het jaar 2000 niet ongewijzigd halen. Welke rol spelen de Europese NAVO-landen ter voorbereiding van de volgende fase van de besprekingen? Dan immers komt de militaire doctrine in het geding; een voluit Europese en vooral ook politieke aanleggenheid.

Het CDA wil met de regering eens vooruitblikken op het jaar 2000 in veiligheidspolitieke zin, opdat de defensienota, die overigens voorafgegaan zou moeten worden door een veiligheidsnota die is afgestemd op het ontwikkelde gedachtengoed in de NAVO, ons niet voor te grote verrassingen plaatst.

De heer **Van Traa** (PvdA): De heer Frinking sprak over een veiligheidsnota. Maar er komt een defensienota, waarin natuurlijk ook een veiligheids-gedeelte is opgenomen. Is dat ook niet beter?

De heer **Frinking** (CDA): Of de nota wordt samengevoegd met de defensienota, is wat mij betreft niet essentieel. Als het een "veiligheids-

hoofdstuk" wordt, is het ook goed. Als maar eerst een veiligheidsanalyse wordt gemaakt, op grond waarvan vervolgens een defensienota wordt geschreven. In de praktijk zullen wij wellicht eerst het veiligheidshoofdstuk bespreken om vervolgens te bezien of de defensienota daar goed op aansluit. In het verleden was dat niet ongewoon. Ik zou graag willen dat dat nu ook gebeurt.

Mijnheer de voorzitter! Ondanks de mogelijke terugtrekking van Sovjet-troepen uit Midden-Europa en de omvorming van die landen in pluriforme democratieën, blijft de Sovjet-Unie, ook na aanzienlijke reducties, een militaire macht met een kleinere, maar ook betere nucleaire en conventionele strijdmacht. West-Europa kan er gerust op zijn dat de Sovjet-bedoelingen thans niet agressief zijn, maar de militaire mogelijkheden van de Sovjet-Unie blijven groot, terwijl de dominantie van de communistische partij nog steeds bestaat. Deze grootmacht vindt uiteraard een tegenwicht in de andere grootmacht, de Verenigde Staten. Maar in Europa kunnen wij geen instabiliteit laten ontstaan. De mogelijkheid van een Sovjet-inal val na de akkoorden klein zijn, hoewel vliegtuigen en schepen voor het ontplooi van macht tegenover West-Europa nog snel inzetbaar blijven.

Voor een beschouwing naar het jaar 2000 gaan wij uit van de volgende veronderstellingen. De strategische stabiliteit tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie blijft berusten op nucleaire stabiliteit, waardoor van beide de handen gebonden zijn en blijven. Europa zal geen rol moeten spelen in deze strategische balans, omdat dit eerder zou destabiliseren dan vrede brengen. Wapenakkoorden zullen de strijdmachten van Europa tegen het jaar 2000 hebben gehalveerd en een groot aantal vertrouwenwekkende en verificatiemaatregelen zal zijn geïntroduceerd. Onzeker is of de relatie tussen Oost en West stabiel en niet vijandig blijft.

De tweede veronderstelling luidt als volgt. De kern van het veiligheidsbeleid van West-Europa zal blijven berusten op de strategische nucleaire paraplu van de Verenigde Staten en de relatie tussen de VS en Europa blijft de ruggespraak van ons veiligheidsbeleid. Dat betekent het voortbestaan van de NAVO. De NAVO-ministerraad van december

1989 zei het als volgt: "In het proces van verandering en onzekerheid blijft het bondgenootschap een betrouwbare garantie voor vrede. Het zal een onmisbare basis vormen voor stabiliteit, veiligheid en samenwerking voor het Europa van de toekomst." Het Atlantisch kader blijft dus essentieel om een oorlog in Europa te voorkomen.

De derde veronderstelling is de volgende. Het Westeuropese kader van het veiligheidsbeleid neemt toe in belang. De Europese Gemeenschap wordt steeds krachtiger en attractiever en de Europese veiligheidsbelangen krijgen derhalve meer aandacht. Dat betekent een versterking van de EPS. De toekomst van de WEU blijft onduidelijk. De tendenties naar enige vorm van integratie in Midden-Europa zijn nu nog zwak en de vraag is hoe lang instabiliteit, onrust en onzekerheid als gevolg van grotere vrijheid, slechte economische omstandigheden en opkomend nationalisme, eerder desintegratie van Oost-Europa dan samenwerking zullen oproepen. De enige gedachte die mogelijk tot integratie in Midden-Europa leidt, is die van regionalisering, zoals bij voorbeeld samenwerking in de Baltische regio en tussen de Balkan-landen, met alle "maars" die je daarbij naar voren kan brengen.

Naarmate de Europeanen verder naar elkaar toegroeien neemt het belang van het CVSE-proces toe, ook als ontmoetingspunt voor beide grootmachten. Als dat gebeurt, is er op weg naar het jaar 2000 een geïnstitutionaliseerd CVSE-proces dat een deel van de veiligheidsbelangen van de 35 landen overgenomen kan hebben.

De vierde veronderstelling betreft een derde veiligheidskader. Daarin worden de verdediging van het eigen grondgebied en de nationale veiligheidsbelangen behartigd. Misschien is de Benelux-regio tegen het jaar 2000 wat concreter tot samenwerking gekomen.

In de vijfde veronderstelling spreek ik over het vierde veiligheidskader. Daarin treden de Verenigde Naties op, waar de aandacht voor vredesoperaties steeds groter wordt en een optreden in de landen van de Derde Wereld en in het Midden-Oosten ook Nederlandse betrokkenheid vraagt.

Aangenomen dat de veronderstellingen zullen uitkomen, is het thans nog allerm minst duidelijk hoe de nieuwe verhoudingen in Europa

Frinking

zullen worden. Met name de Duitse kwestie is in tijd en oplossing nogal onvoorspelbaar. De Westduitse president Von Weizsäcker zei op 17 oktober van het vorig jaar nog wel dat een verantwoord veiligheidsbeleid is gebaseerd op militaire voorzorgsmaatregelen om de vrede te handhaven en conflicten in te dammen. Laten wij geen illusiepolitiek bedrijven en onthouden dat bij elke vredesregeling de ongemakken horen van militaire inspanningen die wij gebruiken om met geweld ingezette overnames of chanterende invloeden van vandaag of morgen te verhinderen.

Geen illusiepolitiek dus en laten wij derhalve vaststellen dat er voor de strijdkrachten belangrijke taken blijven bestaan. Ging het in het verleden vooral om het herstel van vrijheid en stabiliteit, nu gaat het erom, de huidige veranderingen zeker te stellen en morgen zal het gaan om een verzekering tegen onberekenbare en onvoorspelbare politieke risico's en dus om een belangrijk fundament bij de politiek van vreedzame verandering in Europa. Zonder stabiliteit kan de veiligheidsstructuur in Europa niet veranderd worden. Daarom vormen de wapenbeheersingsakkoorden de enige veilige deur naar de toekomst. Er bestaat geen acuut gevaar van geweld of van oorlogshandelingen in Europa, ik zei het al eerder, maar zij zijn niet uit te sluiten. Wij mogen geen instabiliteit laten ontstaan en wij moeten een duidelijk antwoord hebben op onvoorspelbare politieke risico's. Voor het bewaren van de vrede blijven onze strijdkrachten van groot belang.

Europa mag niet parasiteren op de Amerikaanse atoomparaplus en zal onder het strategisch niveau zijn eigen verantwoordelijkheid moeten nemen. Wanneer Europese veiligheidsbelangen in het geding zijn, zullen de Europese landen zelf voor een voldoende antwoord moeten kunnen zorgen. Onder de koepels van een conventioneel evenwicht en een groter Europa in CVSE-verband ligt een taak, wanneer Europese grenzen niet samenvallen met etnische groepen. Wij juichen een vervroegde top van de CVSE-landen toe. Men kan dan ook besluiten over een permanent secretariaat en de mogelijkheid afwegen van de instelling van een arbitragecommissie, die veiligheidsproblemen en de vele etnische geschillen in Europa

kan behandelen. De interne stabiliteit van Europa zelf wordt dan een gemeenschappelijke opgave. De vraag is hoe de NAVO en een meer verzelfstandigd CVSE gestructureerd kunnen samenwerken.

Ook na een CFE-akkoord, dat wellicht leidt tot reducties tot 50%, blijft de strategie van het aangepaste antwoord bestaan.

Minister Van den Broek: Voorzitter! Het is nu de tweede keer dat de geachte afgevaardigde het CFE-akkoord noemt; heeft hij hierbij het oog op een tweede CFE-akkoord?

De heer **Frinking** (CDA): Uiteraard, want pas een tweede CFE-akkoord kan leiden tot 50% reductie.

Minister Van den Broek: Juist. Op pagina 4, onder punt 6, in de voorlaatste alinea, staat dat als men eenmaal in Wenen tot een akkoord is gekomen, een verdere verlaging van het defensiebudget ongetwijfeld zal kunnen plaatsvinden. Heeft u daarbij het oog op het eerste of een tweede CFE-akkoord?

De heer **Frinking** (CDA): Dat heeft betrekking op resultaten die voor Nederland zouden kunnen gelden, waarbij de implicaties van reducties op zichzelf kunnen worden afgewogen. Als wij na de eerste fase deelnemen aan reducties op het gebied van tanks, artillerie, enz., kan de implicatie daarvan leiden tot verlaging van het budget. De grootste verlaging van het budget kan pas tot stand komen na het bereiken van een bepaald niveau. Wij komen natuurlijk niet in één keer op 50% terecht. Dat zal geleidelijk in de loop der jaren plaatsvinden. Pas als onderhandelingen implicaties hebben voor Nederland, kun je afwegen wat de winst daarvan is voor de Nederlandse defensie-inspanning. Dat is geheel in lijn met hetgeen ik vanaand en elders heb gezegd.

Mijnheer de voorzitter! Ik pleitte voor een arbitragecommissie in CFE-verband om ook de interne stabiliteit van Europa een gemeenschappelijke benadering te geven. Ook na een CFE-akkoord, wellicht leidende tot 50% reductie — de tweede fase — blijft de strategie van het aangepaste antwoord bestaan, overigens minder flexibel en met minder mogelijkheden. Aan de basis van deze strategie ligt overeenstem-

ming over de rolverdeling tussen de VS en Europa in het veiligheidsbeleid.

Een andere vraag is of de politieke verbintenis aan voorwaartse verdediging zal blijven bestaan. Waar begint en waar eindigt de voorwaartse verdediging en welke soort conventionele troepen blijven ervoor nodig? Is daarover al een discussie begonnen in de NAVO?

In een situatie, waarin de militaire risico's aanzienlijk lager kunnen worden ingeschat, dat wil zeggen na een tweede akkoord in Wenen, kan de opgave om een oorlog te voorkomen, met heel wat minder parate strijdkrachten worden uitgevoerd. Op zijn beurt kan een en ander leiden tot lagere kosten, hoewel echte besparingen pas mogelijk zijn door te bezuinigen op moderniseringsprogramma's. Na het bereiken van minder parate strijdkrachten en een grotere waarschuwingstijd zal bij de organisatie van crisisbeheersing en de verdediging vooral aandacht besteed moeten worden aan het opzetten van een snel werkend inlichtingen- en waarschuwingssysteem, moderne communicatiesystemen en commandovoering, mobiele eenheden met flexibiliteit in wapensystemen en gespecialiseerd voor bepaalde taken, standaardisatie en inter-operabiliteit, die van wezenlijk belang zijn om kleinere eenheden in een groter verband te laten optreden en mobilisabele eenheden — ook uit de VS — tijdig beschikbaar te laten zijn. De NAVO-gedachte om te komen tot een gezamenlijke luchtmobiele divisie verdient grote aandacht en Nederlandse steun en deelname. In deze benadering passen vooral ook gespecialiseerde eenheden van bijvoorbeeld commando's en mariniers. De karakteristieken van de Nederlandse krijgsmacht zijn een goed voorbeeld voor kleinere landen in de nieuwe situatie. Het RIM-systeem waarborgt een mogelijkheid van snelle uitbreiding van de strijdkrachten in tijden van nood, maar vraagt uiteraard blijvend medewerking van de bevolking om het testen van het systeem mogelijk te maken. Daarnaast heeft Nederland een maritieme traditie die een geheel eigen bijdrage aan het behoud van de veiligheid kan betekenen.

Mijnheer de voorzitter! Bij de bepaling van de taken van de strijdkrachten moet de noodzaak van inzet in alle veiligheidskaders worden gezien: NAVO, Europa, nationaal en

Frinking

in VN-kader. Met het wegvallen van een Sovjet-verrassingsaanval op West-Europa en de volgende halvering van de aantallen zijn de eisen, te stellen aan de landstrijdkrachten sterk verminderd. De landstrijdkrachten van de NAVO in Europa zullen zich meer richten op de territoriale verdediging, met name de lucht- en zeehavens en deelnemen aan mogelijk bondgenootschappelijke of Europese taken. De militaire planners zullen zich moeten buigen over deze taak. De Europese landstrijdkrachten zullen wel geleidelijk veranderen van massalegers in snel inzetbare mobiele eenheden met een brandweerfunctie om crises te beheersen en in het uiterste geval de verdediging van Europees grondgebied te voeren. Een gezamenlijke Europese strijdmacht voor een snel en mobiel optreden zal daaraan kunnen bijdragen, naast de bestaande mogelijkheid van een luchtmobiele divisie. Nederland kan aan die strijdmacht deelnemen in het kader van taakspecialisatie met eenheden voor speciale opdrachten. Het ligt voor de hand dat Nederland onderzoekt of samenwerking met België mogelijk is om te komen tot snel inzetbare, speciale eenheden in Benelux-verband. België is immers bekend om zijn goede paratroopers en Nederland zou commando's en mariniers kunnen inzetten.

In Benelux-verband zou men ook kunnen werken aan een gezamenlijke luchtverdediging. De NAVO-luchtmacht zullen zich richten op de luchtverdediging in algemene zin, maar zo mogelijk ook tegen raketten. Belangrijke gebieden als het Ruhr-gebied en het Rotterdamse havengebied zouden in een concept van gebieds- c.q. puntverdediging op dit aspect nader kunnen worden bezien, mede in het licht van de toekomstige ontwikkelingen bij de luchtverdediging in Duitsland.

De NAVO-zeestrijdkrachten zouden vooral de beveiliging van de verbindingslijnen via de Atlantische Oceaan tussen Amerika en het Europese vasteland voor hun rekening moeten blijven nemen.

Voorzitter! Van alle overheidstaken blijft het waarborgen van de externe veiligheid een van de meest essentiële. Daarmee kan niet worden gespeeld. De regering wacht een zware en verantwoordelijke taak bij het opstellen van een nieuwe veiligheids- en defensienota. Wij

vertrouwen de regering die taak van harte toe en wensen haar daarbij wijsheid en visie.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Tijdens de topontmoeting in Malta is de koude oorlog definitief ten grave gedragen. Beide wereldleiders lieten zich in deze zin uit en beklemtoonden, overigens niet voor het eerst, dat het tijdperk van confrontatie tussen Oost en West voorbij is en dat een nieuwe periode van samenwerking tussen de grote mogendheden is aangebroken. Wij moeten echter constateren, dat tijdperken zich niet met formele verklaringen en plechtige beloften laten afsluiten. Als in Malta de koude oorlog is begraven dan dringt zich de vraag op hoe met de erfenis moet worden omgegaan. De erfenis komt op diverse wijzen tot uitdrukking, niet alleen in Europa maar ook in andere landen en regio's van de wereld, zoals in Zuidoost-Azië en Afghanistan.

Beperken wij ons tot het Europese erfdeel dan constateren wij dat het overleg over het uitdunnen van de wapenvorraden goed op gang is gekomen. Wellicht belangrijker is echter de nog altijd diepe politieke en economische kloof tussen beide regio's. Over het dichten van die kloof, de opheffing van de Europese deling, is de gedachtenvorming nog maar net begonnen.

De erfenis van het verleden openbaart zich ook in de volstrekt verouderde overlegstructuren in vooral Oost-Europa. Het Warschau-pact en de Comecon stammen nog uit het achter ons liggende tijdperk. Tegelijk met de teloorgang van de naoorlogse orde in Oost-Europa treedt het nationalisme steeds meer op de voorgrond. Door de herleving van irredentisme en separatisme komen sommige Europese grenzen onder druk te staan. In West-Europa wordt gesproken over de opheffing van de binnengrenzen in het kader van 1992, de EMU en de toekomstige politieke unie, maar in Oost-Europa moeten kennelijk nog vele oude rekeningen vereffend worden.

Bij deze gelegenheid zou ik graag met de minister van gedachten wisselen over de uitgangspunten van het beoogde Oost-Europabeleid, en daarbij wil ik mij allereerst beperken tot de rol van de EG. Hoe zal het nieuwe Europa eruit gaan zien en hoe kan de EG aan de totstandkoming

ervan bijdragen? Dat is de ietwat speculatieve hamvraag, die zowel voor als achter de schermen van de internationale diplomatie besproken wordt, en terecht. In deze tijd is men verplicht om na te denken of zelfs te speculeren over fundamentele, tot voor kort academische maar inmiddels hoogst actuele vragen.

Een consensus lijkt zich af te tekenen over het volgende uitgangspunt. Het Westeuropese integratieproces moet worden versneld, maar ondertussen mag de Bondsrepubliek aansturen op een Duitse hereniging waarbij overigens de naoorlogse grenzen gerespecteerd zullen moeten worden. Bovendien zal de opheffing van de Duitse deling parallel moeten lopen met de opheffing van de Europese deling. Van de kant van de westelijke regeringsleiders zijn nog talrijke nadere suggesties aangedragen over de vormgeving van het nieuwe Europa. Zo hebben de heren Eyskens en Mitterrand de confederatiegedachte naar voren gebracht. Dit is een tentatieve poging, tegemoet te komen aan de Oosteuropese belangstelling voor de EG zonder het Westeuropese integratieproces in gevaar te brengen. Vooral de Westduitse minister Genscher heeft zich met succes sterk gemaakt voor een tweede CVSE-conferentie. Het belang van de Raad van Europa neemt toe. Kortom, het debat komt op gang.

Ik wil tijdens dit debat graag te weten komen welke positie de minister hierbij inneemt. Hoe beoordeelt hij de suggestie van zijn Europese collega's? Het afgelopen weekend heeft de minister duidelijk stelling genomen tegen de gedachte dat de DDR als apart geval met voorrang tot de EG zou kunnen toetreden. Binnen de EG tekent zich een conflict af tussen enerzijds Delors, Frankrijk en de BRD en anderzijds de overige EG-landen. Het standpunt van de minister spreekt ons wel aan, maar wij kunnen toch niet ontkennen dat de DDR een geval apart is. Alleen bij een hereniging zou de toetreding van de DDR tot de EG logisch en onvermijdelijk zijn, aldus de minister. Daar valt weinig tegen in te brengen. Wij vragen ons nu echter wel af, op welke termijn en onder welke voorwaarden die hereniging naar zijn mening kan plaatsvinden. Ik stel de vraag wat preciezer: is de minister van mening dat de Duitse hereniging, en dus de toetreding van de DDR tot de EG, pas wenselijk is

op het moment dat ook de andere Oosteuropese landen het perspectief hebben om lid van de Gemeenschap te worden? Dat lijkt ons wel wenselijk, aangezien in dat geval de opheffing van de Duitse deling inderdaad parallel loopt met de opheffing van de Europese deling. Maar voor het zover is, zou er een confederatie, voorafgegaan door mildere samenwerkingsvormen, tot stand kunnen komen en zou de DDR op steun vanuit de EG kunnen rekenen. De Bondsrepubliek zou dan extra hulp kunnen bieden. Een federatie moet dus pas later gerealiseerd worden, althans wat ons betreft. Parallel met de opheffing van de Duitse en de Europese deling moet ook de positie van de bondgenoten aan de orde komen. Daar kom ik straks op terug.

Terwijl zich binnen de EG toch een verschil van mening aftekent, moet worden vermeden dat binnen Nederland misverstanden ontstaan. Daaraan heeft de minister-president in zijn Tilburgse toespraak niet bijgedragen. Zijn aldaar uitgesproken voorkeur voor het voortgaan met de staten en de grenzen tussen de staten, zoals Europa die nu kent, leidde tot verschillende interpretaties. Als de gedachte van de minister-president dan vervolgens wordt bestempeld als een persoonlijke filosofie, vraag ik mij af of de minister van Buitenlandse Zaken daar zo gelukkig mee is.

Voorzitter! Inmiddels is de hulpverlening vanuit de EG voor Oost-Europa behoorlijk op gang gekomen. Juist in deze tijd moet de samenwerking tussen Oost- en West-Europa krachtig gestimuleerd worden. Daarover is iedereen het eens. Boeiende en noodzakelijke beschouwingen over federaties en confederaties en over concentrische cirkels van samenwerking hebben echter nu geen praktische waarde voor Oost- en Centraal Europa. Daartoe moet enerzijds het Westeuropese integratieproces, onder andere tot uitdrukking komend in de voltooiing van de interne markt, worden gerealiseerd. Anderzijds zal grootschalige economische hulp, gedifferentieerd naar de diverse landen, noodzakelijk zijn.

Wij zijn van mening dat de Europese Commissie hierin voortvarend te werk gaat en het image van de bureaucratie moloch van zich afwerpt. De initiatieven tuimelen over ons heen. De huidige steunmaat-

gelen van de EG zijn slechts een begin. Delors gaf indicatief aan om hoeveel geld het zal gaan en kwam uit op 43,5 mld. per jaar, voor een periode van vijf à tien jaar. Daarnaast geldt nog een bedrag van de G-24 voor de Oosteuropese bank, die gedurende vijf jaar de beschikking krijgt over 23 mld. Het lijkt uitgesloten dat dit uit de EG-begroting kan worden gehaald. Voor Nederland zou een dergelijke hulpverlening neerkomen op een jaarlijkse bijdrage van bijna 2 mld. Tot nu toe hebben in de Nederlandse politiek de schermutelingen zich alleen nog maar afgespeeld over de vraag, of de 12 mln. voor Oost-Europa nu wel of niet ten koste moeten gaan van Ontwikkelingssamenwerking. Wat staat ons nog te wachten?

Ervan afgezien dat het laatste woord over deze bedragen nog niet is gesproken, zullen wij ons nu toch moet gaan beraden over de wijze waarop op termijn — die is korter dan men denkt — de financiële hulp door Nederland moet worden opgebracht. Dat is geen zaak meer van enkele ministeries. Er moet ingegrepen worden in het uitgavenpatroon van alle ministeries. Daarom doe ik het verzoek aan de regering, en in het bijzonder nu aan de minister van Buitenlandse Zaken, ons een visie te geven op de consequenties van de steun aan Oost-Europa voor de korte en de middellange termijn voor de Nederlandse begroting.

Daarnaast hebben wij sterk de indruk dat de specifiek Nederlandse kennis op landbouwgebied, milieu en universitaire kennisoverdracht en bilateraal en in het kader de EG-G-24 onvoldoende tot uitdrukking komt. Op al deze terreinen bestaan er reeds contacten met bij voorbeeld Polen en Hongarije, maar een duidelijk financieel kader voor langdurig doelgerichte projecten, lijkt te ontbreken. Bij één snuffelpaal in Polen kan het niet blijven. Ik hoop dat de minister ons in zijn antwoord van het tegendeel kan overtuigen. Nederland heeft het nodige te bieden. Het Nederlandse milieu zal echter zelf ook flink profiteren van een verminderde milieuverontreiniging in Oost-Europa.

Samenwerking op milieugebied zal allereerst tot stand moeten komen ter zake van de economische investeringen. Elke belangrijke investering zal getoetst moeten worden op haar milieu-effecten. Daar zal de belangrijkste milieuwinst te

boeken zijn, zo weten wij inmiddels ook uit EG-ervaring. Voorkomen moet worden dat Oost-Europa in dezelfde fout als West-Europa valt: na een succesvol economisch beleid blijkt het met het milieuprobleem opgescheept te zijn. Zowel Nederland als de EG zal zich voor een dergelijk geïntegreerde benadering van economische hulp moeten inzetten. Gaarne verneem ik hierop een reactie van de minister. Overigens sluit ik mij aan bij de vragen van VVD-collega Weisglas over de coördinatie en de departementale organisatie van de Nederlandse hulp aan Oost-Europa.

Op dit moment vestig ik ook graag de aandacht op een hiermee samenhangend vraagstuk, dat echter onderbelicht blijft: de samenwerking tussen de Oosteuropese landen onderling. De Comecon bevindt zich in een diepe crisis; de samenwerking binnen dat verouderde en logge kader neemt steeds verder af. Toch wordt ook in Oost-Europa het belang van onderlinge economische samenwerking onder ogen gezien. Pogingen worden ondernomen om de Comecon te hervormen. En het is te hopen dat die pogingen resultaat opleveren. Het is de vraag hoe de EG zich in dit opzicht zou moeten opstellen.

Tot nu toe heeft de EG vooral samenwerking nagestreefd op bilaterale basis en is de Comecon zoveel mogelijk gemedend. De vraag is of nu een hervormde Comecon niet nauwer bij het EG-beleid betrokken moet worden. Op het ogenblik dreigen de samenwerkingsverbanden die de EG met de Oosteuropese landen aangaat, de Comecon-samenwerking echter steeds verder uit te hollen.

Afgezien van het economische belang is er een politiek belang bij nauwere Oosteuropese aansluiting op een nieuwe basis: met het oog op de herleving van het nationalisme is het van belang dat er ook binnen Oost-Europa een proces van internationalisering, van vervlechting, op gang komt. In dit opzicht zou er een vergelijking kunnen worden gemaakt met het Marshall-plan. Dit plan werd een economisch succes, omdat in het kader van de hulpverlening de onderlinge Westeuropese samenwerking krachtig bevorderd werd. Om dezelfde reden werd het ook een politiek succes. De eeuwenoude rivaliteit werd weliswaar niet uitgebannen, maar werd vanaf dat moment wel beheerst.

Ik maak graag een compliment aan het adres van onze ambassadeur in Boekarest, de heer Stork. In kringen van voormalige dissidenten verwierf hij groot respect. En in de dagen van de Roemeense revolutie trad hij op als de ideale woordvoerder van Nederland. Na lezing van sommige berichten in de Nederlandse pers rees bij mij echter de vraag of de minister het zogeheten onconventionele en doortastende optreden van Stork wel kon waarderen.

Wij hebben menigmaal de indruk dat het ministerie van Buitenlandse Zaken een actievere opstelling kan kiezen. De VVD gaf een aantal voorbeelden. Nu begrijpen wij best dat ons land niet op alle fronten met initiatieven kan komen. Nederlandsgidsland is van een ander decennium. Maar toch. De minister van Buitenlandse Zaken zal zich de kwestie-Havel in het kader van de uitreiking van de Erasmusprijs nog goed herinneren. Waarom dan nu, mede als een soort compensatie voor toen, president Havel van Tsjechoslowakije niet in Nederland uitgenodigd? Het lijkt erop dat dit soort diplomatieke activiteiten overgelaten wordt aan de vredesbeweging, als ik moet lezen dat de minister van Buitenlandse Zaken van datzelfde land de uitnodiging van de heer Faber van het IKV om ons land te bezoeken, heeft geaccepteerd.

De Raad van Europa wordt een Europees intergouvernementeel forum, gericht op pluralistische democratie en mensenrechten. Vrijwel alle Oosteuropese landen hebben of krijgen binnenkort een speciale gast-status en twee landen hebben het lidmaatschap aangevraagd. Deelt de minister onze waardering voor deze veranderende Raad van Europa en hoe heeft hij zich opgesteld in de begrotingsdiscussie 1990 van de raad, gericht op budgetuitbreiding voor de activiteiten in de richting van de Oosteuropese landen?

De belangstelling voor de hemelbestormende ontwikkelingen in Oost-Europa heeft de internationale politieke agenda ingrijpend gewijzigd ten koste van de aandacht voor enkele andere explosieve situaties in de rest van de wereld. Dat blijkt in het bijzonder op te gaan voor het Midden-Oosten. Mijn fractie kan zich zelfs niet aan de indruk onttrekken dat de Israëlische premier gebruik maakt van de aandacht voor Oost-Europa om de onbuigzame

politiek versus de Palestijnen te rechtvaardigen. Meer dan een jaar na de toespraak van Arafat voor de Verenigde Naties, waarin hij de twee-statenoplossing propageerde en het geweld afzwoer, is er nog steeds geen uitzicht op vredesonderhandelingen. De Israëlische regering blijft de PLO als gesprekspartners afwijzen en blijft aansturen op annexatie van de bezette gebieden. Time is running out, is de alarmkreet die velen, behorende tot de gematigde krachten onder de Palestijnen en de Israëli, de wereld toeroepen.

Concreet leidt ons dit tot een aantal vragen aan de regering. Welke mogelijkheden ziet de minister om de krachten in Israël te steunen die wél bereid zijn, met de PLO te praten? Welke mogelijkheden ziet de minister om de positie van de krachten in de PLO die de stellingname van Arafat steunen, te versterken? Welke druk is hij voornemens uit te oefenen op de Israëlische regering om ten minste de mensenrechtensituatie in de bezette gebieden te verbeteren?

De heer **Weisglas** (VVD): Wat mij opvalt is dat de heer Eisma een buitengewoon eenzijdige invalshoek kiest, in die zin dat hij alleen maar kritiek uit op één partij in het conflict. Hij vraagt de regering alleen maar, zich kritisch op te stellen tegenover Israël. Er komt geen woord van belichting — ik noem het niet eens kritiek, want dat is aan de heer Eisma — van de andere kant. Ik vind dat een buitengewoon droevige eenzijdige invalshoek van D66. Ik vraag de heer Eisma of hij dat bij nader inzien zelf ook niet vindt.

De heer **Eisma** (VVD): Nee, ik vind van niet, omdat ik een nuancering heb aangebracht in delen van zowel de PLO als Israël. Ik heb geprobeerd, de genuanceerdheid aan te geven dat er grote groepen zijn die steun eisen — ook extern — voor een vreedzame en minder radicale oplossing in deze regio. Ik zeg wel dat het probleem in de afgelopen periode achteraan de agenda terecht is gekomen. De genuanceerdheid dat ik niet de Israëliërs en de Palestijnen noem, kan naar mijn mening een bewijs zijn voor het tegendeel van hetgeen de heer Weisglas naar voren bracht.

Met betrekking tot Cambodja vraag ik of de minister onze opvatting deelt dat de sleutelrol die tot nu toe steeds aan prins Sihanouk werd

toebedeeld, van een vraagteken moet worden voorzien, indien Sihanouk geen afstand wenst te nemen van de genocidale Rode Khmer-coalitiepartner. Ook zijn wij van mening dat, indien de VN-troepenmacht wordt ingesteld, deze een controletaak in alle vluchtelingenkampen aan de grens met Thailand behoort te krijgen. Ook daarop graag een reactie van de minister.

Wat geldt voor Cambodja, geldt in zekere zin ook voor Vietnam en Afghanistan. In deze landen blijft de koude oorlog — de Oost-Westtegenstelling — slachtoffers vergen. Na de terugtrekking van het leger uit Cambodja bevindt Vietnam zich nog steeds in een internationaal isolement. Wanneer zal de wind van de détente ook deze streken bereiken?

Het standpunt van de EPS over Tibet is ons niet duidelijk. De Chinese ontwikkelingen in de afgelopen zomer hebben dit onderdeel van de Chinese onderdrukking wellicht naar de achtergrond geschoven. Een EPS-verklaring met het oog op opheffing van de staat van beleg, verbetering van de mensenrechtensituatie en het bevorderen van onderhandelingen tussen China en de vertegenwoordigers van de Dalai Lama lijkt ons noodzakelijk. Wil de minister dit bevorderen?

Voorzitter! Ik kom tot het NAVO-deel. Het ligt voor de hand om bij deze begrotingsbehandeling niet alleen over het beleid van de NAVO te spreken, maar ook over de rol en de raison d'être van de verdragsorganisatie in het algemeen. Zij zal zich moeten aanpassen aan de veranderende omstandigheden. Zij zal een meer politieke rol moeten gaan spelen. Daarover bestaat reeds een grote mate van consensus. Maar hoe die aanpassing precies gestalte moet krijgen, is nog hoogst onduidelijk. Het debat over de toekomst van de NAVO en het Warschaupact wordt al geruime tijd gevoerd, maar door de recente ontwikkelingen in de DDR en door het vooruitzicht van nauwere samenwerking tussen beide Duitslanden — misschien zelfs een soort hereniging — is dit vraagstuk opeens hoogst actueel.

Wanneer met een zekere bezorgdheid over de eventuele Duitse hereniging gesproken wordt, mag daar niet een onwrikbaar wantrouwen ten opzichte van het Duitse volk aan ten grondslag liggen. Wel is het zo dat het proces in de richting van Duitse eenwording vele vragen

oproept die het hart van ons veiligheidsstelsel raken. Kunnen de NAVO en het Warschaupact nog voortbestaan na de hereniging van de twee voormalige frontlijnstaten? Zo nee, hoe kan voorkomen worden dat het Europese statenstelsel opnieuw ten prooi valt aan een onbeheersbaar, destabiliserend en door nationalisme aangewakkerd proces van alliantievorming? Zo ja, hoe kunnen de NAVO en het Warschaupact gereorganiseerd worden?

De stelling dat de opheffing van de Duitse deling zich zal moeten voltrekken in het kader van de opheffing van de Europese deling, heb ik hiervoor voor de EG uitgewerkt. Er is echter ook een uitwerking gewenst van de consequenties voor de NAVO en het Warschaupact. Immers, bij de opheffing van de Duitse en Europese deling spreken wij in zekere zin ook over de opheffing van de klassieke Oost-Westtegenstellingen. Dan moet ook de nieuwe rol van de bondgenootschappen aan de orde worden gesteld.

Tot nu toe wordt nog steeds in tamelijk klassieke termen over de rol van de NAVO en het Warschaupact gesproken, ook door de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken, die in Berlijn de als vernieuwend geprezen Baker-doctrine heeft ontvouwd. Hij beklemtoonde in zijn Berlijnse rede dat het Duitse herenigingsproces, hoe het ook verloopt, zich binnen de NAVO zal moeten voltrekken. Een her- of verenigd Duitsland zou lid blijven c.q. worden van de NAVO, zo suggereerde Baker. Minister Van den Broek leek zich onlangs bij deze benadering aan te sluiten. Tegenover de pers liet hij weten dat de DDR bij toetreding tot de EG het Warschaupact moet verlaten. Het lidmaatschap daarvan verdraagt zich niet met het lidmaatschap van de EG, aldus de minister. Deze benadering roept bij ons vragen op.

Wij vragen ons af of en hoe alle mogelijke consequenties van deze benadering zijn beoordeeld. Hoe moet bij voorbeeld de waarschuwing van Gorbatsjov worden opgevat dat een Duitse hereniging een gevaar is voor de veiligheid in Europa en voor zijn eigen positie? Moet aan deze waarschuwing niet de conclusie worden verbonden dat niet te snel over het uittreden van de DDR uit het Warschaupact moet worden gesproken, laat staan over toetreding

van de DDR tot de NAVO? Als de DDR toch het Warschaupact kan of moet verlaten, is het de vraag of Tsjechoslowakije, Hongarije en Polen het voorbeeld van de DDR willen volgen. Of moeten zij naar de mening van de minister dit voorbeeld volgen, zodra de EG ook met deze landen nauwer gaat samenwerken? Dit zou de algehele ontbinding van het Warschaupact impliceren. Is het niet beter, te voorkomen dat de desintegratie van het Warschaupact, die een negatief effect op de cohesie binnen de NAVO zal hebben, zich in versneld tempo voortzet?

Minister Van den Broek: Dit zijn allemaal heel legitieme vragen. Moet ik uit deze reeks van vragen concluderen dat de heer Eisma de mogelijkheid wil openhouden dat de DDR tot de EG toetreedt en tegelijkertijd lid van het Warschaupact blijft?

De heer **Eisma** (D66): Nee, deze conclusie mag u niet trekken. Misschien mag ik mijn betoog voortzetten; daarin komt de bepaling van de positie van de DDR in het Warschaupact duidelijk naar voren.

De complete en niet gecoördineerde desintegratie van het Warschaupact zou naar onze mening hoogst ongelegen komen. Deze alliantie valt juist op dit moment een zekere herwaardering ten deel. In de afgelopen maanden is een aantal communistische regimes als een rij dominanten gevallen en de troepen van het Warschaupact grepen niet in. In sommige gevallen, zoals in de DDR, oefenden zij zelfs een matigende werking uit door het nationale leger van Chinese oplossingen te weerhouden.

Al met al is een fundamentele hervorming van het Warschaupact niet langer ondenkbaar. De organisatie kan zich evolueren van het beheersingsinstrument van Moskou tot een overlegorgaan van soevereine staten. Met de hervorming van het Warschaupact is ook een westers belang gediend. De NAVO, die zich meer op haar politieke rol zal moeten toeleggen, en een hervormd Warschaupact kunnen samen de basis leggen voor een vernieuwd veiligheidsstelsel. Het is de exclusieve taak zowel van de NAVO als van het Warschaupact, het proces van ontwapening en wapenbeheersing in Europa voort te zetten en vorm te geven. Daarom alleen al blijven zij voorlopig onmisbaar.

Verder zijn beide allianties van toenemend belang met het oog op de herleving van het nationalisme in Oost-Europa en de mogelijke instabiliteit die hierdoor veroorzaakt kan worden. Van verschillende kanten is reeds gepleit voor de instelling van een permanente consultatiestructuur met het oog op eventuele crises in Oost-Europa. Dat lijkt ons een waardevolle suggestie, een eerste aanzet in de richting van vernieuwing van de veiligheidsstructuren. Zo kunnen op den duur steeds meer overkoepelende organen worden opgericht. Uiteindelijk kunnen beide allianties zelfs geheel in een overkoepelende structuur opgaan.

Bij een intensivering van de samenwerking tussen beide allianties hoeft de Duitse hereniging geen negatieve neerslag op de Europese verhoudingen te hebben. Hiermee geef ik meteen een antwoord op de vraag die de minister mij zoëven stelde. Ook zouden de risico's vanuit het gezichtspunt van het Kremlin verminderd worden. Bij deze benadering zou de opheffing van de Duitse deling parallel lopen aan de opheffing van de Europese deling en de klassieke Oost-Westtegenstelling, zoals ook de bedoeling is.

Toepasselijk lijkt in dit verband ook het begrip van de gedeelde veiligheid. We moeten voortdurend, juist in deze onzekere tijd, met elkaars veiligheidsbelangen rekening houden. Graag verneem ik van de minister of hij ook het beginsel van die gedeelde veiligheid als leidraad beschouwt.

Mijnheer de voorzitter! Graag zou ik zien dat de minister ook van zijn kant een poging doet, een inhoudelijke bijdrage te leveren over de toekomst van de bondgenootschappen, waarin niet langer uitsluitend traditionele uitgangspunten worden gehanteerd. Die bijdrage moet ook met het oog op de eventuele en door ons gewenste, tweede CVSE-conferentie, nog dit jaar, met de grootst mogelijke spoed ontwikkeld worden, wil die conferentie een succes worden. Gelete op de complexiteit van het onderwerp zou het wellicht noodzakelijk zijn, een speciale projectgroep samen te stellen van ambtenaren van Buitenlandse Zaken en Defensie. Onderschrijft de minister deze noodzaak?

Ten slotte heb ik nog een enkele opmerking over de nucleaire bewapening. Algemeen wordt

aangenomen, dat de follow-up to Lance niet in Europa gestationeerd zal worden. Weliswaar is vorig jaar mei afgesproken, tijdens de NAVO-top, dat wij pas in 1992 over de plaatsing van FOTL besloten zal worden, en wel in het licht van de ontwikkelingen in de veiligheidssituatie. Maar juist in het licht van de recente ontwikkelingen in die veiligheidssituatie zou nader overleg van de bondgenoten over de FOTL nu op zijn plaats zijn.

Ook zou ik de opvatting van de regering willen vernemen over het vraagstuk van de zogeheten tactical air to surface missiles. Terwijl in de Verenigde Staten reeds de SRAM-T ontwikkeld wordt, hebben Frankrijk en Groot-Brittannië zich onlangs voorgenomen, gezamenlijk een soortgelijk wapen te ontwikkelen. Zou het onderhand niet eens tijd worden, dat ook het overleg over deze categorie wapens geopend wordt? Welk forum acht de regering daarvoor het meest geschikt?

De afschaffing van de nucleaire artillerie is in het verleden al bepleit toen er nog sprake was van een tamelijk overzichtelijke, bipolaire structuur. In de huidige situatie, waarin de Oost-Westgrens is vervaagd, is het zo mogelijk nog wenselijker dat de nucleaire artillerie wordt verwijderd. Niettemin vangt volgende maand in de Verenigde Staten de productie aan van de W82 kernkoppen voor het 155 mm geschut. Graag hoor ik het standpunt van de regering.

Ten slotte wil ik de levering van militair materieel aan Turkije aan de orde stellen. Vorig jaar heeft mijn fractie de motie-Ter Beek gesteund, waarin de regering verzicht werd, de leveranties van NF5-straaljagers naar Turkije op te schorten. Gelet op de huidige mensenrechtensituatie in Turkije en de toegenomen spanningen tussen dit land en onder meer Bulgarije, is er thans nog meer reden om die leveranties op te schorten. Ook de levering van ander militair materieel is voorlopig niet gewenst, aldus de minister. Wat bedoelt de minister met dit "voorlopig" in zijn antwoord en aan welk ander militair materieel denkt hij?

□

Mevrouw **Herfkens** (PvdA):
Mijnheer de voorzitter! Op de drempel van het laatste decennium van dit millennium is de wereld

dermate in beweging dat deze tijd wellicht later zal worden beschouwd als een omslag in de wereldgeschiedenis. Het laat zich nauwelijks door tijdgenoten beschrijven en het is dus zeker moeilijk om een beleid te formuleren. Verschillende ontwikkelingen strijden om de voorpagina; andere, vooral economische, openbaren zich minder uitdrukkelijk in fascinerende beelden op het TV-scherm, maar zijn daarom niet minder ingrijpen. Ik verwijs naar het verval van de economische positie van de Verenigde Staten, de opkomst van Japan en andere, regionale, grootmachten.

De ontwikkelingen in Oost-Europa tuimelen zodanig over elkaar heen dat ze ons sprakeloos maken. "De gang van zaken is te beweeglijk, te onvoorspelbaar, het tempo van de gebeurtenissen te hoog", zo schreef de Adviesraad vrede en veiligheid begin oktober van het vorige jaar. En daarna begon het eigenlijk pas echt. De Berlijnse muur werd souvenirartikel; Havel president en Ceausescu is niet meer.

Een stroomversnelling die ons plotseling overspoelde op een moment dat wij West-Europeanen, onze handen vol hadden aan onze eigen economische integratie en aarzelen onze politiek-militaire rol binnen de NAVO aan het heroverwegen waren. De houding van de Sovjet-Unie ten opzichte van de gebeurtenissen in Oost-Europa is een bevestiging van onze hoop op wezenlijke verandering aldaar. De koude oorlog is voorbij, zo stelden wij al eerder vast, maar de dooi is nu zodanig ingetreden dat wel haast kan worden gesproken van het wegvallen van hetgeen veertig jaar lang de hoeksteen van het westerse beleid is geweest: de bestrijding van het communisme op alle terreinen.

Het communistisch systeem is politiek en economisch failliet en erkent dat zelf ook. Het politieke failliet is ook voor de sociaal-democratie geen nieuws. Al rond de eeuwwisseling splitste de socialistische beweging zich in een sociaal-democratische en een communistische beweging. Nederland liep daarbij voorop. Het was een principiële tegenstelling die zeker op het punt van de democratie een breuk waard was.

Het volstrekte economische failliet van het communistische systeem wordt nu alom erkend, ook in de Sovjet-Unie zelf. Inefficiëntie,

verpaupering en verloedering zijn aan de orde van dag. Overigens is dat bepaald geen reden voor westerse zelfgenoegzaamheid ten aanzien van het eigen economische systeem. Ik ben blij dat collega Van Weezel dat ook al meldde.

Natuurlijk, de markt is essentieel voor een goed werkend economisch systeem. Maar het andere uiterste, ongelimiteerd vertrouwen in die vrije markt — dat gelukkig in ons land niet erg veel aanhangers heeft gehad — de ideologie van Thatcher en Reagan, of liever van de economen daarachter: Smith, Ricardo, Friedman en Von Hayek, de ideologie van die weldoende en superieure rol van het particuliere bedrijfsleven en de schadelijke rol van de overheid, ook die ideologie blijkt eveneens in moreel en economisch opzicht te falen. Wat het morele falen betreft, wijs ik op de situatie in de grote steden in het Westen; destijds in de "Bonfire of Vanity" door Tom Wolfe nog als fictie beschreven. Daklozen, een verloren generatie jongeren die hun heil zoeken in drugs en criminaliteit, racisme en ouden van dagen die sterven van de kou. Economisch failliet: kijk naar de werkloosheidscijfers of naar wat Galbraith terecht noemt "De mexicanisering van de Amerikaanse economie".

Er is dus weinig reden voor propaganda voor de ideologie van de magie van de markt. Die propaganda is ook tamelijk riskant als wij zien hoe men in Oost-Europa daarin klakkeloos dreigt te gaan geloven, het ene cliché inruilt voor het andere. Zodanig dat oud-minister Ruding, die ik nooit een links-radicaal heb gevonden, zich zorgen maakt over de extreme wijze waarop daar nu de marktideologie wordt beleden. Alsof een verantwoordelijke overheid, het streven naar toegankelijke gezondheidszorg en onderwijs een communistische perfiditeit zouden zijn.

Voorzitter! De belangrijkste vernieuwing die onze eeuw overdraagt aan de volgende is de welvaartsstaat. Dat is een echte Europese innovatie. De sociaal-democratie heeft daaraan ook een essentiële bijdrage geleverd. De dynamiek van het particulier ondernemerschap is verzoend met de behoefte aan maatschappelijke zekerheid. De ontwikkeling in Oost-Europa is daarom een gigantische kans, juist ook voor sociaal-democraten. Daar moet het proces van vorming van democratische partijen

Herfkens

worden gesteund en daar moet de overgang van plan naar markt verzacht worden.

Mede omdat de hegemonie van beide supermachten afbrokkelt, zullen wij een nieuw veiligheidsconcept moeten ontwikkelen waarin afscheid genomen wordt van onze bipolaire wereld en ruimte wordt geschapen voor een pluralistische, multipolaire wereld waarin een nieuw machtsevenwicht wordt gevonden tussen landen en regio's. Daarbij moet multilateralisme uitgangspunt zijn. Een nieuw veiligheidsconcept dat integraal moet zijn en wezenlijk aansluit bij wat onze veiligheid bedreigt. Thema's als het milieu, drugs, aids en gebrek aan sociaal-economische ruimte voor eenieder op microniveau maar ook op het niveau van landen en van regio's horen hoog op de agenda van een concept voor een nieuw integraal veiligheidsbeleid te staan.

Dit alles stelt hele hoge eisen aan het buitenlands beleid. Niet alleen is de agenda enorm uitgebreid, maar door de internationale dimensies van het binnenlands beleid en de nationale effecten van het buitenlands beleid is het klassieke onderscheid tussen binnenlands en buitenlands beleid al enige tijd aan het vervagen. Daarbij komt dat er een communicatierevolutie heeft plaatsgevonden die uitwisseling van ideeën versneld en versterkt heeft en dat er een complex web is ontstaan van niet-gouvernementele verbanden. Buitenlands beleid is steeds meer een zaak van de samenleving als geheel en niet alleen van de regeringen. Daarbij moeten contacten tussen sociale bewegingen en niet-gouvernementele organisaties een belangrijke rol spelen. Inzake het Oost-Europabeleid verwijs ik naar de Adviesraad vrede en veiligheid die aandacht vraagt voor het bewerkstelligen van contacten tussen gelijkgezinde organisaties hier en daar. De raad pleit ook voor uitbreiding van de deelname aan het Helsinkiproces tot parlementaire instellingen en niet-gouvernementele organisaties, mede om een impuls te geven aan wat de raad noemt "de ontluikende civiele maatschappij". Steun dus voor de totstandkoming van een politiek pluriform systeem! Hoe nodig en nuttig dat kan zijn, is in het verleden bewezen met soortgelijke contacten met andere landen. Ook in Chili droegen juist dit type contacten bij aan de democratisering. In dit

verband wil ik de minister dan ook specifiek vragen of hij voor de stimulering van de politieke contacten met Oost-Europa en de ontwikkeling van politieke partijen aldaar op Buitenlandse Zaken kan laten werken aan de opzetting van een fonds.

Voorzitter! Een nieuw buitenlands beleid veronderstelt ook democratisering van het buitenlands beleid zelf, ook bij thema's als milieu waarvoor relevante bewegingen een eigen internationaal netwerk vormen. Ik weet dat dit voor de traditionele diplomatie lastig kan zijn. De wereld van vandaag vereist maatschappelijke betrokkenheid, hier met de eigen samenleving, maar ook op de post. Dan behoeven wat ons betreft de media niet geschuwd te worden. Ik sluit mij aan bij de complimenten die al door ten minste twee fracties aan het adres van ambassadeur Stork zijn gemaakt.

Het nieuwe beleid stelt ook hoge eisen aan de organisatie van het departement. De diplomatieke posten binnen de EG krijgen een ander karakter. Ze houden zich in grote mate bezig met wat vroeger binnenlands beleid was. Dat vergt nieuwe expertise, bij voorbeeld in Brussel op het terrein van milieu. Buiten de EG zijn het vooral de posten in de Oostblok-landen die wij nu van belang vinden. Nu is de capaciteit op dit terrein volstrekt onvoldoende. Die is zelfs niet genoeg om alleen maar de visa-aanvragen af te handelen.

Voorzitter! Dit nieuwe buitenlandse beleid is ook lastig voor de minister van Buitenlandse Zaken. Hij wordt steeds meer geconfronteerd met collega's, maar ook met lokale bestuurders, die zich internationaal manifesteren. Dat vergt dus van de minister ook een meer open gesprek met de eigen samenleving en allerlei niet-gouvernementele organisaties die zich met delen van zijn beleid bezighouden. En natuurlijk, hij zal steeds wijzen op de smalle marges en op de mogelijke effectiviteit of het gebrek daaraan van het beleid dat bepleit wordt. Dat zijn wij gewend van deze minister. Maar het nieuwe beleid moet wel iets meer zijn dan dat.

Ik herinner aan de debatten die in de afgelopen vier jaar — eigenlijk gaat het om de debatten in de afgelopen zeven jaar — door deze minister zijn gevoerd met zijn huidige collega van Defensie. Ik zie overigens dat deze collega net even de zaal

heeft verlaten. In die debatten werd steeds gesproken over creativiteit en over inspiratie. Nu is er een regering met andere coalitiepartijen en van deze nieuwe regering is het slagwoord "vernieuwing". Wij rekenen erop, dat ook deze minister de geest van de jaren negentig op gepaste wijze in zijn beleid zal vertalen. Wij leven in een wereld waarin de orde steeds minder van boven af wordt opgelegd door een dominante militair-economische macht. Er ontwikkelt zich wereldwijd een orde die meer pluralisme en meer democratie kent en waarin initiatieven van de samenleving van onder af een steeds grotere rol spelen. Vernieuwend zal ook het concept van veiligheid moeten zijn.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Mevrouw Herfkens onderscheidt zich van veel andere woordvoerders door wel aan te geven wat sociale vernieuwing moet zijn, althans op het terrein van de buitenlandse politiek. Zij zegt dat in heel duidelijke woorden. Het is de eerste keer dat een woordvoerder van de Partij van de Arbeid zegt wat sociale vernieuwing is.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Het woord "sociaal" heb ik niet gebruikt, maar vernieuwend zal het beleid moeten wezen.

De heer **Weisglas** (VVD): Deze regering werkt op basis van een regeerakkoord. Uw fractie is mede verantwoordelijk voor dat akkoord. U kunt raden of ik het nu wel of niet eens ben met uw vergaande ideeën. Het is echter niet mijn bedoeling om daarover met deze interruptie iets te zeggen. Ik wilde u wel iets vragen over uw ideeën. Vindt u die terug in het regeerakkoord? Zo ja, wat is dan de zin van uw kritische benadering nu. Zo nee, heeft u dan geen spijt van het feit dat op het terrein van het buitenlands beleid dit regeerakkoord is gesloten?

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Het is fantastisch, voorzitter, dat de heer Weisglas mijn ideeën altijd radicaal vindt. Ik heb de woorden van de Adviesraad voor vrede en veiligheid geciteerd. Daarmee gaf ik één van mijn ideeën aan. Wordt die adviesraad door een radicaal gezelschap gevormd? Ik weet het niet.

Herfkens

De heer **Weisglas** (VVD): Ik heb het woord "radicaal" niet gebruikt.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Ik wijs op de trends voor de langere termijn, die overigens al lang ingezet zijn. Ik heb overigens ook niet gesproken over "sociale vernieuwing", maar over "vernieuwing". Mijnheer Weisglas, deze wereld is vernieuwd. Moeten wij dan de minister van Buitenlandse Zaken laten handelen alsof wij nog in de jaren tachtig leven?

De heer **Weisglas** (VVD): Geeft u nu gewoon even antwoord. Dat is prettiger voor iedereen die naar u luistert. Vindt u uw gedachten op het terrein van vernieuwing in het buitenlands beleid in het regeerakkoord terug? Zo ja, waar? Zo nee, waarom bent u met de passages over het buitenlands beleid in het regeerakkoord akkoord gegaan? Een zeer simpele vraag!

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): De VVD-fractie stelt ons voortdurend deze vraag. De VVD-fractie heeft niet door wat de betekenis van dit regeerakkoord is. In dit regeerakkoord hebben wij een aantal zaken geregeld, waarover naar onze mening op korte termijn problemen zouden kunnen ontstaan. Het feit dat iets niet in een regeerakkoord staat, wil niet zeggen dat het niet belangrijk is. Het wil alleen zeggen, dat wij daarover niet op korte termijn zeer grote problemen verwachten. Ik zie dat ik van sommige leden in de Kamer steun krijg. Het moet dus echt zo zijn.

De heer **Vos** (PvdA): De tijd van deze discussie gaat toch wel af van de spreektijd van de heer Weisglas?

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Voorzitter! Om nog maar eens te bewijzen dat het allemaal niet zo nieuw is wat ik zeg, even ter geruststelling van de minister het volgende. Ik zei dat zijn veiligheidsconcept vernieuwd moet worden, maar ik citeer dan onmiddellijk daarna uit de memorie van toelichting. Daarin wordt terecht gesproken over grensoverschrijdende problemen en over gezamenlijke kwetsbaarheid. Die lijn moeten wij samen verder ontwikkelen.

Wat de ecologische veiligheid betreft, wordt in de verklaring van Den Haag terecht gesteld dat

mechanismen ontwikkeld moeten worden om de ontwikkelingslanden bij het nemen van maatregelen tegen klimaatveranderingen te ondersteunen. Inderdaad, want als wij van Brazilië vergen dat hun oerwoud economisch niet mag worden geëxploiteerd omdat wij dat willen behouden als groene long voor deze planeet, dan moeten wij bereid zijn om daarvoor te betalen; geen sigaar uit eigen doos via het ontwikkelingspotje. In de verklaring van Den Haag wordt ook een nieuwe internationale autoriteit voorgesteld.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Kan mevrouw Herfkens haar opmerking over die sigaar uit eigen doos en dat ontwikkelingspotje even toelichten?

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Dat betekent dat een internationaal klimaatfonds onzes inziens niet moet worden ondergebracht bij de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking.

De heer **Weisglas** (VVD): Ik begrijp dat dit ook niet zo belangrijk was en daarom staat het dan ook niet in het regeerakkoord.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Voorzitter! Er zijn een aantal zaken waarvan het financiële gedeelte in de komende jaren geregeld moet worden. Dat geef ik grif toe.

De heer **Weisglas** (VVD): Hoe gaat u dat dan realiseren? Het is zo gemakkelijk, voorzitter, om drie maanden nadat er een regeerakkoord gesloten is allerlei dingen te beweren en het dan bij die beweringen te laten. Ik vind dat de fractie van mevrouw Herfkens op dit specifieke punt van financiering van bepaalde onderdelen van de begroting voor Ontwikkelingssamenwerking directe verantwoordelijkheid heeft gedragen. Zij had een en ander dan ook in het regeerakkoord moeten laten opnemen en moet nu niet mekkeren als dat niet gelukt is!

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Voorzitter! Wat ik nu voorstel, is niet in strijd met het regeerakkoord. Ik mekker ook niet dat dit niet gelukt is. In het regeerakkoord staat niet dat het klimaatfonds moet worden gefinancierd door Ontwikkelingssamenwerking.

De heer **Weisglas** (VVD): Dat staat er wel!

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Dat is niet waar. Er staat dat het internationale milieubeleid en projecten in derde-wereldlanden onder de post Ontwikkelingssamenwerking moet worden gefinancierd.

Ik ga weer verder met de verklaring van Den Haag. Mijn fractie is van mening dat het een goed bestuurlijk principe zou zijn om geen instituties op te richten als er bestaande instellingen zijn die uitgebouwd kunnen worden. De UNEP heeft in het verleden gewoon niet de kans gekregen om zich als een volwaardig VN-milieu-instituut te kunnen ontwikkelen. Die uitbouw waarin de inspectiebevoegdheid en de verantwoordelijkheid om internationaal onderzoek te doen naar de kwaliteit van het leefmilieu moet worden opgenomen, zou vergezeld moeten gaan van dezelfde bevoegdheid als die waarover de IAEA beschikt, namelijk om vragen te stellen aan de regeringen. Ook in de ECOSOC en andere internationale instellingen zouden de milieudoelstellingen in grotere mate bij de taakopdracht moeten worden betrokken.

Voorzitter! Wat Antarctica betreft, zal Nederland meer mogelijkheden krijgen om een actief beleid te voeren. De nieuwe democratische regering van Chili heeft mij toegezegd, een Nederlands waarnemerschap bij dit verdrag te ondersteunen. Het was de vorige militaire dictatuur die ons daar niet binnenliet.

Wat de economische veiligheid betreft, heeft het ons in het Westen te veel jaren gekost om tot de conclusie te komen dat militaire veiligheid niet te verwezenlijken is ten koste van de ander. Het concept van gedeelde veiligheid werd onzes inziens wat laat geaccepteerd. Laten wij nu niet te veel tijd verliezen om vast te stellen dat ook economische veiligheid niet gerealiseerd kan worden ten koste van anderen. Helaas is dit besef onvoldoende doorgedrongen tot Fortress Europe. Uiteraard vinden wij ook dat het proces nu eerder sneller dan langzamer moet plaatsvinden, zowel als het gaat om de vormgeving en de integratie van het beleid als om de waarborging van een democratisch karakter van het integratieproces. Wat het eerste betreft, heb ik enige zorg over de verwerking van de Europese richtlijnen bij de diverse

ministeries. Wat het laatste betreft, zou ik ook graag horen, hoe in het proces naar verdere Europese integratie het democratisch karakter gewaarborgd kan blijven. Hoe staat de staatssecretaris in dat verband tegenover amendementen die in het Europees Parlement zijn aangenomen? Wij hebben ook zorgen over de wijze waarop de integratie plaatsvindt. Het zich integrerend Europa mag geen gesloten front voor de rest van de wereld vormen; ook niet als onder Europa ook de Oosteuropese landen worden verstaan. Er zijn redenen tot zorg over de afhoudende opstelling van de EG ten aanzien van de ontwikkelingslanden. Dat geldt ook voor de neiging tot bilateralisme in de contacten van de EG met Japan en de Verenigde Staten en voor de proliferatie van specifieke handelsakkoorden. Het is duidelijk dat zo het multilateralisme op de achtergrond raakt. Juist dat multilateralisme is belangrijk voor de EG als belangrijkste handelsblok ter wereld. Het is essentieel voor het bereiken van meer voorspelbare en meer rechtvaardige internationale economische verhoudingen in het kader van de Uruguay-ronde.

Veiligheid is voor de meeste landen van de Derde Wereld ook een economisch probleem. De externe bedreigingen zijn van economische aard — grondstoffen, protectionisme, schulden crisis — en de interne eveneens. De afzichtelijke kloof tussen een kleine welvarende elite en een grote massa armen, wier meest minimale basisbehoeften niet zijn vervuld, bedreigt de jonge democratieën in Latijns-Amerika. De groeiende kloof tussen arm en rijk in de hele Derde Wereld kan een bron zijn voor sociale conflicten, die zich niet noodzakelijkerwijs tot het binnenland zullen beperken. Zo leidt bij voorbeeld de bevolkingsexplosie tot een verdere druk op het natuurlijk milieu. Dat gaat ook ons aan. De huidige netto-middenstroom uit Afrika en Latijns-Amerika is onhoudbaar en bedreigt aldus ook ons financieel systeem. De schulden crisis zet bij ons miljoenen arbeidsplaatsen op de tocht. De proliferatie van raketten en nucleaire wapens raakt ook onze veiligheid. Bovendien — wij kunnen deze realiteit niet negeren, want wij worden geconfronteerd met de gevolgen ervan — is er een wassende stroom vluchtelingen die geen fysieke barrière noch enig bureaucratisch labyrint zal kunnen tegenhou-

den. Het enige wat zin heeft, is het scheppen van hoop en veiligheid binnen die ontwikkelingslanden zelf. Juist Europa zou hierbij een positieve rol moeten spelen als hoeder van beginselen zoals mensenrechten en democratie, als bakermat van de gemengde economie en de verzorgingsstaat, als grootste handelsblok ter wereld en als groot-aandeelhouder in de internationale financiële instellingen.

Europa mag zijn universele roeping niet laten lopen door zijn ambities te beperken tot wereldleverancier van granen en boter. Een tegemoetkomende houding op het terrein van schulden, handel en hulp geeft ons pas recht van spreken over het falen van regeringen in de Derde Wereld wat betreft hun verantwoordelijkheid ten aanzien van hun eigen arme bevolking. Wij vinden dat de instrumenten die wij daartoe hebben nog te weinig worden gebruikt: niet alleen het IMF, de Wereldbank en bilaterale hulp, maar ook de Verenigde Naties. Immers, ook sociaal-economische mensenrechten zijn vastgelegd in vele verdragen, maar de daarbij ingestelde toezichtorganen zijn niet in staat om een efficiënt mechanisme te ontwikkelen waardoor de verwezenlijking van deze rechten dichterbij komt. Jarenlang bevond deze discussie over sociale mensenrechten zich in een ideologische patstelling, vooral doordat van de kant van de Oostblok-landen deze rechten werden gehanteerd als ideologisch strijdmiddel tegen verwijten van onze kant aan hen op het terrein van klassieke mensenrechten. Gelukkig is deze propagandaslag nu voorbij. Dat creëert ruimte voor een serieuzere discussie over de sociale mensenrechten. Ik zou de minister willen vragen om eens te overwegen welke mechanismen er zouden zijn om de huidige internationale toezichtmechanismen te verbeteren, om rapportages en procedures aan te scherpen, om meer eigen fact finding te doen en deze effectiever te maken door niet-gouvernementele organisaties daarbij te betrekken en door de in de verdragen neergelegde normen en verplichtingen die daaruit voortvloeien voor nationale overheden nader uit te werken. Deze minister heeft ook de afgelopen jaren, als het in de VN ging om mensenrechten, goed werk gedaan. Ik zou hem willen vragen om op dit terrein zijn aandacht ook eens op de sociale

mensenrechten te richten nu daar internationaal de politieke ruimte voor is.

Ook Oost-Europa heeft een veiligheidsprobleem in economische zin. Hoe kan je een failliete planecconomie omvormen tot een sociale markteconomie? De financiële infrastructuur, het monetair instrumentarium en reële prijzen ontbreken. Deviezen zijn schaars. Een drastische sanering is inderdaad nodig, waarbij waarschijnlijk de levensstandaard en ook de werkgelegenheid aanvankelijk eerder zullen dalen dan stijgen. De politieke risico's van dit proces zijn groot. Immers, in Oost-Europa leeft ten onrechte nog te veel de verwachting dat, als je ons politiek systeem maar overneemt, je min of meer ook ons sociaal-economisch ontwikkelingsniveau bereikt. De behoefte aan de produkten van de westerse consumptie maatschappij is groot. Er is westerse hulp nodig, maar met name voor investeringen en niet voor consumptieve bestedingen, natuurlijk met uitzondering van noodhulp. Krediet en hulp mogen niet leiden tot uitstel van de nodige hervormingen. Dat hebben de jaren zeventig ons wel geleerd. Bovendien is de schuldenlast van een aantal Oosteuropese landen al zorgwekkend hoog.

De oprichting van een bank voor Oost-Europa is toe te juichen in dit verband. Wij vinden wel dat daarbij zo nauw mogelijk moet worden aangesloten bij de Bretton Woods-instellingen, zoals het geval is voor andere regionale banken. Daarnaast kunnen wij management- en andere technische assistentie bieden en technologieoverdracht bevorderen. Dat vergt dan inderdaad — collega Gualthérie van Weezel sprak erover — dat de COCOM-lijst wordt afgeschaft of tenminste drastisch wordt beperkt.

Het was politiek gezien natuurlijk fantastisch dat de EG een rol kon vervullen in de coördinatie van de hulp. Wij maken ons er wel zorgen over of Brussel hiervoor genoeg geëquipeerd is. De ervaringen die wij hebben met EG-hulp aan de Derde Wereld zijn niet erg hoopgevend. Dit ontslaat Nederland zelf natuurlijk niet van een actieve rol. Een hernieuwde discussie over geïntensiverde economische samenwerking en hulp is uiterst actueel, ook in Nederland.

De heer **Eisma** (D66): Waarop baseert mevrouw Herfkens haar

Herfkens

ongerustheid over de capaciteit van de Europese Commissie met betrekking tot Oost-Europa? Ik meen dat de ervaringen tot nu toe niet slecht waren en ons hoop gaven.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Dat zijn woorden. Ik ga mij zorgen maken op het moment dat zij geld gaan uitgeven. Misschien zal het daar niet op uitdraaien, maar als je kijkt naar de rapporten van de Rekenkamer over de hulpverlening van de EG, dan is dat iets waar wij ons in dit huis terecht iedere keer zorgen over hebben gemaakt, het totale gebrek aan bemensing van het apparaat in Brussel om dat op een verantwoorde manier aan te pakken. Ik vraag dus aandacht voor het uitvoeringsprobleem.

In hoeverre vindt de minister dat de Sovjet-Unie zelf van hulp en samenwerking zou moeten profiteren? Er zijn tal van argumenten tegen te bedenken, maar juist voor een zachte landing van de koude oorlog zou een wankelende Sovjet-Unie toch een risicofactor betekenen.

Over de regionale veiligheid het volgende. De dooi in de Oost-West-relatie heeft een aantal conflicten in de Derde Wereld, die wel gekwalificeerd worden als "surrogaatoorlogen", naar een oplossing kunnen brengen. Ik denk hierbij aan Angola, Namibië, Afghanistan en wellicht binnenkort Indo-China en de hoorn van Afrika. Landen als Afghanistan, Chad, Mozambique, Angola, Cambodja, Ethiopië enzovoort zijn evenwel totaal ontwricht en verwoest. Herstelplannen zijn nodig en ook hier zou nieuw samenwerking tussen Oost en West in het kader van multilaterale programma's een doorbraak kunnen betekenen.

Een punt wil ik even apart behandelen. Dat is hetzelfde punt als collega Weisglas in wat kleurrijker bewoordingen dan ik het zou doen heeft aangeduid, namelijk Cambodja. De ontwikkelingen geven inderdaad aanleiding tot zorg. De Rode Khmer is sinds het vertrek van de Vietnamezen weer volop actief. Succes van de Rode Khmer moet in ieder geval voorkomen worden. Ieder lid van de wereldgemeenschap heeft in dit verband een verantwoordelijkheid. Er tekent zich een overeenstemming af tussen de permanente leden van de Veiligheidsraad en andere betrokken partijen over een tijdelijk VN-toezicht over Cambodja. De zetel van Cambodja is dan tijdelijk vacant. Ik

wil graag weten of de regering bereid is, hieraan mee te werken. Wij zijn daar groot voorstander van.

Een ander regionaal punt betreft de mensenrechtensituatie in Turkije. Mijn collega Vos zal morgen bij de behandeling van de begroting van Defensie iets over de vliegtuigen zeggen. Ik wil nu extra aandacht vragen voor de mensenrechtensituatie daar. De verontrustende berichten van verleden jaar zijn inmiddels, helaas, bevestigd en er is volgens het rapport van Amnesty International sprake van een verdere verslechtering van de situatie. De regering heeft op dit punt een verleden. Ik herinner aan de statenklacht die Nederland eerder mede indiende. Ik vraag om een actief optreden van de regering. Ik denk daarbij aan het middel van de monitorprocedure, die het CVSE-kader biedt om de situatie van de mensenrechten in de diverse CVSE-landen te onderzoeken.

Ten slotte wil ik ingaan op de internationale samenwerking ten behoeve van een integraal veiligheidsconcept. Terecht stelt de memorie van toelichting: "waar het tot voor kort vooral de beperkingen van de samenwerking in het kader van de VN waren die de aandacht trokken, thans komen allengs de mogelijkheden en perspectieven die de wereldorganisatie biedt, beter tot gelding". Daarbij wordt terecht nadrukkelijk verwezen naar de positieve opstelling van de Sovjet-Unie. In hoeverre is de minister van mening dat impulsen voor een hernieuwde wereldwijde samenwerking ook zouden kunnen leiden tot heroverweging van de Bretton Woods-instellingen en van de manier waarop wij internationaal economische besluiten nemen in deze wereld? Immers, ook de Bretton Woods-instellingen zijn een produkt van de koude oorlog, in die zin dat het Oostblok daarin niet of niet echt is vertegenwoordigd.

De heer **Weisglas** (VVD): Mevrouw Herfkens zei zojuist — ik vond dat een prettige late zwaluw — dat de Ontwikkelingsbank voor Oost-Europa nauw zou moeten samenwerken met de Bretton Woods-instellingen. Nu wordt er echter weer de vloer mee aangeveegd.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Ik wil erop wijzen dat ik nimmer, noch in dit huis, noch elders, heb ontkend dat er enorm goede expertise in die twee

organisaties is. Ik heb het nu echter over de inrichting van een internationale samenleving. Dan zie je dat de Sovjet-Unie bereid is om internationaal te gaan samenwerken, maar dat de manier waarop de internationaal-economische besluitvorming in deze wereld plaatsvindt nog steeds een codificatie is van de situatie van de koude oorlog. Op het moment dat wij zeggen dat de koude oorlog voorbij is — volgens mij zei zelfs de VVD dat — moeten wij ook bereid zijn om produkten van de koude oorlog, de codificatie van de situatie in de begintijd van de koude oorlog, te heroverwegen. Mondiale besluitvorming is dan van belang.

De heer **Weisglas** (VVD): "De Bretton Woods-instellingen als produkt van de koude oorlog", dat klinkt als een kreet. De Kamer heeft er dan ook recht op dat mevrouw Herfkens uitlegt waarom zij vindt dat de Bretton Woods-instellingen een produkt van de koude oorlog zijn.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Ik weet niet hoeveel tijd ik extra krijg om deze interruptie te beantwoorden. Er zijn tamelijk veel boeken geschreven over hoe het kwam dat de Sovjet-Unie en haar satellietstaten er op een gegeven moment niet meer bij wilden zijn. Daarover zijn enorme analyses verschenen. Zijn zij weggepest of zijn zij zelf weggelopen? Nu wij eindelijk van de koude oorlog af zijn en de Sovjet-Unie geen confrontatie meer zoekt maar samenwerking, vind ik het onzinnig om de discussie te voeren wiens schuld het eigenlijk was.

Minister **Van den Broek**: Daar vraagt u zelf om, als u het heeft over produkten van de koude oorlog, neem mij niet kwalijk.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): De minister van Buitenlandse Zaken kan toch niet ontkennen dat het feit dat de Sovjet-Unie en haar satellietstaten geen lid zijn van Bretton Woods mede het gevolg is van de manier waarop toen de veiligheidssituatie en de koude oorlog op elkaar hebben ingewerkt? Als de Sovjet-Unie bereid is om internationaal samenwerking te zoeken, is het dan terecht dat er instituten blijven bestaan waarin de Sovjet-Unie niet meespeelt?

Minister **Van den Broek**: Laat ik een voorbeeld geven. Er wordt nu

Herfkens

gesproken over mogelijke aansluiting van de Sovjet-Unie bij de GATT. Door de na de oorlog ontstane situatie, waarin de centrale planeconomieën zich hebben ontwikkeld, is zo'n aansluiting in de praktijk niet makkelijk te realiseren. Daaruit mag niet zo gemakkelijk de conclusie worden getrokken dat dit soort instellingen een produkt zijn van de koude oorlog. Daarmee wordt de enorm nuttige en zelfs onmisbare rol die deze instellingen vervullen, te kort gedaan. Ik vraag om een zekere nuancering op dit punt.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Het lijkt mij dat niemand kan bestrijden dat mondiale samenwerking in de wereld van na de koude oorlog ook gereflecteerd moet worden in mondiale besluitvormingsorganismes.

Als de minister GATT als voorbeeld noemt, heeft hij gelijk. GATT is gebaseerd op een economisch systeem waar de planeconomie van de Sovjet-Unie niet inpast. Daarom heb ik GATT niet genoemd en spreek ik over de Bretton Woods-instellingen. Daarvoor was het zijn van een planeconomie — wat ze binnenkort niet meer zijn — geen probleem, want er zijn al een aantal landen uit het Oostblok lid van Bretton Woods-instellingen. Zij hebben daar niet echt wat te zeggen, want zij hebben niet eens een directeur. Zij mogen in het kiesgroepje van Nederland erbij zitten.

Kortom, ik denk dat er alle redenen zijn om deze discussie een keer te voeren. Dat zal niet eenvoudig zijn. De Amerikanen verzetten zich nu al met hand en tand tegen het — terecht — verlagen van hun quota ten gunste van Japan. Het zal ingewikkeld zijn, maar ik denk dat erover nagedacht moet worden. De Verenigde Staten houden nu al hun hand op om hun buitenlands beleid te laten financieren door Japan, bij voorbeeld voor het Brady-plan en de vredesmacht in Afghanistan. De Verenigde Staten werden in vijf jaar van de grootste crediteur tot de grootste debiteur. Ook deze grootmacht moet beseffen dat de economisch dominante rol die zij in het verleden speelde, nu voorbij is en dat dit gereflecteerd zal moeten worden in haar invloed op de internationale samenleving. Dat is van belang voor de Bretton Woods-instellingen.

Juist Nederland heeft in internationale financiële instellingen een

relatief sterke machtspositie. Nederland heeft zich terecht verzet tegen het directorium van de Groep van Zeven. Wij hebben minister Ruding altijd gesteund op dit terrein. In dat kader lijkt het mij heel logisch als Nederland initiatieven zou ontplooiën en gedurfd zou anticiperen op de toekomstige internationaal-economische besluitvorming in een mondiale samenleving. Zelf initiatieven nemen, gedurfd anticiperen, past ook in de traditionele elementen van de Nederlandse buitenlandse politiek die zo aardig door Scheffer zijn beschreven in zijn boekje "Een tevreden natie, economisch pacifisme, internationale rechtsordening en morele codering". Omdat ik weet dat de minister dit ook een leuk boekje vond, eindig ik met een citaat van Scheffer, waarin hij een rechtsgeleerde van ruim een eeuw geleden, te weten Vreede, citeert. Het is het slot van zijn boekje: "Onze buitenlandse politiek behoort een andere te zijn dan die van een onberedeneerde volgzaam aansluiting aan grotere mogendheden; de kleinere staten mogen zich niet van de moeite ontslaan zelf te denken, te spreken, of te schrijven en dan ook naar eigen inzicht zelfstandig te handelen."

Ik geef dit graag mee aan de bewindslieden.

De heer **Weisglas** (VVD): Als ik het goed begrijp, vindt mevrouw Herfkens dat de minister van Buitenlandse Zaken uit deze coalitie van CDA en Partij van de Arbeid, zich aangesproken zou moeten voelen door dit citaat. Als dat zo is, ben ik blij dat ik niet in de schoenen van deze minister sta.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Ik heb Paul Scheffer geciteerd, omdat ik weet, dat de minister het boekje zo leuk vindt. Ik moet eerlijk bekennen dat ik het nog maar net heb gelezen. Ik vond het ook leuk.

De heer **Weisglas** (VVD): Wij zitten hier niet om leuk met elkaar te doen.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Wat is er mis met het citaat? Ik begrijp het probleem niet.

De heer **Weisglas** (VVD): Het citaat geeft aan, dat er een wezenlijke andere invalshoek gekozen moet worden in het buitenlandse beleid. U vindt, dat de minister van Buitenland-

se Zaken in uw coalitie een wezenlijk andere invalshoek in het buitenlandse beleid moet zoeken. Ik ben blij, dat ik niet in de schoenen van de minister sta, laat staan in uw schoenen.

Minister **Van den Broek**: Voorzitter.

De **voorzitter**: Neen, eerst mevrouw Herfkens en dan u.

Minister **Van den Broek**: Maar voorzitter...

De **voorzitter**: Neen. De minister heeft het woord niet. Mevrouw Herfkens reageert nu op wat de heer Weisglas naar voren heeft gebracht.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Wil de ware Scheffer opstaan?

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Als de heer Weisglas van mening is, dat de keuze voor dit citaat een radicaal ander buitenlands beleid impliceert, dan betekent het, dat het buitenlands beleid van de afgelopen zeven jaar er een was van een onberedeneerde volgzaam aansluiting aan grotere mogendheden; de kleinere staten mogen zich niet van de moeite ontslaan zelf te denken, te spreken of te schrijven... Als dat de kwalificatie van de heer Weisglas is van zeven jaar beleid van deze minister, dan gaat mij dat iets te ver.

De **voorzitter**: De minister zal nu verder citeren.

Minister **Van den Broek**: Ik ga een paar regels terug op diezelfde bladzijde. Daar lees ik het volgende — het is wel van Paul Scheffer zelf en geen citaat dat hij van een ander heeft geleend —: "Hoewel de noodzaak tot aanpassing altijd overheerst voor een kleiner land, moet de speurtocht naar de marges voor de verdediging van eigen inzichten nooit opgegeven worden. Wie dit alles weinig bevlogen voorkomt, moet zich de uitspraak van Huizinga die tot leidraad van deze verhandeling is gekozen, nog eens goed voor ogen houden. Buitenlandse politiek is voor een land als Nederland wel het laatste terrein, waar grootse initiatieven maatgevend zouden moeten zijn."

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Dit citeerde de minister ook toen hij het

Herfkens

boekje in ontvangst nam. Ik dacht: dat heeft hij al eens geciteerd, nu mag ik het uitzoeken.

De heer **Van Traa** (PvdA): Mijnheer de voorzitter! Gelukkig is Paul Scheffer ook bestuurslid van de Alfred Mozer-stichting. Die stichting houdt zich bezig met Oost-Europa.

Mijnheer de voorzitter! Op 13 augustus werd het de toenmalige burgemeester van West-Berlijn, Willy Brandt duidelijk, dat de geallieerden geen middelen hadden om de oprichting van de muur te verhinderen. De muur werd gebouwd en toen Brandt bij de Amerikaanse stadscormandant kwam, wilde of kon die laatste niet protesteren. Op die dag begon Brandt met het zoeken naar wegen om die muur af te breken, minder verschrikkelijk en poreuzer te maken. Daar ligt de basis van ontspanningspolitiek. Een andere politiek om de gevolgen van de deling van Europa minder tragisch te maken was niet voorhanden. Geen morele uitverkoop van democratische beginselen aan de communistische éénpartijstaat. Neen, zeker voor de Duitse sociaal-democratie de enig begaanbare weg om tot meer vrijheid en veiligheid te komen. De Duitse SPD, die als weinig andere geleden had onder communistische praktijken in de DDR en veel van haar leden in de gevangenis zag verdwijnen. In die zin — mevrouw Herfkens is er al op ingegaan — getuigt het wellicht van weinig historisch besef om nu het gelijk van rechts af te kondigen. De Oosteuropese revolutie is in de eerste plaats een zaak van de mensen in die landen zelf.

De heer **Weisglas** (VVD): Rechts en links zijn betrekkelijke begrippen. Wanneer de heer Van Traa het heeft over het gelijk van rechts afkondigen, kan ik niet anders dan constateren dat mevrouw Herfkens drie kwartier lang heeft geprobeerd om het gelijk van links af te kondigen.

De heer **Van Traa** (PvdA): Mevrouw Herfkens heeft op de haar bevlogen wijze goed aangevuld, goed ingevuld en goed voorgevuld wat ik hier wilde zeggen over de discussie die aan de gang is. Het is belangrijk genoeg. De Oosteuropese revolutie — laten wij deze zaak serieus bekijken — is een zaak van de mensen in die landen zelf, die mede mogelijk is geworden

door het niet ingrijpen van de Sovjet-Unie en door de ontspanningspolitiek van het Westen. Die ontspanningspolitiek begon als hoofdpunt van sociaal-democratisch beleid, door de omstandigheden politiek geworden, in feite van alle politieke richtingen in Europa. Zij heeft veelvuldig contact ingehouden met machthebbers in Oost-Europa, niet vanwege vermeende ideologische overeenstemming, maar om te bevorderen dat mensenrechten, vrijheid en vrede meer kansen kregen. Geen gelijk van links, geen gelijk van rechts, maar een gelijk van de democratie als idee. Dat heeft muren en de Muur mede geslecht.

De nieuwe politieke situatie verandert de totale veiligheid in Oost en West. De vraag is nu hoe de westerse onderhandelingstafel en diplomatie een antwoord kunnen geven op de massabewegingen van het afgelopen jaar. De Centraal- en Oosteuropese landen herwinnen hun zelfbeschikkingsrecht en de toekomst van Duitsland krijgt een geheel andere dimensie, ook voor het veiligheidsbeleid. Daarbij past in de eerste plaats grote vreugde, ook voor de veranderingen in de DDR. Indien het ons ernst is met het opheffen van de deling in Europa, kan Duitsland daar niet van worden uitgesloten. Zoals Willy Brandt terecht zegt, is het Duitse samengroeien een Europese en dus mede een Nederlandse zaak. Dat het ook een Nederlandse zaak is, is de les van de geschiedenis van de twintigste eeuw en het gevolg van de centrale positie van Duitsland in Europa. Ik kom daar nog op terug.

Met dit als uitgangspunt is er nu meer dan ooit kans om een doorbraak te bereiken en de deling van Europa op te heffen; de mogelijkheid om "a just and lasting peaceful order" in Europa te bereiken, zoals het concept van de NAVO zegt. In feite is het bereiken van die nieuwe, rechtvaardige, duurzame en vreedzame ordening niet anders dan de gedeelde veiligheid, zoals bepleit door Olof Palme. De demilitarisering van de buitenlandse politiek vindt plaats en niemand kan dat betreuren. De heftige polarisatie inzake de kernwapenproblematiek behoort tot het verleden. Hopelijk geeft de nieuwe coalitie een basis om ook een nieuwe periode in het Nederlands veiligheidsbeleid in te slaan. Kernwapens bestaan daarin nog steeds, maar hun politieke betekenis vermindert gaandeweg. Het betekent

niet dat wij onze einddoelstelling van een kernwapenvrij Europa willen opgeven. Het betekent wel dat de nadruk daarop minder zal worden als tegelijkertijd de druk vermindert om de rol van de kernwapens een even zwaar accent te geven.

De problemen liggen niet meer op het vlak van de wapens, maar op het vlak van de politiek. Het Warschaupact verandert ingrijpend van karakter. Ook in militair opzicht bestaat het gesloten blok niet meer. Zelfs als wij het in onze vroegere plannen misschien heimelijk prettig vonden dat die structuur zou blijven bestaan om één gesprekspartner aan de andere zijde te hebben, kunnen wij lidstaten aan de andere kant niet verbieden of aanraden, erbinnen te blijven als zij erbuiten willen gaan. In dit verband valt te denken aan de berichten, die komen uit Tsjechoslowakije en Polen betreffende het onderhandelen over het vertrek van de Sovjet-troepen. Voorlopig blijft het in ons belang dat de allianties met hun garanties blijven bestaan. Ook om verder te voorkomen dat het Warschaupact als een soort onderhandelingspartner gaat ontbreken, moet juist de NAVO in Wenen met verdergaande ontwapeningsvoorstellen komen. Substantiële reducties op de defensie-uitgaven zijn van groot belang — niet alleen hier, maar ook daar — omdat zij mede kunnen zorgen voor stabiliteit en interne democratisering en omdat zij economische hervormingen kunnen helpen stimuleren. Is die koppeling, dat idee, al binnen de NAVO doorgebroken? Men erkent natuurlijk dat de overmacht in militaire zin niet meer het probleem is. Het probleem is de dreigende en al bestaande instabiliteit in de Sovjet-Unie en Oost-Europa. Dat is volgens mij geen reden om zich op de borst te kloppen met de mededeling dat de NAVO niet dient te veranderen. Dat placht de secretaris-generaal van die organisatie nog wel eens te doen. Het betekent juist een actief onderhandelen en ondersteunen van democratisering en hervorming.

Naar onze mening leidt een dergelijke inzet ook eerder tot succes op een nieuwe Helsinki-conferentie om uiteindelijk te komen tot de algemene veiligheidsgaranties. Het hoeft geen betoog dat een START-akkoord over strategische kernwapens tussen de VS en de Sovjet-Unie dit jaar van groot belang is.

Voorzitter! Ik heb ook nog enige

technische vragen in mijn bijdrage gesteld. Misschien kan de minister van Defensie daar in zijn beantwoording rekening mee houden. Ik wil al deze specifieke dingen hier nu niet noemen. Die vragen gaan vooral over kruisraketten op zee en in de lucht, en wat wij daar precies mee doen.

De voorzitter: Ik moet u onderbreken. Iedere minister kan antwoorden wat hij wil antwoorden. Er wordt in beginsel alleen geantwoord op datgene, wat hier wordt gezegd.

De heer Van Traa (PvdA): U heeft gelijk.

Voorzitter! Dan gaat het in steno over de vraag van de kruisvluchtwapens in de lucht en op zee en dat gaat over de vraag of de dag naderbij kan komen, dat Franse en Britse kernwapens bij de onderhandelingen betrokken kunnen worden.

In Wenen is ook een akkoord mogelijk over de conventionele strijdkrachten. Dat akkoord behelst ruwweg 15% vermindering van de huidige sterkte. Over de verdeling van die 15% wordt onderhandeld tussen de bondgenoten in de High Level Task Force "Reinforced". Krijgt Nederland daarin een redelijk deel en wordt daarin ook de eventuele reductie van de grondstrijdkrachten van de Bondsrepubliek betrokken? Hoe gaan wij daar anders mee om?

Maar ons doel moet ambitieuzer zijn dan de 15%. Ik heb geboeid geluisterd naar de bijdrage van de heer Frinking die, evenals wij, voor CSE 2 50% in het verschieft ziet. Volgens ons moeten de vervolgonderhandelingen over CSE 1, als het gaat om de conventionele wapens, in feite direct starten nadat CSE 1 is afgesloten. Die 50% is dan eerder te zien als een plafond voor de toekomst, waar Oosteuropese landen misschien nog eerder onder zullen komen dan wij, en niet als een ondergrens. Zo denken wij er nu nog wel eens over, maar eenzijdige reducties kunnen in een nieuw conventioneel systeem heel goed mede tot dat resultaat leiden.

Zoiets kan ook een totaal vertrek van de Sovjet-troepen uit Oost-Europa betekenen of een eerder vertrek bezegelen. Daardoor verandert de aanwezigheid van de Verenigde Staten in West-Europa. Die kan symbolisch worden en in de verdere toekomst geheel verdwijnen. Dat wil niet zeggen dat enige veiligheidsgarantie en veiligheidsband met de VS

in andere vorm niet zal moeten blijven bestaan.

De heer Weisglas (VVD): Ten eerste vraag ik in welke vorm dat zal zijn. Ten tweede ben ik verbaasd, van de heer Van Traa te horen dat hij in één zin, uiteraard in de visie van de PvdA, een einde maakt aan de betrokkenheid en aanwezigheid van de Verenigde Staten in Europa. Die heeft toch ook, zoals ik in antwoord op zijn interruptie aan mijn adres heb geprobeerd aan te geven, een duidelijke politieke dimensie, die in ieder geval door de minister van Defensie altijd is onderstreept.

De heer Van Traa (PvdA): Die politieke dimensie wordt ook door mij niet afgewezen; in het geheel niet. Binnen zes à tien jaar van nu kan echter een situatie ontstaan waarin er een CSE 2-akkoord is en de Sovjet-troepen Oost-Europa helemaal verlaten hebben. Wij spreken dan over veel lagere niveaus. Wij spreken dan ook over een veel geringere, noem het een symbolische, aanwezigheid van Amerikaanse troepen in West-Europa. Maar het is niet een wet van Meden en Perzen dat er altijd Amerikaanse troepen in West-Europa zullen blijven. Daaraan moeten wij wennen, zelfs als op andere wijze de veiligheidsband met de Verenigde Staten nog bestaat. Want het zou niet zo mogen zijn dat een dogma van vereiste aanwezigheid van Amerikaanse troepen in West-Europa een vredesregeling tussen Oost en West — dan is het niet meer Oost en West — zou verhinderen. Mevrouw Heemskerck Pillis schijnt dat allemaal te begrijpen.

Mevrouw Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD): Dat is wat anders dan u zei.

De heer Van Traa (PvdA): Nee, maar ik bedoel het niet onaardig. Neem mij niet kwalijk.

De heer Frinking (CDA): Sovjet-troepen en Amerikaanse troepen in Europa wil ik in een vergelijking niet op één lijn houden: Sovjet-troepen weg en Amerikaanse troepen weg. Zij hebben namelijk van oorsprong een heel andere functie gehad; dat is ook nu nog het geval. Dit staat echter los van mijn volgende vraag. Miste ik in uw daaropvolgende zin niet een keer het woordje "niet"? U zei: dat wil

niet zeggen dat garantie van Amerikaanse troepen voor de veiligheid...

De heer Van Traa (PvdA): ...niet in enige andere vorm zou moeten blijven bestaan. Die bestaat dus wel, maar...

De heer Frinking (CDA): Akkoord, u heeft daarin dus wel twee keer "niet" gezegd.

De heer Van Traa (PvdA): Ja. Als ik één keer "niet" heb gezegd, heb ik bedoeld dat twee keer te zeggen.

Ik maak mijn excuses aan mevrouw Heemskerck Pillis. Het was namelijk niet de bedoeling om enigszins pejoratief ten opzichte van de oppositie te lijken.

De heer Weisglas (VVD): Zij heeft het wel begrepen, hoor.

De heer Van Traa (PvdA): Voorzitter! Ons tweede doel, zij het dat het naar de achtergrond van de actualiteit is geraakt, blijft gericht op directe onderhandelingen over SNF-wapens met een reikwijdte van 0 km tot 500 km, na het bereiken van CFE 1. In het regeerakkoord is, zoals u weet, een derde nuloptie niet uitgesloten. In de verdere toekomst zou dat dus mogelijk kunnen worden. In de huidige politieke situatie is het belangrijker dat er snel plafonds gevonden kunnen worden die ertoe kunnen leiden dat, zeker vandaag, toch vrij gedateerde discussies over modernisering voorkomen kunnen worden. Wij sluiten ons nu aan bij de formule van het regeerakkoord. Maar — en dit in vertrouwen — volgens mijn fractie is de FOTL een vrij dooie eend.

De vorige week in Wenen begonnen conferentie in het kader van de confidence and security building measures over de strategie is van groot belang, omdat het duidelijk is dat de politieke situatie zal vragen om een aanpassing van de strategie. Natuurlijk, zoals de heer Frinking zegt, zal het om de voorwaartse verdediging gaan. Volgens ons zal het echter ook gaan om het aangepaste antwoord. Duidelijker dan ooit wordt, dat zolang er kernwapens bestaan, zij een louter afschrikkende rol moeten hebben; zij dienen geen vechtfunctie meer te vervullen. Welke vechtfunctie kunnen wij ons nog voorstellen aan de grens van twee Duitslanden of één Duitsland?

Kunnen wij ons dat werkelijk nog voorstellen? Kunnen wij ons bij geheel andere sterktes van conventionele strijdkrachten een andere functie voorstellen dan die puur afschrikkende die ik zoëven heb genoemd?

Als de heer Frinking zegt dat de theorie van het aangepaste antwoord ook een andere uitleg kan krijgen, namelijk dat er op elk niveau een antwoord mogelijk is, is dat op zichzelf juist. Hij zal het echter met mij eens zijn dat er binnen de NAVO een discussie noodzakelijk is over de rol van de kortere-afstandskernwapens in een veranderend klimaat.

De heer **Frinking** (CDA): Ik heb geprobeerd duidelijk te maken dat de strategie van het aangepaste antwoord in haar wezen zal blijven bestaan, maar dat, nadat grote kortingen op onze conventionele strijdkrachten zijn doorgevoerd, het aantal middelen en daarmee de flexibiliteit van het aangepaste antwoord kleiner worden. Ik heb ook gezegd dat dit op zichzelf geen bezwaar is. Maar ik zou zo gauw niet weten welke andere soort strategie u daarvoor in de plaats zou kunnen vinden om, anders dan met het aangepaste antwoord, de veiligheid in Europa te regelen.

De heer **Van Traa** (PvdA): Voorzitter! In ieder geval doet het ons goed dat de idee van minimale afschrikking ook omhelsd is door de minister van Buitenlandse Zaken, getuige een vraaggesprek in NRC Handelsblad van december. In dat licht doet de suggestie van de Atlantische Commissie, dat Nederland eventueel atoomtaken van Duitsland zou moeten gaan overnemen, toch onwerkelijk aan in de huidige situatie. Dat veronderstelt namelijk ook dat de Bondsrepubliek in een andere veiligheidssituatie terecht zou komen dan Nederland en dat het NAVO-gebied bij wijze van spreken bij Oldenzaal ophoudt. Tegen een dergelijke ontwikkeling zouden wij ons als burens moeten keren.

Ten slotte kom ik bij Duitsland. Het is evident dat ook Nederland als buurland bij dat proces van eenwording betrokken moet worden, met open vizier, met begrip voor de geschiedenis, maar zonder de verkrampt dat Duitsers minder rechten zouden hebben dan andere Europeanen. Want "ook een nog zo grote schuld van een natie kan niet

door een definitieve scheiding vergolden worden", aldus Willy Brandt. Dat bewustzijn betekent eveneens dat teruggegaan wordt tot 1945 en niet tot 1937. De Oder/Neisse-grens met Polen ligt vast. Daar kan geen juridische scherpslijperij iets aan veranderen. Hoe de verdere eenheid — en dus niet hereniging of vereniging — vorm zal krijgen, is in de eerste plaats een zaak van de inwoners van de DDR en de Bondsrepubliek. Zeker een nieuwe regering in de DDR zal na de vrije verkiezingen van 6 mei a.s. verdere stappen ondernemen op weg naar een confederatie. Maar als wij daarbij als burens van de Bondsrepubliek een vinger aan de pols willen houden, dan zal het goed zijn als de EG tegelijkertijd snel een associatieovereenkomst met de DDR aanbiedt. Het lidmaatschap van het Warschaupact mag dat niet beletten, want nu al worden in de praktijk de veiligheids-garanties voor de Sovjet-Unie losgekoppeld van de politieke en economische ordening in Centraal en Oost-Europa. Als de minister zegt — blijkbaar als reactie op opmerkingen van voorzitter Delors — dat de DDR geen specifieke positie mag innemen, dan begrijp ik dat vanuit zijn bezorgdheid dat dit eventueel ten koste zou gaan van andere Oosteuropese en Middeneuropese landen. Niemand kan echter loochenen dat de DDR een specifieke positie heeft, omdat de DDR in het hart van het probleem van de Europese en de Duitse deling ligt. Daar hebben wij dus ook nog met een iets ander probleem van doen.

De heer **Weisglas** (VVD): Nu ik de heer Van Traa zo hoor over de Duitse eenheid, om het zo maar te noemen, moet ik zeggen dat ik mij goed kan vinden in zijn benadering. Mag ik uit de benadering van de heer Van Traa concluderen dat hij het evenals de heer Gualthérie van Weezel niet eens is met de benadering die de minister-president in Tilburg heeft gekozen?

De heer **Van Traa** (PvdA): Ik heb de speech van de minister-president gelezen. Ik heb gemerkt dat hij in algemene zin heeft gesproken over de niet-veranderbaarheid van grenzen. Hij heeft daar gelijk in, als het gaat om het feit dat de grenzen vast moeten liggen. Dat zegt op zichzelf echter nog niks over datgene wat er verder gebeurt met de grens tussen de DDR en de Bondsrepu-

bliek, als beide zijden het erover eens zijn dat er iets gaat veranderen. De les van Helsinki is immers het erkennen van de status quo om eventueel in gemeenschappelijkheid iets te kunnen veranderen. Dat is het verschil tussen de grens tussen de Bondsrepubliek en de DDR en de Oder/Neisse-grens

De heer **Weisglas** (VVD): Mij valt op dat zowel de heer Gualthérie van Weezel — althans in eerste instantie — als de heer Van Traa buitengewoon behoedzaam omgaan met uitlatingen van de minister-president. Schuchterheid bevangt beide heren, al moet ik ogenblikkelijk toegeven dat de heer Gualthérie van Weezel op een gegeven moment weer zich zelf was en duidelijk afstand nam van de woorden van de minister-president.

De **voorzitter**: Wilt u uw vraag stellen?

De heer **Weisglas** (VVD): Dat zal ik doen. De heer Van Traa treedt omzichtig op, terwijl de minister-president gewoon heeft gezegd: "Ik denk aan de wenselijkheid, voort te gaan met de staten en de grenzen tussen staten, zoals Europa die nu kent." Dat is een buitengewoon duidelijk citaat. Waarom neemt de heer Van Traa daar niet duidelijk wel of geen afstand van? Ik zou bijna zeggen dat hij het al snel heeft geleerd van zijn coalitiepartner!

De heer **Van Traa** (PvdA): Omdat u mij nog niet het pistool op de borst hebt gezet. Dat gebeurt ook nu niet. De minister-president sprak zich niet uit over de toekomst van de twee Duitslanden. Hij had het in algemene zin over de grenzen. In dit debat moet wel een precisering worden gegeven van de mening van de regering wat de toekomst van Duitsland betreft en de actieve rol die de Nederlandse regering daarin moet spelen. Dat alles heb ik niet in de speech van de minister-president gevonden. Het is goed als die precisering in dit debat komt.

De **voorzitter**: Houdt u uw tijd in de gaten in verband met uw tweede termijn?

De heer **Van Traa** (PvdA): Ik ben bijna klaar.

Ook het lidmaatschap van de Raad van Europa moet voor de DDR en andere Oosteuropese, gedemocrati-

seerde landen mogelijk worden naast het lidmaatschap van het Warschau-pact. Verder moet een definitieve regeling van Duitse eenheid in het kader van de CVSE getroffen worden. Daarbij is één Duitse staat niet uitgesloten. De veiligheidssituatie van die staat mag echter niet verschillen van die van zijn burens. Dat is dus een situatie waarin de NAVO en het Warschaupact, indien het nog bestaat, tot crisisbeheersingsinstrument kunnen worden omgevormd en op langere duur kunnen verdwijnen. In een dergelijke situatie zijn er ook geen principiële bezwaren tegen het EG-lidmaatschap van die landen.

Dit alles is een pleidooi voor een actieve betrokkenheid, ook van Nederland. Daarom is het goed dat er al dit jaar een topconferentie van de CVSE komt. Daarom moet een voorstel voor een associatie met de DDR gauw op tafel liggen. Dit geldt ook voor andere landen, maar de DDR zal het eerst aan bod komen.

Dit betoeg vormt de ondergrond voor datgene waarover wij het al zo vaak hebben: bezuinigingen op Defensie, niet als binnenlands strijdpunt, maar als consequentie van een revolutionair veranderde veiligheidssituatie. Het in Coevorden, de stad van Van Heutz, Faber en Hoekzema, begonnen, roerige politieke bestaan van de minister van Defensie, met zijn hart in de Partij van de Arbeid en met een hoofdlenig genoeg om anderen te overtuigen, getuigt van de kundigheid, revolutionaire veranderingen te begrijpen. Volgens de heer Van Weezel dienen de buurlieden van de minister van Buitenlandse Zaken hem terzijde te staan. Als wij de minister van Buitenlandse Zaken zien als de internationale secretaris van Nederland, zullen twee oud-internationale secretarissen van de Partij van de Arbeid niet alleen ertoe in staat zijn, de minister terzijde te staan, maar ook, zoals het hoort in deze coalitie, een gelijkwaardige inhoud te geven aan een nieuw veiligheidsbeleid. Hierbij hebben wij verschillende uitgangspunten, maar zijn er zeer vele nieuwe kansen om het buitenlands beleid en het veiligheidsbeleid niet aan Kohl, Mitterrand en Thatcher over te laten. Nederland moet met hart en hoofd in de discussie aanwezig zijn. Dit is de laatste maanden niet altijd even duidelijk geweest; soms had het duidelijker gekund.

De **voorzitter**: Ik deel de Kamer mee, lettend op de voortgang van het debat, dat ik vermoedelijk gebruik zal maken van het kwartier speling in de vergadering, zodat de vergadering maximaal tot kwart over elf zal duren. Ik verzoek de leden, het aantal interrupties te beperken. Anders zal de eerste termijn van de Kamer niet gereed komen.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Voorzitter! Het eerste signaal in deze Kamer dat er iets bijzonders aan de gang in de wereld is in de vorm van een grootscheepse en succesvolle democratiseringsbeweging in Oosteuropese landen, is enigszins paradoxaal. Terwijl de lucht zindert van mogelijkheden tot ontwapening en terwijl de vijandbeelden als het ware samen met de kantoren van de Stasi en de Securitate aan diggelen worden geslagen, zit hier voor het eerst een Nederlandse minister van Defensie achter de regeringstafel, als de buitenlandse politiek besproken wordt. Gelukkig is de nieuwe minister van Defensie volgens zijn eigen woordvoerder geen ijzerboer, want verdere militarisering van het buitenlands beleid lijkt mij een verkeerd signaal, om in hedendaagse termen te spreken.

Ik zie zijn aanwezigheid, anders gezegd: de gecombineerde behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken en die van de NAVO, liever als een mogelijkheid om boter bij de vis te krijgen, om mooie woorden over ontspanning en Europese eenwording niet vrijblijvend te laten zijn bij het ontbreken van stappen naar ontwapening en het afbreken van militaire machtsblokken. Het staat mij nog zo helder voor de geest hoe deze minister van Defensie in februari 1982 in deze Kamer in grote eensgezindheid met de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, Van der Stoep, sprak over de noodzaak van het voortgaan van de ontspanningspolitiek. Een terugval in de koude-oorlogssituatie dient te worden voorkomen, aldus minister Van der Stoep toen. Verder sprak hij toen over de noodzaak van het voortzetten van de wapenbeheersingsbesprekingen. West-Europa reageerde op kousevoeten op de staatsgreep van Jaruzelski in Polen op 13 december 1981 uit angst voor destabilisatie en voor al dan niet koude oorlog. Hoe je daar ook over

oordeelt, het Poolse volk werd wel toen in de steek gelaten, totdat het zeven jaar later zelf een einde maakte aan de alleenheerschappij van de communistische partij, want de ontwapening liet het nog even afweten. De status quo tussen Oost en West ging al die jaren door: van Hongarije 1956 tot Praag 1968 en Warschau 1981.

Voorzitter! Het goede signaal. Ongetwijfeld het signaal, liever gezegd de rapportages van de Nederlandse ambassadeur in Boekarest, Coen Stork. Want toen in Praag en Warschau en Berlijn de status quo omver gelopen werd, zat in Boekarest een Nederlandse ambassadeur diep in de illegaliteit. "Heeft het nog wel zin, zo'n ambassadeursschap als je zo geïsoleerd bent?", vroeg VPRO-verslaggever Roel van Broekhoven aan de man die zich de haat van de Roemeense autoriteiten op de hals had gehaald, vanwege zijn contacten met het Roemeense verzet. Hij antwoordde op 12 januari van dit jaar, te beluisteren op de radio: "Dat vroeg Buitenlandse Zaken zich, geloof ik, ook wel eens af, of dat nog wel zin had. Maar ook op BZ is daar juist toen uit een andere hoek op geantwoord dat het om mensenrechten ging en dat wij daar toch wel belangstelling voor hebben in Nederland. Het is eigenlijk zowat 80% mensenrechten geworden, maar ik geloof ook dat het heel belangrijk was, niet alleen over zuivere mensenrechten maar ook daarover te rapporteren in wat voor staat Roemenië was geraakt en hoe dat nog steeds maar aan het kelderen was en naar de verdommenis ging: het hele land, het hele volk en op elk gebied, politiek, economisch, cultureel, moreel, ethisch." Daar hebben wij toch wel belangstelling voor in Nederland?

Tussen februari/maart 1988 en maart 1989 heeft Stork leden van de Roemeense oppositie kunnen ontmoeten. Hij heeft daarover gerapporteerd. U wist daar dus van. Hoe is dan een afhoudend antwoord te verklaren van de minister van Buitenlandse Zaken op 24 november 1988 tijdens het MO in de Kamer over de Oost-Europa notitie op de vraag naar verdergaande drukmiddelen op het bewind-Ceausescu? Ik citeer hem: "Mijn antwoord op de vraag over sancties, in welke vorm dan ook, is op dit moment in ieder geval op zijn minst terughoudend."

Zo zou het blijven, voorzitter, tot december 1989 toe. Want, zo zei de minister, stel je voor dat de vraag gesteld wordt: "Hoe wordt er dan gehandeld in bepaalde situaties in vergelijkbare landen waar ook duidelijke kritiek op uit te oefenen is". Het zal je probleem maar zijn!

Voorzitter! Onno Ruding was zo elegant om te spreken over het ongelijk van links, in plaats van over het gelijk van rechts. De zelfkritiek van links is niet van de lucht in de laatste weken. De "strip-tease van links", noemde Breedveld het, afgelopen zaterdag in Trouw. De linkse beweging heeft de afgelopen decennia wat afgeruzied over de beoordeling van het reëel bestaande socialisme. Dat is mijn ervaring. Scheuringen, conflicten, de derde weg, verkettering, dat staat mij bij. Maar door alles heen te veel aandacht, te veel de gedachte dat het daar in potentie om iets beters ging dan het verfoeilijke kapitalisme. Machteloze debatten, want intussen had rechts de macht. Rechts, dat ondanks koude-oorlogsretoriek ook zo haar eigen contacten had in de socialistische wereld. En zo kon het gebeuren, dat Ceausescu een Nederlandse onderscheiding kreeg, Honecker allerhartelijkst werd ontvangen door Lubbers, welk bezoek nog dit jaar in een een brief ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de DDR aan de vriendschapsvereniging Nederland-DDR door Lubbers werd gememoreerd; dat de huidige president van Tsjechoslowakije Vaclav Havel in 1987 gecensureerd werd om de goede contacten tussen de Nederlandse regering en de toenmalige Tsjechische niet te schaden; dat de CPN zich genooddaakt zag, afstand te nemen van het bezoek van een van haar vertegenwoordigers aan de viering van het veertigjarig bestaan van de DDR in oktober vorig jaar; dat Nicaragua's Manuel Ortega ook op die tribune stond en dat PLO-leider Arafat niet alleen bij die viering maar ook bij het laatste applauscongres van Ceausescu acte de présence gaf. Bien étonné de se trouver ensemble! En rechts had intussen de macht en de mogelijkheden.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Heel kort uiteraard. Maar was niet iemand van de CPN aanwezig bij het 40-jarig bestaan van de DDR...

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Dat zei ik ook.

De heer **Weisglas** (VVD): ...maar was het niet Groen Links die afstand nam? Is dat niet een subtiel verschil met wat u zegt?

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Dat zeker, voorzitter, maar ook het CPN-partijbestuur heeft gelukkig afstand genomen. Ik kan dat alleen maar van harte toejuichen, zoals u zult begrijpen.

Voorzitter! Intussen had rechts de macht en de mogelijkheden. De EG had de mogelijkheid om voedselimporten te stoppen uit Roemenië, maar heeft dat niet gedaan. Daarvoor moet rechts zich schamen. Ik ben huiverig voor de gretigheid waarmee de economische samenwerking met Oost-Europa voortvarend ter hand wordt genomen zonder dat daarbij een mensenrechtenbeleid expliciet geformuleerd is. Daar heb ik redenen voor. Het weekblad *De Tijd* heeft de economische relaties met landen met totalitaire regimes op een rijtje gezet. Onthullend. Ik citeer: "De Nederlandse import uit Roemenië, totaal ruim een kwart miljard gulden, is in het licht van de jongste geschiedenis tamelijk curieus. Gezien de samenstelling van de handelsstroom tussen Roemenië en Nederland moet een deel van de dozen die per truck naar het Oosten reizen zijn gevuld met Roemeens voedsel. Het Nederlandse importpakket vertoont namelijk opmerkelijk gelijkenis met wat wij nu in volle beweging terugsturen." Overigens, de voedselimport uit Ethiopië bedroeg het afgelopen jaar 16 mln.; de opbrengt van de Ethiopië-aktie was 10 mln. De voedselimport uit China bedroeg 84 mln.; Nigeria 112 mln. Allemaal landen waar economische malaise en dus ook honger hand in hand gaan met schending van mensenrechten. Is het vreemd dat de mensenrechtenorganisaties, verenigd in het Breed mensenrechtenoverleg, vragen om een verdere formulering van mensenrechten in het buitenlands beleid, verder en expliciter dan geformuleerd dan in de Nota mensenrechten en buitenlands beleid uit 1979? Een goede rapportage over mensenrechtensituaties in de voor het Nederlandse beleid relevante landen is daarvoor een eerste vereiste volgens het Breed mensenrechtenoverleg. Wat is de reactie van

de Nederlandse regering op dit voorstel?

Voorzitter! Huiver voor al te gretige economische samenwerking. De OESO-landen en de Europese Commissie kan geen traagheid verweten worden. Op alle fronten is men actief om hulp en krediet voor de Oosteuropese landen te organiseren. De ervaring leert dat hulp die kapitalistische landen aanbieden, niet hetzelfde is als steun voor economische ontwikkeling. De vraag is bij voorbeeld of door de donorlanden geëist zal worden dat de ontvangende landen onmiddellijk hun markten opengooien voor westerse producten en investeringen. Mogen deze landen hun industrie en landbouw beschermen tegen Westeuropese export? Mogen zij een voorbehoud maken bij het vrij verhandelen van hun valuta en is er sprake van onbepert kapitaalverkeer? Moeten investeringen aldaar gericht worden op export naar West-Europa? Wat betekent dit voor de koopkracht in die landen? De Polen zien nu al met angst en beven de komende maanden tegemoet! Wordt analoog aan de Marshall-hulp, geëist dat de leningen besteed worden aan aankoop van kapitaalgoederen in West-Europa? Kortom, op welke wijze worden de leningen geclausuleerd en welke stem hebben de Oosteuropese landen daarin? Wat is de opvatting van het Nederlandse kabinet daarover? Specifiek vraag ik een reactie op de uitlatingen van Delors dat hij streeft naar een hulpprogramma van 44 mld. per jaar. Wat vindt de regering daarvan en waar moet dan geld vandaan komen?

Voorzitter! De Nederlandse ambassadeur in Moskou zei vorige week tot mijn verrassing dat de dat beste dienst die de Nederlandse regering Gorbatsjov zou kunnen bewijzen, radicaal ontwapenen is. Minister Ter Beek denkt dat NAVO en Warschaupact in een pacificerende rol bruikbaar zijn in de huidige omstandigheden. Waarom denkt iedereen dat? Waarom praat iedereen als het ware elkaar na wat dit betreft? Is het weer niet die oude angst voor het veranderen van de status quo die de kop opsteekt? Angst voor het verlaten van de bekende internationale orde? Het is verdeeld, maar je weet wat je hebt. Maar, zo stel ik daartegenover, je weet toch ook tot welke prijs? Maar, zei Ter Beek in Vrij Nederland: "Ik vind dat de rol van de Verenigde Naties veel sterker moet worden.

Conflict solution, peace keeping en verificatie van wapenbeheersingsakkoorden, daar gaat het heen." Maar dan moet hij toch ook het militair ingrijpen van Gorbatsjov in Azerbeidzjan veroordelen? Is er dan geen reden aan Gorbatsjov voor te stellen, een VN-vredesmacht naar Azerbeidzjan en Armenië te sturen? Zoals ik sommigen ervan verdenk heimelijk gehoopt te hebben op militair ingrijpen in Roemenië door de Sovjet-Unie, zo heeft men het afgelopen weekeinde in feite positief gereageerd op het militaire ingrijpen door Moskou in Azerbeidzjan. Als de dood is men in West-Europa voor het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, met andere woorden voor het opeisen van het zelfbeschikkingsrecht door de volkeren in de Baltische staten, in Armenië en in Azerbeidzjan. Lelijke dingen komen boven met de glasnost, dat is waar; jarenlang onderdrukt nationalisme, jarenlang van overheidswege aangewakkerd anti-semitisme. Gaat West-Europa toezien hoe Gorbatsjov de problemen te lijf gaat of erover struikelt? Wacht men af of hij er van de zomer nog zit? Of probeert men een actieve politiek te ontwikkelen die meer inhoudt dan het creëren van een nieuw economisch achterland?

Wat de ontwapening betreft, wacht nu iedereen op de voortgang van de CSE-besprekingen in Wenen en het gisteren hervatte START-overleg in Genève. Terwijl iedereen weet en ook toegeeft dat door het Warschaupact geen verrassingsaanval meer kan worden uitgevoerd — volgens het Londense International Institute for Strategic Studies vanaf 1991, volgens de CIA nu al niet meer — vindt iemand als Brzezinsky het nog steeds het verstandigste om niets te ondernemen. Met andere woorden: is de druk vanuit Pentagonkringen om de soldaten niet aan de dijk te zetten groot? Is het resultaat voorlopig een stoelendans om de reducties van CSE 1? "Zorg dat je erbij komt" in een nieuwe betekenis!

Minister Ter Beek stelt terecht het NAVO-concept van de voorwaartse verdediging ter discussie. Op het Pentagon werd in oktober nog gezegd: ik vrees dat wij niet van een full mix wapenarsenaal, inclusief het nucleaire element, kunnen afzien. Logisch dat Ter Beek blij is, dat in het regeerakkoord staat, dat voor de afzienbare toekomst rekening moet worden gehouden met de combinatie kernwapens/conventionele wapens.

Inderdaad, dat kun je niet anders noemen dan een stelsel van afschrikking. Om het mooi te doen klinken wordt gesproken van minimale afschrikking. En om het geheel te verzachten en in overeenstemming te brengen met de mooie gedachten over het Europese huis: minimale afschrikking als gemeenschappelijk concept. Het lijkt een toverformule die iedereen tevreden kan stellen. Maar is de kwestie niet veel meer, dat de minister af zou moeten van het afschrikkingconcept? Is het niet enigszins merkwaardig om in nauw en goed overleg met de vijand, die geen vijand meer is, af te spreken dat je elkaar minimaal afschrikt?

De discussie krijgt toch absurde proporties als enerzijds de vraag van toetreding van de DDR tot de EG aan de orde is en anderzijds de NAVO vasthoudt aan een afschrikkingconcept, inclusief kernwapens en in de Bondsrepubliek gelegerde troepen met nucleaire artillerie? Achter de brede rug van de Bondsrepubliek verschuilt de Nederlandse regering zich dankbaar als het gaat om de opvolger van de Lance. Niet aan de orde voor 1992, wordt er gezegd. Voorzitter! Ik vraag wel om de uitspraak dat de Lance-opvolging als ongewenst moet worden beschouwd in het licht van de internationale ontwikkelingen. In die zin is de opvolging wel aan de orde. En het ligt toch voor de hand dat, nu de vierde toetsingsconferentie van het non-proliferatie-verdrag begin februari zal starten, de Nederlandse regering de Derde Wereldlanden zal steunen om te komen tot een alomvattende stop op kernproeven.

Voorzitter! "Helsinki" lijkt het forum waarop iedereen elkaar kan vinden. Het idee van het naar voren halen van de Helsinki-top, zoals voorgesteld door Gorbatsjov, is nu ook door de EG-landen positief beoordeeld. Uitbouwen en verstevigen van "Helsinki" is inderdaad een aantrekkelijk perspectief, juist omdat daarin de onderdelen economische samenwerking, mensenrechten en ontwapening gebundeld zijn. In combinatie met de uitbreiding van de Raad van Europa kan een internationaal integratiekader tot stand gebracht worden dat eindelijk blokoverschrijdend is. In dat verband is de suggestie van het Nederlands Helsinki-comité belangrijk om meer gebruik te maken van de CVSE-toezichtmechanismen bij schending van mensenrechten, en dan ook bloko-

verschrijdend. Dus: waarom niet een consultatie in CVSE-verband naar aanleiding van de berichten over schending van de mensenrechten in Turkije, samen met Tsjecho-Slowakije?

Kan de minister mij overigens uitleggen waarom het nodig is de visa voor de Benelux in Polen duurder te maken, althans de devaluatie van de Zloty door te berekenen? Is dat niet wat krenterig in het licht van het grootse doel van het verbeteren van de contacten tussen Oost en West?

Voorzitter! De Westduitse Grünen hebben voorgesteld om de Duitse kwestie aan de CVSE te delegeren. Hiertoe zouden de vier geallieerden hun bevoegdheden moeten overdragen aan de CVSE. Het bestaan van beide Duitslanden zou als uitgangspunt genomen moeten worden en de grenzen in Europa zouden ondubbelzinnig erkend moeten worden. In dat kader is verdere samenwerking van beide Duitslanden wenselijk en wat ons betreft natuurlijk ook de erkenning van het zelfbeschikkingsrecht van het Duitse volk. In die zin is het een voorstel, dat Groen Links tot het hare wil maken, net als het voorstel om de op naar voren gehaalde CVSE-conferentie een plaats in te ruimen voor afspraken op het gebied van migratie en milieu. Dat laatste sluit ook aan bij het voorstel van de Stichting milieukontakten Oost-Europa om te komen tot een kader voor een onafhankelijke, sterke betrokkenheid van milieuoorganisaties bij het tot stand komen van het Europese huis. Graag krijg ik commentaar van de regering op dit punt.

Voorzitter! In vele delen van de wereld heerst angst voor het Eurocentrisme, waardoor, zoals Brugsma schreef, Afrika als afgeschreven beschouwd zou moeten worden. Daarom is aandacht voor andere delen van de wereld meer dan ooit op haar plaats.

Voorzitter! Een oplossing voor het Israëliësch-Palestijns conflict is nog lang niet in zicht. In Israël lijken de posities te polariseren. Het Shamir-kamp toont met uitspraken dat de bezette gebieden nodig zijn om de emigranten uit de Sovjet-Unie op te vangen aan, dat het tot geen enkele concessie bereid is. Het andere kamp, met politici zoals Weizman, ziet in dat een vredesregeling zonder de PLO het bedrijven van illusiepolitiek is. Het lijkt erop, dat de Verenigde Staten deze patstelling aangrijpen

om het Midden-Oostenconflict een lagere prioriteit in het buitenlands beleid te geven. Minister Baker uitte recentelijk zelfs zijn twijfel over het nut van onderhandelingen. De Nederlandse regering staat voor de keus het vredesproces een stille dood te laten sterven of nieuwe initiatieven nemen. Ziet de minister mogelijkheden om tot zulke initiatieven te komen, eventueel in EPS-verband?

De voorzitter: In verband met uw tweede termijn waarschuw ik u even dat u van de 21 minuten die u hebt opgegeven 16 minuten hebt gesproken.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Ik heb alleen mijn spreektijd voor de eerste termijn opgegeven. Ik heb dus wat bewaard voor de tweede termijn.

Voorzitter! De situatie in de bezette gebieden is de laatste maanden verder geëscaleerd. Het aantal Palestijnse slachtoffers neemt toe. Zorgwekkend is de vergroting van de rechtsonzekerheid van de bevolking. Een aantal internationale juristen heeft daarover een brief geschreven. De politiek van Israël in de bezette gebieden is in strijd met het internationale recht. Een voorbeeld is: de verruiming van schietinstructies, waardoor het geoorloofd is om in niet bedreigende situaties direct te schieten op demonstranten die hun gezicht hebben bedekt. Zo'n instructie is in flagrante strijd met de Conventies van Genève. Is de minister dat met mij eens en is de regering bereid haar diplomatieke inspanningen te vergroten en de Israëlische regering ertoe te bewegen haar verplichtingen inzake de bescherming van elementaire rechten in de bezette gebieden na te komen? Al eerder wees ik de minister erop dat Nederland als medepartij bij de conventies, verplicht is tot effectieve interventie bij de Israëlische regering om de handhaving van de mensenrechten te waarborgen. Nu 1000 Israëlische staatsburgers de terechte stap van burgerlijke ongehoorzaamheid nemen en in Caïro Arafat zullen ontmoeten, is de minister dan ook bereid, bij de Israëlische regering aan te dringen op het intrekken van de wet die contacten tussen Israëlische staatsburgers en de PLO verbiedt? Is hij bereid om de contacten met de PLO te gebruiken om te protesteren tegen de activiteiten op de bezette gebieden? Ik doel op de moorden en

de gewelddadigheden onder Palestijnen tegen al dan niet vermeende verraders.

Voorzitter! De politieke situatie in Midden-Amerika is labiel te noemen. Slechts met grote moeite werd in december het instorten van het regionale vredesproces voorkomen. In december liet de VS met militaire interventie in Panama zien, welk een destabiliserende rol de Verenigde Staten speelt. De situatie in El Salvador is zorgwekkend en het ontbreekt aan elk zicht op een oplossing. Er heerst nu een totale oorlog. De Salvadoriaanse regering maakt zich op grote schaal schuldig aan schendingen van de mensenrechten. Vorige week werd in Guatemala Hector Oueli vermoord. Op dezelfde dag, o cynisme, gaf de regering Christiani toe dat bij de moord op vier jezuïeten militairen waren betrokken. Amerikaanse congresleden waren blij met die erkenning en zullen de wapenleveranties aan El Salvador niet tegenhouden. Ik heb hierover een aantal vragen. Hoe staat het concreet met het onderzoek naar de moord op de jezuïeten? Is de minister tot politieke druk op de Verenigde Staten bereid om te stoppen met de ongeconditioneerde hulp aan El Salvador? Ziet hij een taak voor de EPS weggelegd om actief te bemiddelen tussen regering en de FMLN? Wat is zijn oordeel over het vredesvoorstel van de FMLN? In Nicaragua vinden binnenkort verkiezingen plaats. Is de minister van mening dat de voorbereidingen tot nu toe goed en democratisch verlopen?

Voorzitter! Vanavond schreef Nousic Marber in NRC Handelsblad: zowel de Roemenen als het buitenland zijn ten minste een ervaring rijker. De Roemenen weten nu dat als zij zich eenmaal organiseren en bereid zijn voor hun doel te sterven, de hele wereld achter hen staat. En de buitenwereld heeft hopenlijk geleerd dat het niet meer op lijken moet wachten eer het stappen onderneemt tegen een dictatoriaal regime. Met dit als leidraad wil ik nog over enkele landen spreken.

Sinds november vorig jaar heeft een CDA/PvdA-kabinet macht en mogelijkheden. Het heeft de mogelijkheden om een buitenlands beleid te voeren met mensenrechten als fundament. Ik was eerlijk gezegd zeer verbaasd, in de memorie van toelichting niets te vinden van de gebeurtenissen op het Plein van de

Hemelse Vrede begin juni en ik denk aan die 84 mln. voedselimport uit China vorig jaar. Ik denk voorts aan het enthousiasme van het Nederlands bedrijfsleven om te investeren in China. Kan de minister mij een overzicht geven van de stappen die de regering heeft ondernomen, bilateraal en multilateraal, om haar verbale verontwaardiging over de gewelddadige onderdrukking van een democratische beweging kracht bij te zetten? Hoe beoordeelt de regering overigens de situatie nu? Wat is de te volgen beleidslijn? Zal zij, evenals de Verenigde Staten, toch weer contacten op hoog diplomatiek niveau met de Chinese regering onderhouden? Wordt er nog altijd electronica geëxporteerd naar China die gebruikt wordt voor het identificeren van demonstranten? Wat doet de EG om de schrikbarende onderdrukking van het Tibetaanse volk door de Chinese bezettingsmacht onmogelijk te maken? Niemand mag Tibet nog in. U maakt mij niet wijs dat er geen mogelijkheden zijn, waarnemers te sturen om een volk te redden, waarbij men vooral de hartelijke economische relaties kan gebruiken. Ik denk aan de woorden Nausicaa Marbe.

In Cambodja dreigt de terreur van de Rode Khmer opnieuw terug te komen en de internationale gemeenschap staat erbij en kijkt toe. Welke stappen overweegt de minister? Bent u bereid, in navolging van Australië en het Verenigd Koninkrijk iedere vorm van steun te staken aan een coalitie waar de Khmer deel van uitmaakt? Is het niet een volstrekte miskennis van de aard van totalitaire organisaties om slechts de waarborg te eisen dat zij die verantwoordelijk zijn voor de genocide in Cambodja tussen 1975 en 1978 niet weer aan de macht komen, zoals de minister in antwoord op vraag 86 schrijft? De organisatie heeft hen toch voortgebracht en gesteund?

Ik kom op Zuid-Afrika. Is De Klerk echt de man om het apartheidssysteem te ontmantelen? De geruchten over vrijlating van Nelson Mandela nemen toe, maar de deelnemers aan de Malibongwe-conferentie afgelopen weken in Amsterdam moeten nog steeds vrezen voor represailles bij hun terugkeer in Zuid-Afrika. De flexibele opstelling ten aanzien van Zuid-Afrika die het nieuwe kabinet in het regeerakkoord kiest, laat alle ruimte voor voortzetting van de apartheid. U hebt de

macht en de mogelijkheden, houd ik u weer voor. Bent u bereid te komen tot een exportverbod van olieproducten? Recentelijk is gebleken dat de Amsterdamse haven een rol speelt bij het doorbreken van het olie-embargo tegen Zuid-Afrika door middel van leveranties van olieproducten. Dat is indirect een schending van de olieboycot. Daarom vragen wij de Nederlandse boycot uit te breiden naar niet alleen ruwe olie, maar ook met een exportverbod van olieproducten. Zes EPS-landen kennen zo'n boycot, dus is het beslist geen "alleingang". Juist nu zich veranderingen lijken af te tekenen, is blijvende diplomatieke en economische druk op Zuid-Afrika gewenst van de EG, van de Nederlandse regering, van de Nederlandse lokale overheden en van de Nederlandse burgers. Bij alle rumoer rond LOTA zou je bijna vergeten hoeveel er nog steeds verdiend wordt aan apartheid.

Ten slotte kom ik op Turkije. Alle mensenrechtenorganisaties zijn het erover eens: de schending van mensenrechten in Turkije mag niet uit het oog worden verloren. De situatie verslechtert. De repressie tegen politieke oppositie, tegen Koerden en tegen vakbondsleiders neemt toe. Vorig jaar heb ik met de minister van Buitenlandse Zaken uitgebreid gediscussieerd over de situatie in Turkije. Hij hield toen vast aan zijn lijn van dialoog. U heeft de macht en de mogelijkheden. Ik verwacht steun van u voor de slachtoffers van schending van mensenrechten in Turkije. Inmiddels hebben wij weer een rapport van Amnesty International met uiterst negatieve conclusies. Inmiddels is de levering van Nederlandse NF5-straaljagers aan Turkije gestart. Inmiddels is de vorige minister van Defensie, Bolkestein, op de valreep nog in Turkije geweest om over wapenorders te spreken. Ik ben verbijsterd over het antwoord van de regering op mijn schriftelijke vraag om de levering van de NF5-straaljagers te stoppen. Er is een overeenkomst, zo werd gesteld, en nieuwe overeenkomsten worden niet aangegaan. Wat betekent dat? Wordt de rest van de NAVO-hulp opgeschort? Wordt aan wapenorders van Turkije aan het Nederlandse bedrijfsleven geen exportvergunning gegeven? Kan daarover helderheid worden verschaft? Vooral aan de orde is schending van mensenrechten. Het gaat gewoon door, het

wordt erger. NAVO-wapens worden daarbij gebruikt. Wat praat u over overeenkomsten, mijnheer Ter Beek? Er is alle reden om deze overeenkomst met dit Turkije te verbreken. Vorig jaar diende u daarover een motie in. U heeft nu die macht en die mogelijkheden.

De heer **Van Dis** (SGP): Mijnheer de voorzitter! Ik wil beginnen met een welkom toe te roepen aan de minister van Defensie en aan de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken als nieuwe bewindslieden. Ik hoop op een goede samenwerking.

Het jaar 1989 zal de geschiedenis ingaan als het jaar waarin de Oosteuropese volkeren merendeels geweldloos het juk van het communisme van zich hebben afgeschud, zelfs met aanmoediging vanuit Moskou. Dat vonden wij een wonder. Hangt dat misschien ook samen met het dialectisch materialisme, waar uit de botsing van stelling en tegenstelling een hogere en dus betere situatie te voorschijn kan komen? Is dit misschien ook een vorm van zelfkritiek? De Russische leider heeft bij herhaling zijn geloof in het marxisme-leninisme bevestigd.

Het Westen uiteindelijk toch gelijk gehad? Mijn fractie ziet dat toch anders. Wij zien geen enkele reden tot triomfalisme. De gebeurtenissen van het afgelopen jaar roepen eerder de herinnering op aan het beeld waarvan gesproken wordt door de profeet Daniël: een beeld met een gouden hoofd, maar met voeten van ijzer gemengd met leem; een schitterend en indrukwekkend beeld, maar toch een wankel basis. Dat beeld werd vermalen door de Steen die zonder handen uit een berg was gehouwen. Met die Steen wordt bedoeld op Christus, Die een koninkrijk heeft opgericht dat in der eeuwigheid niet verstoord zal worden. Communistische regimes hebben openlijk met God en Zijn dienst afgerekend. Ja zelfs Zijn Kerk vervolgd. Alle machten die zich tegen God verheffen zullen eens teniet gedaan worden. De gebeurtenissen in Oost-Europa kunnen naar onze overtuiging slechts in het licht van het profetisch getuigenis worden begrepen. Gods vinger schrijft de geschiedenis, geen triomfantisme dus. Immers, grosso modo hebben de westerse landen, wellicht wat meer verrijnd, God en Zijn heilig

woord ook veelal afgedankt. De echte vrijheid, die tevens de hoogste gebodenheid inhoudt, namelijk aan die van Zijn geboden, wordt stelselmatig ondermijnd door materialisme en door de autonome mens. Het ni Dieu ni maître, de leus van de revolutie, verslaat ook hier zijn tienduizenden. Moet ook van ons land niet gezegd worden dat de vrijheid is veranderd in ongebondenheid? Daarom is ook in de westerse landen een wederkeer nodig tot God. Een publieke erkenning van de Heere God die in Christus zijn genade en barmhartigheid wil betonen. Daartoe roepen wij met klem op.

Als wij dit nu voorop stellen, dan worden wij tegelijkertijd geroepen om een zo verantwoord mogelijk beleid te voeren. Dat is geen gemakkelijke taak. Tal van zaken zijn nog volop in ontwikkeling en moeten nog uitkristalliseren. In praktisch alle Oosteuropese landen is er grote politieke en bestuurlijke verwarring. De economieën daar verkeren zonder uitzondering in een zeer deplorabele toestand. Op korte termijn valt slechts een verdere daling van dat reeds lage welvaartspeil te verwachten.

Gelukkig is het beeld niet alleen maar negatief. Aan een gezamenlijke krachtsinspanning van Oost en West wordt thans vorm gegeven. Mijn fractie acht het van groot belang dat het wederzijdse vertrouwen tussen Oost en West verder toeneemt. Door het uitbouwen van een goede vertrouwensrelatie kan de moeilijke overgangperiode in Oost-Europa en de Sovjet-Unie worden versoepeld. Dat blok moet doordrongen blijven van de constructieve opstelling van de westerse landen. Het verlenen van economische hulp, waartoe de eerste initiatieven zijn genomen, kan het wederzijds vertrouwen sterk vergroten. Dat daarbij de liefde niet van één kant kan komen, is duidelijk. De landen van het Warschaupact moeten ernst maken met het naleven van de bepalingen die in het kader van de CVSE zijn afgesproken op het gebied van de grondrechten. Natuurlijk kan men niet verwachten dat deze landen zich van de ene dag op de andere transformeren in een rechtstaat zoals wij die kennen. Maar wel mag worden verwacht dat zij werken aan de totstandkoming daarvan.

Een belangrijke zaak is de vormgeving van de steun aan Oost-Europa. Hoe moeten de mogelijkheden voor

een economische take off worden getaxeerd? Waar zijn de Oosteuropese landen mee gebaat? Met een versoepelde toegang tot de Europese markt? Met massieve financiële steun? Met boekhouders? De regering spreekt van aanzienlijke bedragen die voor de hulp zullen worden uitgetrokken. Aan welke orde van grootte wordt gedacht? Is het al duidelijk hoe die uitgaven gefinancierd zullen worden? Welke politieke en economische voorwaarden denkt de regering aan die hulp te verbinden? Het gaat hier toch om een soort Marshall-hulp?

De coördinatieproblemen zijn immens. Bilaterale en multilaterale initiatieven tuimelen over elkaar heen. Naast Duitse hulpplannen is er het voorstel van de heer Delors om 43 mld. uit te trekken voor die hulp. Vervolgens is de heer Andriessen in onderhandeling met Bulgarije, Roemenië en Tsjechoslowakije. Het beeld is erg chaotisch. Hoe kan een betere afstemming plaatsvinden? In dat verband lijkt een spoedige oprichting van een Europese bank voor wederopbouw en ontwikkeling nuttig. Mijn fractie hoort graag dat de Nederlandse regering zich reeds aan dit Franse initiatief heeft gecommiteerd. Wat zal de Nederlandse inbreng zijn in de onderhandelingen? Zal als voorwaarde worden gesteld dat landen die daarvan willen lenen de principes van de rechtstaat moeten onderschrijven en uitvoeren? En, zo ja, hoe zit het dan met de positie van de Sovjet-Unie? Heeft de regering enig idee op welke termijn deze ontwikkelingsbank zijn werkzaamheden kan beginnen?

Laat ons niet vergeten dat export van westerse verworvenheden op stoffelijk gebied feitelijk vergezeld moet gaan van overdracht van christelijke waarden. Er is daar meer openheid voor het christelijk geloof gekomen. Laten die mogelijkheden worden benut. Er is daar ook een honger naar het Woord van de levende God, alhoewel er ook berichten circuleren dat niet geregistreerde christenen nog steeds te lijden hebben. Wij vragen van de regering juist op deze punten een actieve rol.

Een tweede complex van vraagstukken betreft de consequenties van de ontwikkelingen in Oost-Europa voor ons veiligheidsbeleid. Het lijkt erop dat er van de Oosteuropese landen thans niet direct een militaire dreiging van enige betekenis uitgaat

voor het Westen. De situatie in de Sovjet-Unie daarentegen is allesbehalve rooskleurig. Bijna vijf jaar glasnost en perestrojka hebben daar tot op heden geen merkbare verbetering van het welvaartspeil te zien gegeven. Eerder is sprake van een verslechtering. Daarnaast wordt de aandacht van Moskou de laatste tijd steeds meer opgeëist door het nationaliteitenprobleem. Hoe men het ook wendt of keert, de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie zijn in feite allesbepalend voor de toekomstige Oost-Westverhoudingen. De Sovjet-Unie is en blijft nu eenmaal een supermacht. Instabiliteit lijkt daar toe te nemen.

De gewijzigde situatie leidt ertoe dat de NAVO nog meer politiek gewicht heeft gekregen dan zij al had. Ook in militair opzicht moet er veel veranderen. Het strategisch concept staat onder druk, uiteraard na de definitieve verwerking van de te sluiten overeenkomsten. Het lijkt onze fractie van groot belang dat de NAVO hoe dan ook werkzaam blijft. Zij is een stabiliserende factor van grote betekenis. Goed gemeen overleg met het parlement is voorwaarde en wij verwachten dat ook van de regering.

Het internationale klimaat is gunstig voor de wapenbeheersing. Voor Europa zijn met name de CSE-besprekingen van belang. Een akkoord ligt binnen handbereik, maar inmiddels zijn er nieuwe ontwikkelingen. Hongarije is van plan, zijn leger met een derde in te krimpen. Andere Oosteuropese landen willen dat op korte termijn de Russische troepen van hun grondgebied worden teruggetrokken. In hoeverre vormen deze claims een bedreiging voor de afronding van een CSE-akkoord?

Een akkoord zal ongetwijfeld consequenties hebben voor de lastenverdeling binnen het bondgenootschap. De Verenigde Staten hebben al een omvangrijke reductie van hun defensiebudget aangekondigd. Natuurlijk gaat het daarbij ook om uitgaven die niet onder de Atlantische samenwerking vallen. Het lijkt logisch dat de Verenigde Staten eerst zullen profiteren van een CSE-akkoord en dat de Europese NAVO-partners pas daarna aan de beurt kunnen komen. Gaat van het bekende amendement van de senatoren Nunn en Warner op de Amerikaanse defensiebegroting 1990 niet een duidelijk signaal in deze richting uit?

Mijn fractie is van mening dat vermindering van de omvang van de Nederlandse defensie-uitgaven thans nog niet aan de orde kan komen. Eerst dienen wij het CSE-akkoord en de daaropvolgende bondgenootschappelijke besluitvorming over het nieuwe NAVO-defensiebeleid af te wachten. Dat vergt een loyale houding als NAVO-lid. Bovendien is het maar de vraag of de huidige situatie wel stabiel is geworden. Het gist overall en dat vraagt een consistent beleid van NAVO-kant, opdat van daaruit een vertrouwenwekkend signaal kan uitgaan.

Het Europese integratieproces kan niet worden losgezien van de architectuur van het Europese huis. De totstandkoming van een duurzame en vreedzame orde in Europa is van groot belang. In zijn Tilburgse rede heeft de minister-president gezegd dat de integriteit van de bestaande staatsgrenzen gewaarborgd moet blijven. Vertolkte hij daarbij de mening van het kabinet? Zo ja, heeft het kabinet dan afstand genomen van de verklaring die het in Straatsburg aflegde op 9 december jongstleden?

In Europa zien wij het verschijnsel dat de EG-landen zich als blok steeds hechter organiseren, terwijl het Oostblok steeds verder uiteenvalt. Is hier sprake van een paradox? Welke motieven heeft de regering? Gaat het er primair om, de Bondsrepubliek hecht te verankeren in West-Europa? De regering noemt alleen de voordelen van die hechtere Europese Gemeenschap. Zijn er dan in het geheel geen nadelen aan verbonden? Kan men werkelijk spreken van een stabiel Europees huis, als de Oosteuropese landen elk hun eigen weg gaan, of beter gezegd: moeten gaan, omdat voor hen vooral nog geen plaats is in de EG?

Een bijzonder vraagstuk is de Duitse hereniging. Naar mijn mening is het thans nog te vroeg om de DDR als EG-lid toe te laten. De Sovjet-Unie heeft nog steeds een strategisch belang in de DDR. Beide Duitslanden moeten naar elkaar toegroeien. Laten wij waken voor overhaaste, ondoordachte stappen. Het eenwordingsproces mag nooit leiden tot het veroorzaken van nieuwe spanningen in Europa. Is dat geen randvoorwaarde voor de Duitse hereniging?

Als alles verloopt volgens plan, zal nog dit jaar een intergouvernementele conferentie worden gehouden om

de EMU handen en voeten te geven. Mijn fractie betreurt voortgaande supranationalisering van de Europese samenwerking. Samenwerking op het gebied van de economie en milieu is nuttig en ook noodzakelijk. Dat kan ook op intergouvernementele basis. Naar onze mening kan de Europese samenwerking daardoor een minder exclusief karakter krijgen.

Het gevaar bestaat, dat alle aandacht in dit debat uitgaat naar de ontwikkelingen in Europa. Onze aandacht wordt ook gevraagd voor ontwikkelingen elders.

De Palestijnse opstand duurt voort. In Israël tekent zich een verdeeldheid af. Naast zorglijke ontwikkelingen zijn er ook lichtpunten, zoals de toenadering tussen de Sovjet-Unie en Israël. Ook mijn fractie onderschrijft het belang van een dialoog tussen Palestijnen en Israëli's. In dat kader zouden de voorstellen van premier Shamir in samenhang met de punten van de heer Baker nadere steun verdienen van de Nederlandse regering. Is zij daartoe bereid? Het uitoefenen van druk is meestal niet het meest geschikte middel om tegenstanders rond de onderhandelingstafel te krijgen. Zou het niet beter zijn om de inspanningen te richten op de bevordering van een klimaat van wederzijds vertrouwen tussen Palestijnen en Israëli's? Ziet de regering daartoe mogelijkheden?

In zuidelijk Afrika zijn tekenen van verbetering te bespeuren. Namibië is op weg naar een volledige onafhankelijkheid. De Zuidafrikaanse regering heeft souplesse getoond. Ook in Zuid-Afrika is een dialoog tussen alle bevolkingsgroepen noodzakelijk. De nieuwe Zuidafrikaanse president heeft nog geen uitgewerkte plannen gepresenteerd. Wel zijn een aantal stappen genomen die getuigen van goede wil, zoals de vrijlating van een aantal politieke gevangenen. Een gesprek met leiders van het zwarte verzet is op gang gekomen. De reactie van de regering vinden wij teleurstellend. Een versoepeling of opheffing van sancties wordt niet in het vooruitzicht gesteld. Goed gedrag wordt dus niet beloond, maar onwettig gedrag wordt bestraft. Is dat nu het beleid van de regering? Het lijkt erop, dat ook zij zich schaart in het gezelschap van de kritikasters die Zuid-Afrika als zondebok van de wereld hebben uitgekozen. Het zou ons heel wat waard zijn als de regering deze indruk zou weerleggen.

De tijd laat niet toe, uitgebreid in te

gaan op het vluchtelingenprobleem, Midden-Amerika, Azië. Ongetwijfeld zullen wij nog gelegenheid krijgen om met de minister hierover van gedachten te wisselen. Wel roepen wij op tot een onverminderde inzet van de Nederlandse regering om voedselhulp en noodhulp te verstrekken daar waar dat geboden is.

Ten slotte: mijn fractie blijft van mening, dat het Tibetaanse volk recht heeft op zelfstandigheid en vraagt daarvoor de aandacht.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): Mijnheer de voorzitter! Het buitenland is niet meer wat het geweest is en dat heeft gevolgen voor beleidsdebatten over buitenlandse zaken in dit huis. De ingrijpende gebeurtenissen die zich de afgelopen maanden in Midden- en Oost-Europa afspeelden, hebben het politieke gelaat van ons deel van de wereld op bijna adembenemende wijze veranderd. Het waren en zijn gebeurtenissen die van ons een constructieve betrokkenheid vragen. Boven alles is er echter de diepe dankbaarheid, dat in Midden- en Oost-Europa het communisme, zowel ideologisch als empirisch in een definitief ontbindingsproces is geraakt. Wij zijn getuigen van de publieke voltrekking van het morele faillissement van een radicaal-humanistische levens- en wereldbeschouwing, die ten diepste anti-christelijk en juist daarin repressief en door en door verleugend was. Ik denk, dat ik weinigen onrecht doe, als ik zeg, dat wij daar in al die achter ons liggende jaren naar verlangd hebben, maar dat het ons toch heeft verrast en overvallen.

De diepe dankbaarheid, waarover ik sprak richt zich allereerst op de Almachtige God die met volken en overheden soeverein Zijn verhaal schrijft in en met de geschiedenis. Het zou misplaatst zijn om daarover hier en nu te zwijgen. God brengt, zoals de psalmdichter zegt, de overheden in het gericht en kan hun geestelijk-politieke macht vergruizen. Onze reacties daarop kunnen menigerlei zijn, maar daaraan vooraf gaat een Te Deum: in onze harten, kerken en ook parlementen in een diepe verbondenheid met allen die weer in de ruimte zijn gesteld.

Er is te veel gebeurd om het nu allemaal van commentaar te voorzien. De mensen achter het voormalige IJzeren Gordijn hebben

een gezicht en een stem gekregen. Laat ik er twee noemen. Er was de ex-premier uit het stalinistische Hongarije, die in een terugblik beschaamd erkende, dat zijn partij destijds verkiezingen vervalste en mensen veroordeelde op valse aanklachten, met als rechtvaardiging de historische vooruitgang door het socialisme. De communistische partij was een heidense god, zo moest hij nu erkennen. Daartegenover stonden de woorden van de woordvoerder van de heropgerichte Nationale Boerenpartij in Roemenië, die aandacht vroeg voor het morele moeras waarin Roemeniërs waren terechtgekomen. En dan is het een verademing te lezen dat juist zo iemand bepleitte dat er in elk huis en in elke school een bijbel komt. Want het ontstane morele vacuüm moet worden opgevuld.

De politieke architectuur van Europa is ingrijpend aan het veranderen en dus ook de positie van ons land. Daarbij doen zich tal van vragen voor, waarvan ik er enkele wil noemen, maar allereerst wil ik nog even teruggaan naar de kerstdagen van een maand geleden. Ik zou het op prijs stellen van de minister van Buitenlandse Zaken te horen waarom de erkenning, een royale erkenning, van de nieuwe Roemeense regering zo moeizaam moest verlopen. Op 29 december las ik in de krant dat een woordvoerder van Buitenlandse Zaken niet verder kwam dan de opmerking dat Nederland neigde naar erkenning. Ceausescu was toen al geëxecuteerd, Frankrijk en West-Duitsland hadden de Roemeense Raad voor nationale redding inmiddels ronduit erkend, de Nederlandse ambassadeur in Roemenië – hulde – was er al in geslaagd een verklaring van de minister voor de Roemeense televisie voor te lezen en de minister zelf had reeds erkend de Roemeense Raad voor nationale redding te beschouwen als het bevoegde gezag over Roemenië. Waarom dan toch die voorzichtigheid en aarzelingen? Was dat een gerechtvaardigde diplomatieke zorgvuldigheid of een gebrek aan karakter op een moment dat daarom vroeg? Ik zie de minister het hoofd schudden. Ik hoor graag donderdag een nadere uiteenzetting. Het heeft mij toen gestoord, maar dat kan op onvolledige informatie berusten. Ik hoop dat. Ik verzoek om een ministriële reactie daarop.

Het is mij opgevallen dat wij de

laatste weken van de minister van Buitenlandse Zaken in de openbaarheid over al deze zaken weinig hebben vernomen. In het Europa van de Twaalf waren het West-Duitsland en Frankrijk die vrijwel voortdurend het beeld hebben bepaald. Bij Frankrijk kan dan worden inbegrepen de heer Delors, die de laatste tijd lijkt te functioneren als een in Brussel gestationeerde minister van Buitenlandse Zaken in bijzondere Franse dienst. Uit kranteberichten begreep ik dat de minister nogal gepikeerd had gereageerd op de suggestie van de heer Delors om in snel tempo de DDR het limaat van de EG aan te bieden. De manier waarop de heer Delors daarover spreekt doet overigens eerder denken aan een onverwijld inlijving van dat land bij de EG. Ik deel de kritiek van de minister op het optreden van de voorzitter van de Europese Commissie, maar ik vraag mij wel af of de minister zoveel recht van spreken heeft. Immers, het optreden van de heer Delors is een typisch voorbeeld van zijn volhardend eurocentrisme dat doorgaans in elk geval nominaal door Nederlandse bewindslieden wordt onderschreven. De Europese Unie, waarnaar ook deze minister altijd zegt zo te verlangen, is er nu eenmaal een van Franse snit en daarbij past ongetwijfeld het machtspolitieke optreden van de heer Delors.

De heer Delors afwijzen is één ding, het helpen van de Bondsrepubliek die wordt overstroomd door tienduizenden Oost Duitsers is een andere zaak. De minister-president heeft in een aandachttrekkende rede vorige week bepleit voort te gaan met de staten en de grenzen tussen staten zoals Europa die nu kent. Hij sprak in dat verband over een verzekering van de territoriale integriteit. Ervan uitgaande dat er ook in dezen maar één kabinetsstandpunt is, wil ik aan de minister van Buitenlandse Zaken vragen wat de consequentie van deze stellingname is voor de Nederlandse visie op een eventuele vereniging of hereniging van beide Duitslanden. Daarover moet nu iets gezegd worden. Men kan niet blijven volstaan met op te merken dat wij daarbij de Duitsers behulpzaam moeten zijn zonder concreet te worden. Nog minder helpen wij ze door te wijzen op het zelfbeschikkingsrecht. Dat recht, waarvan een vroegere minister van Buitenlandse Zaken van de VS ooit

eens schijnt te hebben opgemerkt dat het treurig is dat dat woord is uitgevonden, is met dynamiet geladen in de huidige situatie in Midden- en Oost-Europa. Een staatkundige herverkaveling, ook met betrekking tot de beide Duitslanden, behoort niet vooraan maar achteraan op de agenda te staan. Maar als iedereen erover zwijgt, moet men er niet over verbaasd zijn dat de Duitsers het toch weer als hun historische roeping beschouwen, dat grotere Duitsland na te streven. Dat is echter noch een Nederlands, noch een Europees belang. Ik citeer uit het door de feiten deels achterhaalde, maar desondanks nog altijd boeiende rapport van de Adviesraad Vrede en Veiligheid "Verandering en Verankerung": "Zo'n Duitsland zou, net als voor de deling, een centraal gelegen, geografisch "onbeschermd", aan alle kanten kwetsbare staat zijn. Het zou te klein zijn om in Europa een leidende, stabiliserende rol te spelen, tegelijk te groot om geen bron van onrust voor zijn burenen te zijn; een staat die zich in zijn buitenlandse politiek gedwongen kan zien zijn veiligheid afwisselend in Oost en West te zoeken."

Ik wil van de minister van Buitenlandse Zaken graag horen of hij met deze taxatie kan instemmen en welke politieke conclusies hij daaruit vervolgens wil trekken.

Minister Van den Broek: U realiseert zich dat dit citaat betrekking heeft op een Duitsland dat geen lid is van de Europese Gemeenschap?

De heer Van Middelkoop (GPV): Dat hoor ik dan graag in die nadere taxatie. Dat zou een consequentie kunnen zijn. Ik herinner mij uit het rapport dat er veel onbevanger over gesproken wordt dan de minister nu suggereert. Misschien kan de minister dat dan meenemen in zijn reactie op dit deel van het rapport. Wij krijgen immers ook nog een uitgebreidere reactie op het hele rapport.

Ik meen dat de discussie over de Duitslanden en over Europa vooral gediend is met het inbrengen van een meer volkenrechtelijk aspect. De Nederlandse regering kan daarmee naar mijn overtuiging in internationale fora een stimulerende rol spelen. Zij zou daarmee zeker niet buiten de orde zijn. De Duitse bondskanselier Kohl heeft in zijn recentelijk gehou-

den toespraak in Parijs nog eens opgemerkt, dat over definitieve Duitse grenzen pas bij gelegenheid van een vredesverdrag kon worden beslist. De term "vredesverdrag" is dus nog niet uit het Duitse politieke vocabulaire verdwenen. Volkenrechtelijk is het nog altijd zo, dat de vier grote mogendheden — de Verenigde Staten, de Sovjet-Unie, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk — zich bevoegdheden hebben voorbehouden ten aanzien van Berlijn, de Duitse eenheid en een vredesverdrag. Het geeft mijns inziens geen pas wanneer deze vier, die nog altijd in de beide Duitslanden op enigerlei wijze aanwezig zijn, hun historische volkenrechtelijke verantwoordelijkheden zouden verwaarlozen. Of de term "vredesverdrag" nog wel zo adequaat is, laat ik in het midden, maar dat er gestreefd moet worden naar een verdrag waarbij beide Duitslanden zich in elk geval kunnen bevrijden van de naoorlogse internationale curatele en waarbij grenzen definitief worden vastgelegd, lijkt mij zeer aanbevelenswaardig. Mag ik ook hierop een reactie van de regering?

De vaak gestelde vraag of wij Gorbatsjov op enigerlei wijze moeten helpen is deels beantwoord door de beslissing enkele dagen geleden in Dublin genomen om een vervroegde CVSE-conferentie bijeen te roepen. Voor alle duidelijkheid: klopt mijn waarneming dat het hierbij niet gaat om een naar voren gehaalde vervolgconferentie, maar om een bijzondere conferentie van het kaliber Helsinki-1975? Voor het bepalen van het moment van deze conferentie liken mij twee zaken van belang, namelijk het bereiken van een Weens akkoord over de conventionele wapenbeheersing en een stabilisering in de Oosteuropese landen, na te houden verkiezingen. Het lijkt voor de hand te liggen dat op zo'n topconferentie ook een mandaat zal worden gegeven voor een tweede CSE-bijeenkomst. Zijn de bewindslieden het echter met mij eens dat het op zo'n tweede CSE-conferentie vooral zal moeten gaan om politiek-strategische zaken als de rol van de kernbewapening en de militaire strategieën? Zullen de westerse landen er niet op moeten letten dat zij al onderhandelende niet terecht komen in een soort neerwaartse spiraal, die eindigt bij nul, in elk geval voor de publieke opinie, en dus een einde maakt aan de Amerikaanse militaire presentie in West-Europa? Zo ver zijn wij mijns

inziens nog lang niet. Ook in de toekomst blijft het Atlantisch bondgenootschap zijn waarde behouden, politiek en voorshands ook militair.

In november las ik dat de Amerikaanse minister van defensie Cheney een voorstander zou zijn van een grotere inkrimping bij de landmacht dan bij de marine of de luchtmacht. Onderschrijft de minister van Defensie deze visie? Erkent hij dat de nieuwe militair-politieke constellatie wijst op een reductie van de in Centraal Europa gestationeerde strijdkrachten, echter met een blijvende noodzaak om de Atlantische verbindingen open te houden en te beschermen? Minder continentaal en weer meer maritiem, dat zou een naar het verleden terugbuigend adagium voor de komende jaren kunnen zijn.

In het kort wil ik nog enkele andere onderwerpen aanstippen. De Verenigde Staten ontplooiën nieuwe initiatieven om de anti-Zonisme-resolutie van de VN uit 1975 te ontmantelen. Uit politiek-moreel oogpunt en met het oog op het vredesproces in het Midden-Oosten lijkt dat mij een zeer aanbevelenswaardig initiatief. Is de Nederlandse regering bereid, zich daarvoor ook in Europees verband sterk te maken?

De concentratie van de aandacht op Europa mag ons niet de ogen doen sluiten voor de nieuwe bedreigingen in Cambodja. Een Cambodjaanse regering met deelneming van de Rode Khmer is een onverdragelijke gedachte. De Nederlandse mogelijkheden ter zake zijn natuurlijk beperkt, maar ik zou toch nog eens in overweging willen geven het Indiase voorstel om in de VN voor Cambodja in dat geval een lege stoel te reserveren positief te bejegenen. Ik verwijs naar wat de heer Weisglas hierover reeds opmerkte.

De ontwikkelingen in Zuid-Afrika zijn bemoedigend. Dat geldt zowel het optreden van de nieuwe president alsook het voornemen van het ANC om de gewapende strijd op te schorten. Belangrijk zal zijn wat president De Klerk zegt bij de komende opening van het Zuidafrikaanse parlement. Als hij daar veelbelovende plannen en de vrijlating van Nelson Mandela aankondigt, wil de regering dan in overweging nemen, er in positieve zin op te reageren, bij voorbeeld door de vusimplicht, die toch al weinig

voorstelt, af te schaffen en wetsontwerp 20394 over de introductie van een EG-gedragscode voor Zuid-Afrika in te trekken?

De voorzitter: De eerste termijn van de Kamer zal morgen om kwart over tien worden voortgezet, aangezien wij op het uiterlijke tijdstip van kwart over elf zijn gekomen.

Sluiting 23.15 uur.

Lijst van ingekomen stukken, met de door de voorzitter ter zake gedane voorstellen:

1. twee koninklijke boodschappen, ten geleide van het volgende voorstellen van wet:

Wijziging van de Visserijwet 1963 (21436);

Wijziging van diverse wetten in verband met vereenvoudiging van regelgeving en vergroting van gemeentelijke en provinciale beleidsvrijheid (21437).

Deze koninklijke boodschappen, met de erbij behorende stukken, zijn al gedrukt en rondgedeeld;

2. drie brieven van de voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, met de mededeling, dat zij in haar vergadering van 16 januari 1990 de haar door de Tweede Kamer toegezonden voorstellen van wet, gedrukt onder de nummers 19414, 20335 en 21406, heeft aangenomen.

De voorzitter stelt voor, deze brieven voor kennisgeving aan te nemen;

3. de volgende brieven:

een, van de minister-president, minister van Algemene Zaken, over de begroting Ontwikkelingssamenwerking en asielzoekers (21300-V, nr. 54);

een, van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking, over het betalingsbalanssteunprogramma 1990 (21300-V, nr. 52);

twee, van de minister van Justitie, te weten:

een, over euthanasie (21300-VI, nr. 14);

een, over de wijziging van de Wet op de weerkorpsen ter zake van de particuliere beveiligingsorganisaties (21426, nr. 4);

een, van de minister van Justitie en

van de staatssecretaris van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, over regelen met betrekking tot het zorgvuldig medisch handelen door een arts die zich beroept op overmacht bij levensbeëindiging op uitdrukkelijk en ernstig verlangen van een patiënt (20383, nr. 13);

een, van de staatssecretaris van Justitie, over de Raad voor de kindbescherming (18122, nr. 28);

twee, van de minister van Binnenlandse Zaken, te weten:

een, over de informatievoorziening openbare sector (20644, nr. 5);

een, over de afslankingstaakstelling (21300-VII, nr. 19);

een, van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, over gemeentelijke herindelingen per 1 januari 1990 (21300-VII, nr. 12);

vier, van de minister van Onderwijs en Wetenschappen, te weten:

een, ten geleide van het rapport "De OV-studentenkaart, een analyse van acceptatie en verzet vanuit marktkundig perspectief" (20708, nr. 46);

een, ten geleide van een rapport over externe adviesorganen (21300-VIII, nr. 27);

een, ten geleide van het advies bekostigingsmethodiek hoger onderwijs (21415, nr. 7);

een, over het Hoger onderwijs- en onderzoekplan 1990 (21415, nr. 8);

twee, van de minister van Financiën, te weten:

een, ten geleide van het rapport van de Algemene Rekenkamer inzake rekening 1987 van het staatsbedrijf der PTT (20833, nr. 6);

een, over de NMB Postbankgroep (20916, nr. 10);

twee, van de staatssecretaris van Financiën, te weten:

een, over een vereveningsregeling voor de handel in vee (20506, nr. 21);

een, ten geleide van adviezen met betrekking tot het Gemeentefonds (21300-C, nr. 6);

een, van de minister van Defensie, over relevante organisatiewijzigingen binnen het ministerie van Defensie (21300-X, nr. 25);

een, van de staatssecretaris van Defensie, over de Patriot (21300-X, nr. 27);

een, van de minister van Verkeer en Waterstaat, ten geleide van het advies BOS (21300-XII, nr. 32);

een, van de minister van Economische Zaken, over inkomenseffecten kleine zelfstandigen in verband met Oort (21300-XIII, nr. 53);

Lijst van ingekomen stukken

vijf, van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, te weten: een, over agrarische opleidingscentra (19933, nr. 7); een, over gewasbescherming (21300-XIV, nr. 25); een, ten geleide van het advies inzake het relatienotabeleid (21300-XIV, nr. 26); een, over het besluit huisvesting legkippen (21440); een, over het beheerbeleid openlucht-recreatievoorzieningen (21441); een, van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, ten geleide van het inspectieproject kinderarbeid (21300-XV, nr. 40); twee, van de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, te weten: een, ten geleide van antwoorden begrotingsonderzoek (21300-XVI, nr. 35); een, over het Rijksplan Welzijnswet 1990 (21349, nr. 3); een, van de staatssecretaris van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, over de invitro-fertilisatie (20620, nr. 13).

Deze brieven zijn al gedrukt en rondgedeeld;

4. de volgende brieven e.a.:

vier, van de minister van Onderwijs en Wetenschappen, te weten: een, ten geleide van jaarrekeningen 1985 t/m 1987 van het Academisch Ziekenhuis bij de Universiteit van Amsterdam; een, ten geleide van RAWB-adviezen; een, ten geleide van een tweetal rapporten over verkenningen van wetenschap en technologie; een, van de minister van Defensie, ten geleide van financiële kerngegevens Defensie; een, van de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, over de ontheffing ex artikel 4 Waterleidingbesluit; een, van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, ten geleide van het rapport "Achtergronden van het alcoholgebruik onder de Nederlandse beroepsbevolking".

De voorzitter stelt voor, deze brieven niet te laten drukken en voor kennisgeving aan te nemen. Kopie is gezonden aan de betrokken commissies;

5. de volgende adressen:

een, van A. Ottervanger te

Rotterdam, met betrekking tot aanslagen premieheffing volksverzekeringen over de jaren 1984 en 1985;

een, van W.J.M. Geboers te Liessel, met betrekking tot overdrachtsbelasting melkquotum; een, van mevrouw H.L. Branson-Mol te 's-Gravenhage, met betrekking tot een verzoek om kwijtschelding van onroerend-goedbelasting over de jaren 1987 en 1988; een, van mevrouw A.E.F. Verwoord-Fliers, met betrekking tot een verzoek om kwijtschelding van inkomstenbelasting; een, van J.C.K. van den Heuvel te Rotterdam, met betrekking tot kwijtschelding van aanslagen inkomstenbelasting en premieheffing volksverzekeringen; een, van R.B. Ratchasing te 's-Gravenhage, met betrekking tot verzoek om kwijtschelding van invoerrechten; een, van mevrouw J.C.F. Strien-van Pelt te Tilburg, met betrekking tot belastingen na renterenseignering; een, van G.J.H. Langeslag te Rotterdam, met betrekking tot aanslagen inkomstenbelasting en premieheffing volksverzekeringen over 1984; een, van P.W.G. Vlasveld te Leiden, met betrekking tot aanslagen inkomstenbelasting en premieheffing volksverzekeringen over het jaar 1986; een, van G. Kenton te Krommenie, met betrekking tot kwijtschelding van aanslagen inkomstenbelasting en premieheffing; een, van J.P. Ketting te Werkendam, met betrekking tot toekenning huursubsidie; een, van mevrouw Kaffa van Grafhorst te 's-Gravenhage, met betrekking tot kwijtschelding van inkomstenbelasting en premieheffing volksverzekeringen; een, van de stichting Bureau voor ondernemersbegeleiding (BUVO) te Voorburg, met betrekking tot een klacht tegen de Economische controledienst; een, van mevrouw J.C.E. van Veldhoven-Obbels te Helmond, met betrekking tot naheffingsaanslag omzetbelasting; een, van R.A. Vanderveken te Brussel (België), met betrekking tot zijn belastingenschuld; een, van J.L.G. Coolen te Roermond, met betrekking tot navorderingsaanslagen inkomstenbelasting;

een, van de directie Warenhuis Vanderveen BV te Assen, met betrekking tot afschrijving van een bedrag van 1 miljoen op een belastingenschuld;

een, van mevrouw M.C. Weeda-Sey te Vlissingen, met betrekking tot kwijtschelding van aanslagen inkomstenbelasting, premieheffing en omzetbelasting;

een, van J. Hageraats te 's-Gravenhage, met betrekking tot kwijtschelding van onroerend-goedbelastingen over het jaar 1989;

een, van F.J. Hulsbergen te Amsterdam, met betrekking tot kwijtschelding van zijn belastingenschuld;

een, van E.F. Sanna te Deventer, met betrekking tot een belastingaanslag;

een, van J.F.H. Frencken te Maastricht, met betrekking tot een gratieverzoek;

een, van I. Tahapary te Deventer, met betrekking tot de "Rietkerk-uitkering";

een, van A.W. Quist te 's-Gravenhage, met betrekking tot kwijtschelding van aanslagen inkomstenbelasting 1986;

een, van C.Th.M. März te Houten, met betrekking tot kwijtschelding van aanslagen inkomstenbelasting 1987;

een, van G.A.H. Lenssen te Venlo, met betrekking tot de premie-A;

een, van N.C. van Kampen te Nieuw Dordrecht, met betrekking tot kwijtschelding van inkomstenbelasting over het jaar 1988;

een, van C. Strumphler te Leusden, met betrekking tot een bezwaar tegen een besluit van de Rijksluchtvaartdienst;

een, van M. Kujit te Katwijk, met betrekking tot een verzoek om kwijtschelding van een aanslag onroerend-goedbelasting;

een, van Pot & Jonker te Haarlem, met betrekking tot kwijtschelding omzetbelasting en premieheffing volksverzekeringen;

een, van F.A. Moolenaar te Amsterdam, met betrekking tot een aanslag motorrijtuigenbelasting;

een, van P.J.T. Greijmans te Someren, met betrekking tot een beroepsprocedure tegen het weigeren van een RWW-uitkering;

een, van T.D. Verhulst te Emmeloord, met betrekking tot kwijtschelding van omzetbelasting;

een, van D.H. Lagerwaard te Hellevoetsluis, met betrekking tot kwijtschelding van belastingenschuld;

een, van J.G.G. Moerkerken te

Lijst van ingekomen stukken

Schiedam, met betrekking tot kwijtschelding van aanslagen inkomstenbelasting 1987 en 1988;
een, van H. van der Peet te Eichenau (Duitsland), met betrekking tot een schadevergoeding en een herziene EOB-klachtenprocedure;
een, van mevrouw S.H. Gebra Gely te Rotterdam, met betrekking tot kwijtschelding van onroerend-goed-belastingen 1989;
een, van D.A.J. Brandenburg te Amsterdam, met betrekking tot kwijtschelding van onroerend-goed-belastingen 1989;
een, van A. El Ghouch te Amsterdam, met betrekking tot kwijtschelding aanslagen premieheffing 1986 en 1987;
een, van J. v.d. Molen te Midlum, met betrekking tot kwijtschelding van belasting;
een, van A. Palse te Huizen, met betrekking tot kwijtschelding van aanslagen inkomstenbelasting, premieheffing volksverzekeringen en loonbelasting;
een, van J.M. Cardoso te Alblas-serdam, met betrekking tot een betalingsregeling aanslag inkomstenbelasting 1985;
een, van G. Stok te Oosterhout, met betrekking tot aanslagen inkomstenbelasting en premieheffing volksverzekeringen 1978 en 1979;
een, van mevrouw R. Batenburg te Hoogvliet-Rotterdam, met betrekking tot aanslagen inkomstenbelasting en premieheffing volksverzekeringen;
een, van mevrouw C.E.C. Stuart-Luitwielen te Vlissingen, met betrekking tot aanslagen inkomstenbelasting, premieheffing volksverzekeringen en omzetbelasting over diverse jaren;
een, van G.M. Klein te Schiedam, met betrekking tot aanslagen inkomstenbelasting en premieheffing volksverzekeringen 1982, 1983, 1984 en 1985.

Deze adressen zijn gesteld in handen van de Commissie voor de verzoekschriften;

6. een brief van de Ambassade van Sudan, ten geleide van een rapport over vredesvraagstukken.

Deze brief ligt op de griffie ter inzage;

7. de volgende brieven e.a.:
een, van het comité Geschiedkundig Eerherstel Nederlands-Indië, ten

geleide van "het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog";
een, van mevrouw A.D. v.d. Dungen-van Heest, over de Reparatiwet betreffende de AAW;
een, van de Universiteit van Twente, over de voorstellen commissie-In 't Veld;
een persbericht van de SVr, ten geleide van het voorzieningenbeleid werklozen;
een, van de SVr, ten geleide van ontwikkeling arbeidsongeschiktheid 2de kwartaal 1989;
een, van de SVr, ten geleide van het beroep op de Werloosheidswet;
een aantal handtekeningen inzake coma-patiënten;
een, van mevrouw en meneer Van Elen, over een kankerpatiëntje uit Polen;
een, van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Gooiland Hilversum, ten geleide van de nieuwjaarsrede;
een, van A. Brouwer, over de mening van de heer Brinkman over kamerleden die te weinig zouden verdienen;
een, van B.C. Langenberg, over de nieuwe alimentatiewet;
een, van het Depot Vliegtuigmateriaal, over de fiscale aftrek van reiskosten woon-werkverkeer;
een, van de burgemeester van 's-Gravenhage, ten geleide van zijn nieuwjaarstoespraak;
een, van D. Kakesouri, over het werkbezoek van de delegatie van de Koerdiese democratische partij uit Iran;
een, van A. Ton, over dijkverzwaring Gelderland.

Deze brieven e.a. liggen op de griffie ter inzage.

8. de volgende proefschriften:
"Juridische aspecten van het communautair vervoerbeleid" door J.J.M. Tromm;
"Hulp aan slachtoffers van ernstige misdrijven" door C.H.D. Steinmetz.

Deze proefschriften zijn opgenomen in de bibliotheek der Kamer.

30-1490